

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1979

A TARTALOMBÓL

Tverdota György: József Attila költészetének kozmológiai vonatkozásai
Vargha Kálmán: „Gyarló örömök boldog énekese” (Berda József indulása)

*

Ács Pál: Wathay Ferenc: Áldott filemile. . .

*

Sólyom Károly: Megjegyzések Györffy György két Anonymus-tanulmányához

Szemle

Petőfi-szótár (Martinkó András)

Bertók László: Így élt Vörösmarty Mihály (Szajbély Mihály)

Veress Dániel: Szerettem a sötétet és szélzúgást (Szegedy-Maszák Mihály)

Mezei József: Madách (Imre László)

Zenei írások a Nyugatban (Balassa Péter)

A Kortársaink nyolc kötetéről (Nagy Sz. Péter)

Balassi Bálint összes versei (Kőszeghy Péter)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1979. LXXXIII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klanciczay Tibor
főszerkesztő

Komlowszki Tibor
felelős szerkesztő

Németh G. Béla
társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

- Tverdota György*: József Attila költészetének kozmológiai vonatkozásai 121
Vargha Kálmán: „Gyarló örömök boldog énekese” (Berda József indulása) 134

Kisebb közlemények

Csapodiné Gárdonyi Klára: Janus Pannonius néhány epigrammájának ismeretlen első kiadása. 155 — *Vörös Imre*: Benyák Bernát ismeretlen Voltaire-fordítása. 159 — *Id. Gárdon László*: Két Jókai-regény két hőséneke történeti alakja. 162 — *Pásztor Emil*: Móricz Zsigmond, a debreceni csata és Görgey Artúr. 164 — *Péter László*: Juhász Gyula Móra Ferencnek tulajdonított vezércikkei 170

Műelemzés

- Ács Pál*: Wathay Ferenc: Áldott filemile... 173

Vita

- Sólyom Károly*: Megjegyzések Györffy György két Anonymus-tanulmányához 187

Műhely

- Radnóti Sándor*: Elbeszélés vagy leírás? 195

Szemle

- Petőfi-szótár (*Martinkó András*) 200
Bertók László: Így élt Vörösmarty Mihály (*Szajbély Mihály*) 204
Veress Dániel: Szerettem a sötétet és szélzúgást (*Szeged-Maszák Mihály*) 206
Mezei József: Madách (*Imre László*) 208
Zenei írárok a Nyugatban (*Balassa Péter*) 212
A Kortársaink nyolc kötetéről (*Nagy Sz. Péter*) 214
Balassi Bálint összes versei (*Kőszeghy Péter*) 218

*

- Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. — *Gvadányi József*: Egy falusi nótáriusnak budai utazása. — *Rontó Pál*. — *Vitályos László*: Ady — Léda — Csinszka. — *Endre Ady 1877 — 1919*. — *Pomogáts Béla*: Radnóti Miklós. — *Búvópatakok*. — *Juhász Géza-émlékkönyv*. — *Tüskés Tibor*: Pannóniai változatok. (*Ritókkné Szalay Ágnes, Tamás Anna, Láng József, Fried István, Laczkó András, Vásárhelyi Miklós, Barla Gyula, Pomogáts Béla*) 221

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménési út 11–13,
1118

JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉNEK KOZMOLÓGIAI VONATKOZÁSAI

József Attila az *Ars poetica* híres soraiban az emberi *teljesség* követelményének három összetevőjét nevezte meg: az individuális-ösztöni elemet, a társadalmi-szociális mozzanatot és a *természeti-kozmikus* tényezőt:

Ehess, ihass, ölelhess, alhass!
A mindenséggel mérd magad!

Költői világképének marxista és freudi vonatkozásairól viszonylag sok szó esett, harmadik elemének, a költő *természetfilozófiai* elképzeléseinek, *kozmológiai* világképének vizsgálata ezzel szemben indokolatlanul háttérbe szorult. A továbbiakban csillag-képei, helyesebben csillagászati képzetei egyikének, a „*táguló világegyetem*” motívumának elemzésével ennek az elhanyagolt területnek a feltérképezésére teszünk kísérletet.

Hasonlítsuk össze a „*Költőnk és Kora*” részletével:

a világ
a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág;
csillagzatokkal halad –
mindenség a semmiségbe,

a következő sorokat: „A csillagok távolságának színeképükből való meghatározása a modern csillagászat egyik legnagyobb vívmánya.”¹ E mérések során a csillagászok fölfedezték, hogy a távoli csillagködök színeképe a vörös szín felé tolódik el, és ebből azt a következtetést vonták le, hogy a galaxisok csaknem kivétel nélkül nagy sebességgel távolodnak tőlünk, illetve egymástól.

E rövid verses, illetve prózai részletben a táguló világegyetem teóriájának rövid kivonatát, illetve annak költői parafrázisát állítottuk egymás mellé. A kivonat az ismereteknek azt a minimumát tartalmazza, amelynek elsajátítása elengedhetetlenül szükséges volt a motívum megfogalmazásához. A költői parafrázissal való összehasonlítása alapján azonban az is kiderül, hogy a költőt nem a színekép-elemzés és a csillagok távolságának mérése érdekelte, hanem a szaktudományos ismeretekből eredő, költőileg hasznosítható szemléleti következtetések. Kézenfekvő és kényelmes lenne tehát azt gondolni, hogy a költő fölülesen, eszközként használt föl egy egykorú tudományos közhelyet mondandója megjelenítése érdekében. Több körülmény figyelmeztet azonban arra, hogy nem érhetjük be ilyen magyarázattal.

Mindenekelőtt azért, mert József Attila kései költészetében még jó néhányszor találkozunk a „táguló világ”, a „telhetetlen űr” motívumával:

¹ LASSOVSKY Károly: Világrendszerek. A Magyar Szemle Kincsestára. Bp. 1929. 33.

Mint a tejút a vonuló
egyek táguló
boltozatán . . .

írta egy töredékében. *Négykézláb másztam* . . . című versét így zárta le:

mert énelem a hűség van jelen
az üres űrben tántorgó világon!

Vagy nézzük egy másik töredékét:

Miként a tiszta űrben a világok,
lebeg keringve bennem a hiányod

A *Kiknek adtam a boldogot* . . . kezdetű versében pedig ezeket a sorokat találjuk:

Kitágul mint az űr, az elme;
a csöndbe térnek a dalok.

Végül az *Elmaradt ölelés miatt* példáját említhetjük:

Hogy a holt csillagvilággal, csengve,
csak szálltam tehetlen, mint a kövek –

A képzet ilyen makacs visszatérése annak a jele, hogy a költőben mély nyomot hagyott a szenzációs csillagászati felfedezés. Bizonyítja ezt Németh Andor emlékezése is, aki a „*Költők és Kora*” kapcsán a következőket írja: „Képzeletét többet foglalkoztatja már, ami az életen túl van, mint ami innen van azon. S mi van az életen túl? Az életen túl a Semmi van, az egyre táguló Űr, melyben úgy elvész a világegyetem egész anyaga, mintha minden csillagképrendszer egy-egy szállongó porszem volna csupán. Ilyen űrnek érzi magát a költő is, melyben úgy szállong a semmi, mintha valaminek a pora lenne . . . Amíg él, persze, mégis 'mindenség a semmiségben' . . . És ő már ott él képzeletében a semmiben. Oda kívánkozik.”²

Végül figyelembe kell vennünk, hogy a táguló világegyetem tana nem egyszerűen szaktudományos szenzáció volt a harmincas években, hanem olyan felfedezés, amely magukat a csillagászokat is meghökkentette. Alapjaiban ingatta meg a világegyetemről alkotott hagyományos elképzeléseket, és arra kényszerítette a tudósokat, hogy megkezdjék egy gyökeresen új világmodell kiépítését. A „táguló világ” motívumának megjelenését tehát a József Attila-i világgép módosulásának jeleként értékelhetjük.

Milyen volt a galaxisok távolodásának felfedezését megelőző időszak tudományos kozmológiája? A hagyományos világgépet az egyszerűség kedvéért „*newtoni*”-nak nevezzük és a nagy fizikustól vett idézetekkel szemléltetjük: „. . . ha a Nap, a bolygók és az egész univerzum anyaga egyenletesen szét volna szórva az égi térségben, és ha minden egyes részecske eredendő gravitációval viseltetnék az összes többi iránt, továbbá, ha az a tér, amelyben ez az anyag eloszlik, véges lenne, akkor az anyag e tér külső részéből, gravitációja folytán a tér belsejében elhelyezkedő anyag felé törekednék, következőképpen bezuhanna a tér közepébe, s ott egyetlen nagy gömb alakú tömeget alkotna. Ha azonban az anyag végtelen térben oszlanék el egyenletesen, akkor sohasem sűrűsödhetnék egyetlen tömeggé, hanem különböző tömegekké sűrűsödnének oly módon, hogy végtelenül sok nagy tömeg állna elő, melyek egymástól nagy távolságokra szóródnának szét a végtelen térben. És lehetséges, hogy a Nap és az

²NÉMETH Andor: *József Attila és kora*. I m.: A szélén behajtvva. Bp. 1973. 515.

állócsillagok így alakultak ki," . . . „Mivel az állócsillagok egymáshoz képest nyugalomban vannak, a Napot, a Földet és a bolygókat olyan rendszernek foghatjuk fel, amelynek tagjai egymáshoz képest mozognak, mindannyiuk közös gravitációs centruma pedig (. . .) vagy nyugalomban van, vagy egyenes vonalú, egyenletes mozgást végez. . . . Ez azonban igen erős feltevés; ezért elvetjük, s a közös gravitációs centrumot nyugalomban levőnek tekintjük, amelyetől a Nap soha nem távolodik el messzire.” „Ami pedig az állócsillagokat illeti, ezek . . . mérhetetlenül távol vannak naprendszerünk-től.” „Mivel tehát az állócsillagok ilyen hatalmas távolságokra vannak egymástól, sem egymásra nem gyakorolnak észlelhető vonzóerőt, sem a mi Napunk nem vonzza őket.”³

Hasonlítsuk össze a világmindenségről alkotott új elképzelést Newton kozmológiájával! Arthur Eddington *A természettudomány új útjai*, James Jeans *A csillagos ég titkai* című könyvükben egy-egy fejezetet szentelnek a világegyetem kiterjedése kérdésének. Az előbbi 1935-ben, az utóbbi 1936-ban látott magyarul napvilágot. Az összehasonlítást ez utóbbi könyvre támaszkodva végezzük el, mert James Jeans igen szemléletesen, már-már költőien fogalmazta meg mondanivalóját:

„Talán jobb képet kapunk a térről, ha egy szappanbuborékkal hasonlítjuk össze. Ekkor önmagunkat és minden a térben létező dolgot, valamint a térben haladó lfénysugarat olyan lényeknek és dolgoknak kell képzelnünk, akik a szappanbuborék hártájában élnek és sejtelmük sincs arról, hogy ebből a felületből ki lehet jutni. Einstein relativitása azt mondja, hogy a tér olyan értelemben véges, mint ahogyan véges a szappanbuborék hártája.

A legutóbbi években még egy szenzációs lépéssel haladt előre a térszemlélet. Minden gyerek tudja, hogy könnyű felfújni egy szappanbuborékot, de annál nehezebb megtartani ugyanabban a nagyságában csak egy-két percre is, s azután igen hajlamos arra, hogy szétpattanjon és semmivé váljon. Nemrégiben *Lemaître* belga matematikus felfedezte, hogy így van a világegyetemmel is, mert Einstein *világegyetemének ugyanolyan tulajdonságai vannak, mint a szappanbuboréknak*. Vagyis nem állandó, ha nem is ugyanolyan értelemben, mint a szappanbuborék. Állhatatlansága abból ered, hogy képtelen nyugalomban maradni. Abban a pillanatban, mint megszületett és a csillagok felpuffadnak benne, el kell kezdenie a *kiterjedést a végtelenségig*. Nem ahhoz a szappanbuborékhoz hasonlít, amelyet már felfújtunk és eleresztettünk, hanem ahhoz, amelyet éppen felfújunk, azaz folyton nő és nő, mind nagyobbra terjeszkedve. Amikor a szappanbuborék növekszik, egyre vékonyabb lesz a hártája s egyes részei egyre jobban távolodnak egymástól. Épp így, amikor a világegyetem növekszik, a benne elszórt égitestek is egyre távolabb kerülnek egymástól s a ködök, ezek a nagy csillagvárosok is mind messzebbre és messzebbre kerülnek. . . . Az állandóan kiterjedésben levő világegyetem nemcsak nő folyton, hanem a kiterjedés sebessége is egyre nagyobb lesz . . . Kiderült, hogy csaknem valamennyi köd hanyatt-homlok menekül tőlünk, rettenetes sebességgel . . . Ha igazak lennének, (ti. ezek a mérések – Tverdota) akkor az egész világegyetemnek oly elképzelhetetlen gyorsasággal kellene kiterjednie, *mintha felrobbant volna*, még ha az időt csillagászati mértékkel mérjük is. Ha igaz lenne ez, akkor az egész mindenség sokkal *átmenetibb, időszakibb jelenség* lenne, *mint addig gondoltuk* . . . Mert ilyen mértékű kiterjedés mellett néhány százmillió esztendővel ezelőtt még egészen együtt kellett volna lennie minden anyagnak a világegyetemben, hogy robbanásában elindulhasson . . . Azt kell hinnünk, hogy a világegyetem rendszere sem állandó. Éli a maga életét, végigmegy a *születéstől a halálig* vezető úton, mint mi valamennyien. A tudomány nem ismer egyéb változást, mint az öregedést, és nem ismer más haladást, mint a sír felé. Amennyire mai tudásunk elér, kénytelenek vagyunk azt hinni, hogy az egész anyagi világegyetem is ennek a példája, csak igen nagy arányokban . . . Úgy látszik, hogy az anyagi világmindenség elmúlóban van, mint ahogyan elhangzik egy mese és nem marad meg belőle más, mint látomászerű semmi . . .”⁴

³Isaac NEWTON: A világ szerkezetéről és egyéb írások. Bp. 1977. 311–313., 221–222., 262., 265.

⁴James JEANS: A csillagos ég titkai. Bp. 1936. 139–140., 141., 142., 146., 147. (A tanulmánybeli idézetek forrásainak szerzői kiemelésit mindvégig figyelmen kívül hagvtam: minden kiemelés tőlem származik – Tverdota).

A két idézet összehasonlítása magáért beszél. A „newtoni” világegyetem határtalan. Jeansé határolt. Az egyik végeredményben „statikus”, a másik „dinamikus”. Az előbbi állandó, az utóbbi átmeneti. Newton rendezettnek, kozmoszszerűnek látja a mindenséget. A „felrobbant” világegyetem szédítő, bizonyos értelemben fenyegető, kaotikus képzet. A világegyetem ugyanolyan, mint a szappanbuborék . . . Játékos, sőt neveléses, de ugyanakkor iszonyatot, vagy éppen halálos rezignációt keltő hasonlat. Valószínűleg nem rugaszkodunk el a valóságtól, ha József Attila sorai:

„s hogy egyremegy, szappangolyó,
vagy égbolt van fölöttem.”

mögött olvasmányélményként a fenti Jeans-idezetet keressük. Az idézetből azonban kihagytuk a szerző tétovázását a mérési adatok helyes értelmezését illetően, nem idéztük – igaz, halovány – ellentéteit, hiszen József Attila láthatólag túltette magát rajtuk, tényként fogadta el a világegyetem tágulását, annak összes következményeivel együtt. Érthető ez az attitűd, ugyanis egy teória hipotetikus formájának szükségképpen el kell tűnnie a költői parafrázis során. Túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy a csillagászati felfedezéssel történt megismerkedése hatására József Attila kozmológiai vilásképe olyan szerű formát öltött, amelyet a fenti James Jeans-idezet mutat. A „táguló világ” motívuma, amely legteljesebb alakját a „*Költőnk és Korá*” című vers idézett soraiban kapta, ennek a korszerű csillagászati világgépeknek a költői megnyilvánulása volt. A kiterjedő mindenség felidézése érdekében a költő kölcsönvette az elmélet tömör, formalizált elnevezését: „a táguló űrben”, „egék táguló boltozatán”, „kitágul mint az űr”. De a táguló mozgás megjelenítésére szolgálnak a következő igék, illetve igei származékok is: „szállong”, „lengve”, „vonul”, „tántorgó”, „lebeg keringve”, „száll tehetlen”. A szinonimák megválasztásában szemmel láthatólag az a szerzői szempont érvényesült, hogy általuk a mozgás szabálytalan iránya, kiszámíthatatlan szabadsága, szeszélyessége, a mozgó „objektum” kiszolgáltatottsága, tehetetlensége kidomborodjék.

A mozgás „irányát” egyedül a „*Költőnk és Korá*”-ban tüntette föl a költő: „csillagzatokkal halad – / mindenség a semmiségbe”. A „semmiségbe” szó nemcsak a széthullás térbeli irányát, a mindenséget körülvevő űrt jelöli, hanem az időbeli haladást is a semmibe, tehát az elmúlást – ahogy Jeans-nél olvastuk: „. . . az anyagi világmindenség elmúlóban van . . .” A „*Költőnk és Korá*”-ban ezzel szoros összefüggésben hangsúlyt kapott a világ örökkévalóságába, időtlenségébe vetett hit visszavétele. A költő a kalandos útra induló, ismeretlen sors elébe tekintő vándor antropomorf képzetét vetítette rá a mindenségre: „A világ . . . jövőjének nekivág”.

Ez az idézet óhatatlanul eszünkbe juttatja a naprendszer sorsát az új világmodellben fürkésző, kozmikus katasztrófák esélyeit latolgató egykorú kombinációkat: „Most a Nap másodpercenként kb. 18 km sebességgel repül az űrben, vagyis évenként kereken 600 millió km-t tesz meg, magával ragadva a többi bolygót. Amennyire tudhatjuk, egyenesen a szép Véga csillag, az égbolt negyedik legfényesebb csillaga felé tart. De a távolság olyan óriási, hogy évmilliókba telik, míg találkozhatnak. Közben esetleg mind a kettő megváltoztatja pályáját, vagy ha nem is, kiderülhet, hogy elhaladnak egymás mellett és még sok ezer millió kilométer marad közöttük” – vigasztalja olvasóit Elena Fontany *Csillagok országa* című, magyarul 1935-ben megjelent könyvében.⁵ Lassovszky Károly 1929-es könyvében – címe: *Világrendszerek* – pedig az alábbi adatokat olvashatjuk: „Az extragalaktikai ködfoltok radiális sebessége (ti. a Földtől való távolság sugarának irányában történő mozgás sebessége – Tverdota) rendkívül nagy . . . Az eddig mért legnagyobb radiális sebesség 1800 km/mp! Túlnyomó részük távolodik tőlünk . . . a mi szűkebb értelemben vett világrendszerünk a Cepheus csillagkép alfájának az irányában száguld körülbelül 400 km másodpercenkénti sebességgel.”⁶

⁵ Elena FONTANY: *Csillagok országa*. Bp. 1935. 108–109.

⁶ LASSOVSZKY Károly: *Világrendszerek*. Bp. 1929. 73.

Felmerül a kérdés: hol van a helye, mi a szerepe e kozmológiai mozzanatnak József Attila vilásképe egészében? Hogyan fonódik egybe világnézetének egyéb elemeivel? Figyelemre méltó, hogy a táguló világegyetem képe verseiben gyakran olyan hasonlatot koronáz, amely gyökereit az egyén belső világába ereszti: „mindenség a semmiségbe, / mint fordítva, bennem épp e / gondolat . . .”; „mint a tejút a vonuló / egek táguló / boltozatán . . . / úgy ragyog és világít / lelkemben . . .”; „Miként a tiszta űrben a világok, / lebeg keringve bennem a hiányod”; „Kitágul mint az űr, az elme;”.

Az univerzum és a lélek megfeleltetése vagy éppen szembeállításának során József Attila nemcsak a „táguló világ” motívumára épített és nemcsak hasonlat formájában fejezte ki mikro- és makrokozmosz összefüggését. Az idézett hasonlatok olyan motívumsor részét képezik, amelyben a költő – engedelmeskedve „A mindenséggel mérd magad!” – parancsának – tudatosan kapcsolódott a költészetben ősidők óta honos kapcsolatkereséshez az emberi benső, vagy általában az emberi lény és a világrend között: „Űr a lelkem. Az anyához, / a nagy Űrhöz szállna, fönn.”; „Mint űrt a fényező, csupasz tekintet / kutatja bennem:”; „Fényezőként kutatja / mint öntudatos űrt, a lelkemet / hogy valóban imádjalak a telhetetlen űr alatt”; „s megbonthatatlan rend szerint, / mint űrben égítest, kering / lelkemben hiányod.”; „ki őriz belőlünk egy foszlányt, / mint nap fényéből a Tejút, –”.

A mikro- és makrokozmosz megfeleltetésének mindezekén túl van József Attila költészetében még egy fontos esete: mikrokozmosz nemcsak az ember, az emberi lélek lehet, hanem az ember – költői – tevékenységének terméke, a műalkotás, a költemény is. Egyebek közt a pythagoreus elképzelésekben találkozhatunk hasonlóval: A harmonikus lélek – vélték a görögök – az égítestek összhangzó mozgásának, a „szférák zenéjének” utánzata. A művész az az ember, aki (lelkén átszűrve) megszólaltatja a szférák zenéjét, amit a közönséges halandó nem lenne képes meghallani. A zenei remekműben azonban, amely közvetlenül a lélek, közvetve pedig a kozmosz utánzata, a harmonikus lélek képes élvezni az égi összhangot.

A „*Költőnk és Korá*”-ban, amelyben a „táguló világ” motívuma két hasonlatban bukkan föl, a mikro- és makrokozmosznak ugyanezzel a kettős megfeleltetésével találkozunk. Csak a második hasonlat kapcsolja össze az univerzumot az emberi bensővel. Az első két strófában a táguló világ a születő vers hasonlítottja:

Ime, itt a költeményem.

Ez a második sora:

K betűkkel szól keményen

címe: „Költőnk és Korá”.

Úgy szállong a semmi benne,

mintha valaminek lenne

a pora . . .

Úgy szállong a semmi benne,

mint valami: a világ

a táguló űrben lengve

jövőjének nekivág;

A vers indításában (amelyet egyébként alkotáslélektanilag ironikus válasznak tekintünk a barátok nyomatókos, tolakodó sürgetéseire, vers-kéréseire), a költő egy olyan hagyományhoz nyúlt vissza, amely alkalmat adott a játékos semmitmondásra, a mondanivaló hiányának szellemes mímelésére. Ezt a hagyományt feltételezésünk szerint Lope de Vega: *Szonett a szonettéről* című műve közvetítette számára – Kosztolányi Dezső fordításában:

A kedvesem szonettet kért ma. Gond dúl

Lelkemben és szorongva kezdem én.

Tizennégy sorból áll a költemény.

A három első itt szokell bolondul.

Féltem, hogy nem lesz rím, mely visszakondul,
És itt vagyok az új sor közepén,
Csak futna le a Négyes könnyedén
Nem főne a fejem a Hármásoktul.

Aztán a költő a Hármasba lép,
És sikerült, úgy látszik, a merész tett,
Mert már e sorral zárul is a kép.

A második versszak rímelni késztet,
Tizenhárom sor. Mindegyik ép.
Most meg tizennégy. *Versem lme kész lett.*⁷

A spanyol költő verse azon a felismerésen alapul, hogy lehetséges formailag kifogástalan költeményt alkotni úgy, hogy az ne szóljon *semmiről*. A szonett nem tartalmaz mást, mint önmaga létrejöttének stádiumairól szóló játékos leírást. Az alkotó munka helybenjárását József Attila ugyan ezen a módon érzékeltette. Az első sor, amely egyébként tartalmilag-formailag párhuzamos a szonett utolsó mondatával, egy megrendelt, várt tárgyat átnyújtó gesztust kísérő mondatként értelmezhető: „Ime, itt a költeményem.” A következő három sor tautológiászerűen „következik” az elsőből, majd az üresjárat után a gépezet hirtelen mozgásba lendül. A költő a játékból átmenet nélkül fejest ugrik a „semmi” és „valami” fogalmaival való „filozofikus” spekulációba. Innen nézve azonban az első sorok „játéka” komolyabb színben tűnik föl. Nem pusztán semmitmondás az, hanem a *Semmi megjelenítése*. Az olyan vers ugyanis, amely önmagáról szól, valóban üres: a semmi szállong benne. A „táguló világ” motívuma tehát a második strófa első soraiban úgy szerepel, mint a költeményben a valami poraként szállongó semmi hasonlata.

A mikro- és makrokozmosz közötti összefüggés azonban a kései József Attila költészetében, akár a lélek, akár a műalkotás a hasonlat hasonlója, tartalmilag tragikus fordítottja a „pythagoreus” harmonia-elvnek. A költő a mindenséggel méri magát, csakhogy ez a mindenség többé nem kozmosz; nem a szférák zenéje, hanem a világrobbanás zaja tölti be azt, és a költő lelkében, illetve művében e „világrecsegés” visszhangját halljuk. Joggal vélte úgy Vágó Márta, hogy a költő csillagokról, naprendszeréről és egyéb konstellációkról beszélve „tulajdonképpen halálfélelméről beszélt, burkolt formában.”⁸ Pontosabban fejezzük ki magunkat ezért, ha így fogalmazunk: utolsó verseiben a költő magával mérte a mindenséget is.

Ha ugyanis a „lélek” a „világ visszája”, illetve „öntudatos űr”, akkor a táguló világ az emberi benső felkavarodásának, a mikrokozmosz halálsejtelmeinek, a személyiség szétesésének metaforája. Legjobban a „*Költőnk és Korá*”-ban és a vele szoros rokonságban levő, nem sokkal korábbi *Kiknek adtam a boldogot* . . .-ban vehetjük szemügyre, milyen következetesen végigvitte a költő ezt a metaforikát. A későbbi versben a halál úgy jelenik meg, mint egyesülés az anyával, mint a lélek beolvadása az Űrbe: „Űr a lelkem. Az anyához, / a nagy Űrhez szállna, fönn.” A Kiknek adtam a boldogot . . .-ban a mama eljövételével jelezte a költő közeledő halálát: „Mert eljön értem a halott, / ki szült, ki dajkált énekelve.” Ezt a mondatot ugyanaz a „pythagoreus” kapcsolatteremtés követi mindenség – ember – műalkotás között, amelyet a „*Költőnk és Korá*”-ban láttunk: „Kitágul mint az űr, az elme; / a csöndbe térnek a dalok.” Az Űr és az elme összefüggését a hasonlat és az elmúlást jelző „kitágul” ige közössége teremti meg, kettejük kapcsolatát a dalokhoz a „kitágul” és „a csöndbe térnek” iges kifejezés párhuzamával, szinonimijával teremti meg a költő: ahogy a világ a táguló űrben széthull, s ahogy az elme páraként szétoszlik, úgy enyésznek el a csöndben a félbeszakadt dal hangjai is. A táguló világ iránytalanságot, bizonytalanságot érzékeltető ígéinek megfelelői ezután sorra bukkannak fel az

⁷ Lope de Vega–Kosztolányi Dezső: Szonett a szonetttről. Nyug. 1921. 4. sz. 286.

⁸ VÁGÓ Márta: József Attila. Bp. 1975. 296.

elmúlást festő versben: „A hűség is *eloldalog* / és *elmúlik* szívem szerelme.”, hogy a vers végén az elmúlás beteljesedését a költő a testre terjessze ki: „*Széthull* a testem, mint a kelme, / mit összerágtak a molyok.”

A táguló világegyetem elméletével megismerkedő József Attila kozmológiai világképének alaplépétét tehát a *Kiknek adtam a boldogot* . . . című versről olvashatjuk le, még akkor is, ha kivételesen az egyik töredék derűs, bizakodó hangulatába a fénylő Tejút sugallta harmóniát nem megtörő módon, szervesen illeszkedik be a vonuló egek táguló boltozatának képe.

De milyennek látta a mindenséget József Attila, mielőtt elérkezett az „egyremegy, szappangolyó / vagy égbolt van fölöttem” rezignációjáig? Mindenekelőtt arra kell válaszolnunk, voltak-e egyáltalán csillagászati ismeretei, vagy tudása csak a táguló világegyetem teóriájával való megismerkedése során haladta túl az átlagos, felületes értesültség szintjét?

Amikor *A város peremén*-ben azt akarta érzékeltetni, hogy a kapitalizmus rövid idő alatt mérhetetlen pusztítást vitt végbe, az idő rövidségét egy mellékmondatba vetett kozmikus túlzással nyomatékosította: „Elpusztíthatatlant annyian, / *mióta kialakult / naprendszerünk*, nem pusztítottak / eddig.” Mivel a vers minden pontja, ahogyan maga a költő tanította, archimedesi pont, érdemes felfigyelnünk erre az apró adatra is.

Sokkal beszédesebb azonban a *Miben hisztek* . . . kezdetű vers, amely a „táguló világ”-motívumok közvetlen szomszédságában a newtoni kérdést ismétli meg – természetesen antropomorfizálva az égitesteket: mi a magyarázata a bolygók összehangolt keringő mozgásának? illetve a költő szavaival: „Miben hisztek, ti makacs égitestek, / hogy föllobogva / lángokkal egymásnak nem estek,”. A kérdés-feltevés „newtoni”, nem meglepő tehát, hogy felbukkan a nagy tudós égi mechanikájának alapfogalma, amely a jelenség magyarázatában is szerepet játszott: „A *tömegvonzás?* . . . Lámpámban az éjnek / pilléje repdes.”. A „tömegvonzás” fogalmát egyébként megtaláljuk József Attila mindennapi szóhasználatában („Na, most már igazán hazafelé kell *gravitálnom*,”; „A franc már kijutott a föld *gravitációs vonzerejéből* és most az űrben lebeg.”)⁹ éppúgy, mint tudományos cikkeiben („Látjuk, hogy gondolatunknak teste van, fölemelkedhetünk, nem kell félnünk, hogy a valóság *gravitációja* cserben hagyja.”).¹⁰ De nemcsak használta a szót, hanem tudatában volt annak a fizikai törvénynek is, amit az elnevezés takar: „Azonkívül semmi biztosítékot nem látok arranzéve, hogy a világ törvényei holnap is úgy működnek-e, ahogy eddig, vagy hogy egyáltalán működni fognak-e. Nem is tudom szükségszerűnek fölfogni a 'természeti törvényeket'. Boutroux-val (!) együtt én sem találok semmi szükségszerűséget abban, hogy pl. a *tömegvonzás hatása a távolság négyzetével fordított arányban áll*. Miért szükségszerű, hogy a távolság négyzetével áll fordított arányban és nem pl. a köbével?”¹¹

Mindezzel nem azt akarjuk bizonyítani, hogy József Attila mély csillagászati ismeretekkel rendelkezett, csak azt, hogy sűrűn előforduló csillag-képeit nem az esti égbolt pusztá látványa vagy dekoratív szándék hívta elő, hanem bizonyos tudatosság, kozmológiai reflexió húzódtott meg mögöttük. És ennyi elég ahhoz, hogy az *Osztás után*:

Mint mozdulatlan csillagok az égen,
változhatatlan rajzunk, jellemünk.”

makro- és mikrokozmoszt összevető hasonlatának első felét ne egyszerűen a csillagok látszólagos mozdulatlanságából, hanem az állócsillagokra vonatkozó newtoni magyarázatok ismeretét feltételezve értelmezzük. A táguló világegyetem elméletével történt megismerkedése előtt tehát József Attila csillagképei a newtoni kozmoszban ragyogtak.

⁹ József Attila–József Jolánnak (Bécs, 1926. júl.); József Attila–József Jolánnak, Párizs, 1926 XI. 2. = József Attila Válogatott levelezése, Bp. 1976. 107., 123.

¹⁰ JÓZSEF Attila: Irodalom és szocializmus (gépiratos változat) József Attila Összes Művei III. Cikkék, tanulmányok, vázlatok. Bp. 1958. 319. 1.

¹¹ JÓZSEF Attila: A művészet kérdése és a proletárság. I m. 258.

A korábbi és későbbi mindenség-képzet ellentétét szemléletesen mutatja annak a börtön-képzetnek a megváltozása, amellyel a költő a kozmikus bezártság élményét fejezte ki úgy, hogy a csillagok fényét egy cella rácsainak csillogásához hasonlította: „a csillagok, a Göncölök / úgy fénylenek fönt, mint a rácsok / a hallgatag cella fölött.”/ „Csillagok rácsa csillog az egen; / ilyen pincében tart az értelem!” A „*Költőnk és Korá'*”-ban már nem a mindenség a börtön, hiszen erre az új modell értelmében „alkalmatlanná” vált, hanem „csak” a naprendszerbe van a Föld bezárva: „a naprendszer meg a börtön”; (korábbi változatában: „és a naprendszer a börtön”). Ez a börtön azonban engedelmeskedik a világrobbanás törvényeinek: „csillagzatokkal halad – / mindenség a semmiségbe,” – magával ragadva végzetes útján a bezárt földet. Az „álló börtön” képzetével szemben tehát ebben a versben – bármily groteszken hangzik így, prózára lefordítva – a „mozgó börtön” képzetével operált a költő.

Csak hogy a mindenség „newtoni” képének érvényességét jóval a táguló világegyetem elméletének megszületése előtt többen kétségbe vonták, köztük Albert Einstein, a relativitáselméletnek a csillagászat területére való kiterjesztése során. A galaxisok távolodását felfedező és értelmező tudósok a táguló világegyetem teóriáját Einstein világmodelljére alapozva és – mint a Jeans-től vett idézetben láttuk – Einsteinre hivatkozva fejtették ki. Ezt a világmodellt megtaláljuk *A különleges és az általános relativitás elmélete*^{1 2} című könyvében is, abban a műben, amelyet a fiatal József Attila is olvasott.^{1 3}

Nemcsak Galamb Ödön emlékezése bizonyítja, hogy a költő foglalkozott a relativitáselmélettel, hanem az a bécsi levél is, amelynek kapcsán Galamb Ödön szóba hozta a kérdést: „...s előáll, de pszichikai kvalitásban az *Einstein* állította eset, hogy ti. egy bizonyos sebességi erő hat egy bizonyos testre s ha az erő akkora, hogy a sebességi határnál (300.000 km, [sec⁻¹]) nagyobb gyorsasággal kéne haladnia a testnek, akkor az erő maga is átalakul anyaggá.”^{1 4} Továbbá egy Gáspár Endréhez írott levele is a nagy tudós elméletének ismeretéről tanúskodik: „(Felfokozott életigenlés és megnőtt alkotóerő. Lásd *Einstein*: Annak az erőnek bizonyos része, mely a fénysebességnél nagyobbat ad –)”.^{1 5} Einstein neve utoljára egy felsorolásban, Newtoné szomszédságában, *Az Istenek halnak, az Ember él* című írásában tűnt föl.^{1 6}

Okkal merül föl ezért a kérdés: vajon szerepelt-e József Attila korábbi kozmológiai elképzeléseiben az einsteini világmodell? A pontos ismertetéstől itt éppúgy tartózkodunk, ahogyan a táguló világegyetem elméletének szakmai részletkérdéseibe sem bonyolódunk bele. Amit az olvasónak tudnia kell róla, azt részben megismerhette James Jeans *szappanbuborék-hasonlatából*. Csak azt kell újra hangsúlyoznunk, hogy az idézetben említett kétdimenziós lények bármekkora utat tennének is meg a szappanbuborék felületén, nem találának határra, noha a gömbfelület véges. Adjuk hozzá a gömbfelülethez a harmadik dimenziót és megkapjuk az einsteini ún. „szférikus teret”, illetve, mert a „térgömbület” nem teljesen szabályos, a „kvázi-szférikus teret”, azaz az anyagi világegyetemet, amely a gömbfelülethez hasonlóan *határtalan*, de *véges*. Az univerzumot tehát nyelviileg egy paradoxonnal fejezhetjük ki, amelyben a jelző ellentmond jelzett szavának: véges határtalanságnak vagy véges végtelennek nevezzük. Ezen a ponton kapcsolhatjuk Einstein világmodelljét József Attila életművéhez, e paradoxonoknak ugyanis a költő gondolkodásában és írásaiban egyaránt igen nagy szerepe volt.

^{1 2} Albert EINSTEIN: *A különleges és az általános relativitás elmélete*. Bp. 1921.

^{1 3} GALAMB ÖDÖN: *Makói évek* (József Attila élete nyomában I.) (Cserépfalvi 1941) c. könyve 71. oldalán erre vonatkozólag a következőket olvashatjuk: „Az Einstein-féle relativitás elmélete – a húszas évek elején java divatját élte. Attilával folytatott megbeszéléseinkben többször szóba került. Azokra a fizikai és geometriai kérdésekre azonban, amelyeket levelében felhozott, aligha adhattam érdemleges választ.” Ha népszerűsítő könyvekről beszélünk, első sorban magának Einsteinnek a szövegben megnevezett, a nagyközönség számára írott könyve jöhet számításba.

^{1 4} József Attila–Galamb Ödönnek (Bécs, 1926. jan.?). József Attila Válogatott levelezése. Bp. 1976. 90.

^{1 5} József Attila Gáspár Endrének (Párizs, 1926. okt.). Uo. 120.

^{1 6} JÓZSEF Attila: *Az Istenek halnak, az Ember él*, József Attila Összes Művei III. kötet. Cikkék, tanulmányok, vázlatok. Bp. 1958. 54. 1.

Vágó Márta emlékezése perdöntően bizonyítja, hogy *A város peremén* című versnek (a költő által is) sokat idézett strófájában:

mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,

a „véges végtelen” kifejezés az (*einsteini*) *világegyetemet* jelenti: „Gyere ide, elmondom neked *A város peremén*-t, vagy nem, már elmondtam, hanem mondd, mit gondolsz te, a *véges-végtelen* fogalma *fizikailag* is fennáll? Én úgy tudom, hogy igen . . . Hosszan, okoskodva, akadozva adta elő, hogyan jutott el *természet*tudományi ismeretek és *filozófiai* spekulációk útján a véges végtelen fogalmához. Nemcsak az emberi világ véges, hanem kell, hogy a fizikai világ is az legyen. A végtelen eliszonyító, felfoghatatlan fogalom, a Semmivel szinte egyértelmű. Csodálkoztam. Számomra a *csillagok* és *naprendszer*ek vagy *egyéb konstellációk* végtelen sokaságának elképzelése barátságos elképzelés volt.”¹⁷

A „véges végtelen” fogalma kevésbé „szakszerű” megfogalmazásban a *Téli éjszaka* című versben is felbukkan „*egy ölnyi végtelenbe*” főrmában. A költő a szikrázó vonatfüst látott-képzelt univerzumában próbálta tetten érni, megpillantani az *egyébként szemlélhetetlen világegész*t.

Ezzel elérkeztünk egy különös probléma vizsgálatához: hogyan használta föl József Attila *esztétikai fejtegetéseiben* az einsteini világmodellt? A véges végtelen világegyetemnek a műalkotás és az azt létrehozó lelki-szellemi állapot magyarázatában volt kulcsszerepe. A költő korábbi spekulációiban ugyanaz a „pythagoreus” észjárás működött, amelyet a kései versekben a táguló világegyetem és a műalkotás megfeleltetését szolgáló hasonlatokban ismertünk meg. Ahogyan a pythagorasi művész feladata az volt, hogy zeneművében hallhatóvá tegye az égitestek összhangzó mozgásából eredő, a közönséges fül számára felfoghatatlan zenét, úgy József Attila művészetbölcséleti gondolatmeneteiben azt tartotta a költő feladatának, hogy a szemlélhetetlen világegész helyébe ún. végső szemléleti egységet, a közvetlen egyetemeséget, az egyetlen szemlélhető teljességet: a műalkotást állítsa.

Így jutott el oda, hogy az ihletet, amelynek birtokában a művész ezt a feladatot teljesíteni tudja, az Einsteinól kölcsönzött paradoxonnal „határolt végtelenség”-nek nevezte: „Az ihlet nem semmisíti meg az időt, hanem megszelídít, értelmes végtelenséget alkot . . . bár csak egyetlen idődarabot fog össze, ezt az idődarabot végtelenné mélyíti, képletesen szólván, az idő *végtelen egyeneséből* lecsip egy részt és azt *végtelen, önmagába visszatérő görbévé* (!) alakítja. A fogalom időtlen örökkévalóságával szemben *az ihlet határolt végtelenség*.”¹⁸ „Az ihlet tehát megragad bizonyos valóság elemeket, a többiek és szemléletünk közé helyezi és eltakarja a valóság egyéb részét, mint a teli hold a napot napfogyatkozáskor. Azaz szemléletileg teljes valóságnivá növeli a kiválasztott valóságelemeket.”¹⁹

Az ihlet munkájáról írottak egyenes következménye volt, hogy a költő az ihlet termékét, a műalkotást szintén határolt végtelenségként határozta meg: „Ezek szerint a mű közvetlen egyetemeség, vagy szem előtt tartva, hogy belsejében kimeríthetetlen, *határolt végtelenségnek* is mondhatjuk.”²⁰ Nem kétséges, József Attila tudatosan állította szembe egymással a szemlélhetetlen világegész és a határolt végtelenség viszonyában a mikrokozmoszt és a makrokozmoszt: „. . . a világegész *képviselő* műalkotásról csak az összes többi nem művészethez és a világegészhez képest alkotathatunk magunknak fogalmi kategóriát. Így mindazoknak az állításoknak nagy részét, amelyet eddig a *világra* vonatkoztattak az emberek, a *műalkotásra* értelmesen alkalmazhatjuk . . . A *műalkotás* tehát nemcsak szemléleti helyettese a világnak, hanem egyben *értelmes világ* is.”²¹

¹⁷ VÁGÓ Márta: József Attila. Bp. 1975. 295–296.

¹⁸ JÓZSEF Attila: Esztétikai töredékek. József Attila Összes Művei III. kötet, Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Bp. 1958. 236.

¹⁹ JÓZSEF Attila: Irodalom és szocializmus. I m. 92.

²⁰ JÓZSEF Attila: Az Istenek halnak, az Ember él. I. m. 48.

²¹ JÓZSEF Attila: Irodalom és szocializmus. I. m. 93.

Egyszerre volt tehát jelen József Attila életművében a newtoni és az einsteini világegyetem képe, egy statikus és egy dinamikus világmodell. Ez elgondolkodtató kettősséggel itt nem foglalkozhatunk részletesebben. Fontosabb számunkra beilleszteni a kozmológiai elemet a József Attila-i világgép teljességébe. A *város peremén* című versben a „véges végtelen”, tehát az einsteini világegyetem a társadalmi és az ösztöni elem mellett a teljesség háromságának egyenrangú részeként szerepel:

mellyel az elme tudomásul veszi
a véges végtelent,
a termelési erőköt odakint s az
öztönöket idebent.

József Attila prózai írásaiban, a mikrokozmoszról szólva a kozmikus elem számára ugyanezt az „előkelő” helyet jelölte ki. Érdekes ebből a szempontból az *Irodalom és szocializmus* egyik részlete, amelyben Arisztotelésznek azzal a mondatával vitatkozva, hogy „Szokratésről bármit állíthatunk, de Szokratészt nem állíthatjuk semmiről.”²² a következőképpen bontotta fel Szokratész, azaz egy konkrét személyiség fogalmát: „Mert a végső alany nem Szokratész, hanem azok a történelmi, társadalmi és kozmikus vonatkozások, amelyek együttesen Szokratész voltak.”

A „másik” mikrokozmoszsal, a műalkotással szemben megfogalmazva azt a követelményt, „hogy a valóságos világi (kozmosz) összefüggésekből, társadalmi ellentétekből alkotódjék, mégpedig mint ritmikus szemléleti végső egész, a nem szemléleti, de valóságos és szintén változó világegész helyébe.”²³, a társadalmi összetevő mellett ugyancsak a kozmikus oldal fontosságát hangoztatta.

Nem könnyű pontosan megállapítani, mit értett József Attila „kozmosz”-on, mert sehol nem definiálta ezt a fogalmat. Abból azonban, hogy a fenti idézetben „a valóságos világi” és a „kozmosz” szinonimákként szerepelnek, következik, hogy jelentését nem szűkíthetjük le pusztán „csillagászati”-ra. Mindazt kell értenünk rajta, ami a valóságnak nem társadalmi és nem lélektani aspektusa. *Ázsia lelke* című cikkének alábbi részletéből kitűnik, hogy „a valóságos világi” és a „kozmosz” kifejezések közelebről a valóság *természeti* oldalát jelentik: „Hatvány a történelmi materializmussal szemben az ember és a magasabb kozmikus erők között soha meg nem szűnő kapcsolatra” hivatkozik s azt Gondviselésnek nevezi. Marx tud ilyen kapcsolatokról, sőt a marxi filozófia egyik fő tétele a *kozmosz (azaz természeti) erők és az ember közötti kapocs*, csakhogy Marx a kapcsot nem Gondviselésnek, hanem termelési eszköznek nevezi.”²⁴

Vizsgáljuk meg közelebről, milyennek vélte a költő az így értelmezett „kozmosz erők” kapcsolatát a teljesség másik két elemével! A *természet és társadalom* összefüggését szerfölött szorosnak látta. Mintegy beleágyazta az utóbbit az előbbibe. *Természettudomány és marxizmus* című cikkében, Totis Bélával vitatkozva elment egészen a kettő azonosításáig: „a társadalom természet”. Ezen az alapon minősítette a tudományos szocializmust természettudománynak.²⁵ *Egyéniség és valóság* című tanulmányának ugyancsak egyik alapgondolata az, hogy a társadalom „a természeti anyag társadalmasítása és társadalmasodása, vagyis ha társadalmat mondunk, a természeti anyag társadalmasítására, illetve társadalmasodására kell gondolnunk.”²⁶

Ugyanezt a szerves, belső összefüggést állapíthatjuk meg a József Attila-i teljesség *kozmosz* és *ösztöni* tényezője között is: „Hangsúlyozza, hogy a történelemben kozmosz erők működnek, de ezek a közvetlen adottságú erők nála erkölcsi elvekkel azonosak, ahelyett, hogy a történetinek mutatózó erkölcsi elveket vezetné vissza az élet anyagi feltételeire és az *ösztönökre*, melyek valóban a *kozmosz*

²² JÓZSEF Attila: *Irodalom és szocializmus*. I. m. 91.

²³ JÓZSEF Attila: *Irodalom és szocializmus*. I. m. 99.

²⁴ JÓZSEF Attila: *Ázsia lelke*. I. m. 181.

²⁵ JÓZSEF Attila: *Természettudomány és marxizmus*. I. m. 117.

²⁶ JÓZSEF Attila: *Egyéniség és valóság*. I. m. 120.

*környezet bennünk megnyilvánuló erői.*²⁷ írta Hatvany Bertalan *Ázsia lelke* című könyve kapcsán. Ebben a szellemben nevezte a tudományos szocializmushoz hasonlóan a pszichoanalízist is természet-tudománynak.

A kozmikus elem jelentősége és funkciója persze József Attila érett költészetében is jelentősen módosult az évek során. Ezt a módosulást tetten érhetjük, ha követjük a teljesség összetevői közötti fent jellemzett viszonyban történt elmozdulásokat. Itt csak az alapvető mozgásirányra és az ennek következtében kialakult két fő változatra koncentrálunk.

Leegyszerűsítés lenne azt állítani, hogy a kései József Attila életművéből a teljesség igénye és annak költői megvalósítása eltűnt. A művelődésről adott definíciójában például lényegében változatlanul ismételte meg azokat a gondolatokat, amelyeket jóval korábban az *Irodalom és szocializmus* című cikkében fejtett ki: „...erre nem... felelhet senki, aki a szellemi élet alapjának nem az anyagit tekinti, ...és nem a... testi szervezettel adott, testi valóságra irányuló ösztönöknek, az éhségnek és szerelemnek (!), a jelenlevő *anyagi természeti, társadalmi, politikai* feltételek között lejártszódo megnyilatkozásaként ismeri föl a művelődést.”²⁸

A *Hazám* című vers első szonettjében pedig sorjában felbukkannak *A város peremén* egyetemesség-háromszögének összetevői: megjelenik „a részeg ölbeccsaló *anyatermészet*”, majd feltűnik „*férfitársa*” a „*közösség* és látjuk a természet és társadalom nagy családjának gyermekét, a *költőt*, akinek lelke a természettel itatódott át („nagy álmos dzsungel”), „eszmelete” pedig a nyomorgó közösségből „táplálkozik”.

Kétségtelen azonban, hogy ez az összhang egyre ritkábban valósult meg József Attila gondolkodásában és költészetében. Utolsó találkozásai idején Vágó Márta hiába próbálta figyelmét a „véges végtelen”-ről a totalitás másik két elemére, a társadalomra és a lélekre terelni: „...nincs értelme az ilyen fajta spekulációnak. Az emberek egymás közötti kapcsolataival érdemes csak foglalkozni, a termelési erőkkkel odakint és az ösztönökkel idebent.”²⁹ Felbillent a világkép ösztöni, társadalmi és természeti elemeinek korábban megkövetelt egyensúlya. A felszámolódtól teljesség helyét a kozmikus és a lelki szféra tragikus kapcsolata foglalta el: „Mért fordította a beszédet ...mindjárt a csillagokra? Ha nem vállaltam, úgy mindjárt a kegyetlen, végtelen csillagvilággal állt szemben, kitett gyerekként?”³⁰ Ebből a képletből kimaradt a társadalmi oldal.

Egyik, Gyömrői Edithez írott levelében a költő levonta az ebből a változásból eredő poétikai következtetéseket. A műalkotásnak most már nem a szemlélhetetlen világegészt kellett helyettesítenie, hanem a táguló világegyetemet kellett utánoznia: „Nem kívánnám én, Edit, magától, sőt Isten őrizzen tőle, hogy maga azt mondja versemre, hogy szép, esetleges logikai dolgozataimra, hogy okos – nem, úgy kellene, hogy egymáshoz illeszkedjenek a szavak, a képek, a fogalmak, mint az úr szabadságának rendjében úszó csillagrendszerek.”³¹

Ennek a maga számára kiadott utasításnak legmaradéktalanabb módon a „*Költőnk és Korá*”-ban tett eleget József Attila. A szavak közül, amelyek valóban a révedezés szabadságával illeszkednek a versben, hiányzanak azok, amelyek a közösséghez tartozást jeleznék, és a képek nem a természet egészében folytatódó, hanem a *magányos, a kiürülő világegyetemen farkasszemet néző embert* mutatják. E kettősség egyik oldaláról, a „táguló világ” motívumáról már leírtuk mindazt, amit tudunk. A másik oldal, József Attila freudista tájékozódásának elemzése itt nem lehet feladatunk.

A két oldal közötti *kapcsolat* természetének vizsgálata azonban szerves része a költő természet-filozófiai műveltsége kérdésének. Az eddigiekben csak képletesen neveztük meg, leegyszerűsítve

²⁷ JÓZSEF Attila: *Ázsia lelke*. I. m. 180.

²⁸ JÓZSEF Attila: Horváth János: *Magyar versek* könyve. I. m. 190.

²⁹ VÁGÓ Márta: József Attila. Bp. 1975. 296.

³⁰ VÁGÓ Márta: i. m. 299.

³¹ József Attila – Gyömrői Editnek (Budapest, 1936. okt. 28.). József Attila Válogatott levelezése. Bp. 1976. 340.

jellemeztük, mint „a költészetben ősidők óta honos kapcsolatkeresést mikro- és makrokozmosz között” vagy „mint pythagoreus logikát”. Ha ezeket az idézőjeleket fel akarjuk oldani, József Attilának az *anyag* és *szellem*, *test* és *lélek*, *létező* és *gondolati* közötti összefüggéseket fürkésző filozófiai tanításokhoz fűződő viszonyát kell vizsgálat tárgyává tennünk. Egy ilyen vizsgálódás persze önálló tanulmányt követelne. Ezért, befejezésül, itt csak az egyik fontos, de elhanyagolt filozófiai inspirációra hívjuk föl a figyelmet: az Henri Bergsonéra.

A József Attila-kutatás a kortársak figyelmeztetései ellenére sem foglalkozott kellő mértékben Bergson filozófiája és József Attila vilásképe közötti kapcsolattal, noha a költő a francia bölcseleti rendszerének egyik *alapgalmát*, emelte egyik legjelentősebb verse, a sokat elemzett *Eszmélet* címévé. Vágó Márta emlékezése mint forrásra, a *Teremtő fejlődés* című Bergson-könyvre irányítja figyelmünket: „Bergsonról kezdett beszélni, és amikor észrevette, hogy nem nagyon figyelek oda, magán kívül volt: – Én akkor hogy kínlódtam vele, hogy eredetiben olvassam az *Évolution Créatrice*-t, a te példányodat, hogy el ne maradjak mögötted! – dühöngött . . . Aztán mégis elnevette magát, legyintett: – Na, hiszen azért nekem jó volt, hogy azt is megtanultam!”³² Nézzük tehát, hogyan használta föl a tanultakat a mikro- és makrokozmosz közötti kapcsolatteremtés során!

A *Teremtő fejlődés*-ben Bergson a metafizikusról ezt írja: „Tulajdonképpen feladata nem volna az, hogy . . . visszavigye az anyagot eredetéhez és fokozatosan szerkesszen egy *kozmológiát*, mely nem volna más, mint *megfordított lélektudomány*? Mindaz, ami a fizikusnak s a matematikusnak mint pozitív jelenik meg, ebből a szempontból az igazi, a lélektani terminusokban meghatározandó pozitívitásnak megszakítása vagy megfordítása volna.”³³

Az alábbi idézetben József Attila mintha a metafizikus számára Bergson által kijelölt feladatot vállalta volna magára:

mindenség a semmiségbe,
mint *fordítva*, bennem épp e
gondolat . . .

Űr a lelkem. Az anyához,
a nagy Űrhöz szállna, fönn.
Mint léggömböt kosarához,
a testemhez kötözöm.
Nem való ez, nem is álom,
úgy nevezik, szublimálom
ösztönöm . . .

A költő közvetített a „mindenség a semmiségbe” kozmológiája és a „szublimálom ösztönöm” pszichoanalízise között, de a kettőt egymás *fordítottjának* fogta föl. A lélek „a világ visszája”, ezért ha a mindenség a semmiségbe tűnik, a gondolat, azaz a semmiség, az anyagtalán fordítva: a bensőből elindul a mindenségbe. Innen visszatekintve érthetjük meg az első strófa látszólag nehezen követhető spekulációját: „Úgy szállong a semmi benne, mint valami”. Azaz: a mindenség az űrben leng, a versmindenségben – fordítva! – a semmi szállong. A költő nem különböző, hanem ellentétes dolgokat hasonlított össze.

A semmi-valami és a mindenség–gondolat dialektikus egységéhez szervesen kapcsolódik az idézett részlet *lég-hajó-hasonlata*, test–lélek ellentétes egységének érzékeltetése. Ez a kérdés, mint Vágó Mártához írott leveléből kitűnik, már a húszas évek végén is foglalkoztatta a költőt, és – figyelemreméltó körülmény – a test–lélek egység szemléltetésére már ekkor felhasználta a lég-hajó-hasonlatot: „Szörnyű a *test*, olyan súlyos és muszáj cipelni, hogy a *szellem* elvégezhesse munkáját. Mint ahogy

³² VÁGÓ Márta: i. m. 245.

³³ Henri BERGSON: *Teremtő fejlődés*. Bp. 1930. 191–192.

burok van a *léghajó gázán* és szörnyű *sútyokat* cipel, hogy amikor kell, le bírjon szállani . . . magát öli meg a test – kiradírozza magát a világból, hogy ne legyen más, csak szellem, mert azt hiszi, hogy ő is azzá válik, holott csak megszűnik élni.”³⁴

Amikor a levél keletkezett, József Attila éppen frissen olvasta a *Teremtő fejlődést*. A könyvnek a test és lélek, illetve a test és az eszmélet viszonyáról, általánosabban az anyag és az életlendület összefüggéséről írott oldalain ilyen és ehhez hasonló fejtegetésekre bukkanunk: „Az életlendület . . . teremtés-igény. Nem teremthet absolute, mert maga előtt találja az anyagot, azaz mozgásának fordítottját. De belekapaszkodik ebbe az anyagba, mely maga a szükségszerűség, s igyekszik belevinni a lehető legtöbb meghatározatlanságot.”³⁵ Feltételezésünk szerint ezzel a rábukkanással József Attila rátalálását ismételjük meg. Az anyag lehúzó, a szellem felfelé törő ereje közötti küzdelem és e küzdelem eredményeként az ember „lebegése”, azaz élete mindaddig, míg a szellem az úrbe, a test az anyagba be nem olvad, . . . nos ez eredetében bergsoni, megfogalmazásában József Attila-i gondolat. A táguló világegyetem elmélete tehát nem közvetlenül, reflexió nélkül, hanem csak kettős bergsoni inspiráció közvetítésével volt beépíthető a költői világképbe és volt összekapcsolható a freudi elemmel.³⁶

György Tverdota

LES RAPPORTS COSMOLOGIQUES DE LA POÉSIE D'ATTILA JÓZSEF

L'étude essaie d'interpréter le motif du "monde en extension", d'analyser sa structure et de chercher sa signification et sa fonction dans l'oeuvre d'Attila József. L'auteur met à découvert l'arrière-fond d'histoire d'idées de ce motif: il examine l'orientation d'histoire naturelle et de philosophie naturelle du poète. Il démontre en détail les corrélations entre la théorie de l'univers en extension et la conception du monde poétique d'Attila József, il poursuit dans ses poèmes et dans ses écrits en prose les traces du modèle d'univers d'Einstein, enfin il réunit le motif du "monde en extension" avec l'influence de la philosophie de Bergson exercée sur Attila József. Comme le motif examiné a paru, sous la forme la plus complète, dans son poème intitulé "*Notre poète et son époque*", c'est ce poème tardif important qui se place au centre de l'étude. L'étude se compose donc d'une interprétation de motif, d'une investigation d'histoire d'idées et – jusqu'à un certain point – d'une analyse de poème.

³⁴József Attila–Vágó Mártának Pest, 1928. okt. 12. József Attila Válogatott levelezése. Bp. 1976. 225.

³⁵Henri BERGSON: i. m. 229.

³⁶A munka során azokra a tanulmányokra támaszkodhattunk legtöbb haszonnal, amelyek – rövidebben vagy hosszabban – József Attila költői világképét elemezték. Köztük ebben a vonatkozásban különösen kiemelkedőek Tamás Attila írásai. A legnagyobb nehézséget viszont az eszmetörténeti kutatás viszonylagos hátramaradottsága okozta, különösen a költő természettudományos-termeszt-filozófiai műveltsége területén. József Attila költészetének mélyebb megértéséhez pedig – az egyik – út ezen a tartományon keresztül vezet.

„GYARLÓ ÖRÖMÖK BOLDOG ÉNEKESE”

Berda József indulása

1

Kritikusai, méltatói, elemzői Catullus és Walt Whitman, Rabelais és Assisi Szent Ferenc, Villon és Kassák, Rousseau és Jeszenyin, Francis Jammes és Jean Follain nevét írták le vele kapcsolatban a leggyakrabban. Meg József Attiláét. „Íme egy tótszemű József Attila! Őszintébb csavargó, de szelidebb legény. Több benne a franciskánus-vér s lanyhább az akasztófahumor” – írta róla 1930-ban, *Öröm* címen megjelent, harmadik kötetét bírálva Németh László.¹

A kritikusok által jelzett párhuzamokban sok az igazság! Walt Whitman és Kassák Lajos példája nélkül aligha jöhetett volna létre a szabad versnek az a változata, amelyet ő valósított meg a húszas évek közepe táján. A villoni vagy rabelais-i vaskosság, kíméletlen szókimondás, merész szabadszájúság éppúgy hozzátartozott költészetéhez, mint a sóvárgás a Szent Ferenc-i jámbor tisztaság iránt.

Hogy szellemi-erkölcsi-költői családfáját milyen jól ismerte és milyen öntudatosan vallotta rokonságát a klasszikus elődökkel, az egyik 1933-ból származó, Várkonyi Nándornak szóló leveléből² is kiderül, amelyben azért háborog, mert az ügyészség *Örökkévaló szagok éneke* című verse miatt sajtó útján elkövetett „közszemérem elleni vétség” címen eljárást indított ellene. „Így jár a költő – panasolja a levélben – ha az ügyész urak nem ismerik a különbséget erotika és pornográfia között: ha nem ismerik Catullust, Villont, Csokonait, Janus Pannoniust, Goethét . . .” Tizenegy évvel később, amikor Baumgarten-díjat kap és ennek kapcsán Milotay István szélsőjobboldali napilapja, az *Új Magyarország* oly módon akarja a költővel együtt a díjat osztó testületet is kompromittálni, hogy összefüggésükből kiragadott részleteket ad közre erotikus verseiből³, hasonlóképpen nyilatkozik. „Ezeket a verseket – írja ismét Várkonyi Nándornak⁴ – különben sem szégyellem: főpap rokonaim vannak ebben. Pl. Janus Pannonius és Rabelais.”

Kritikusainak utalásaiból vagy a költő önigazoló szándékú őskereséséből azonban végképp nem szabad olyan következtetéseket levonni, mintha Berda a világirodalom klasszikusainak örökségében dúskáló, az elődök nyelvi-formai vívmányait magához hasonító *poeta doctus* lett volna.

Berda nem volt „tudós költő”, hanem nagyon is gyötrelmesen induló, végig csak anyanyelvén olvasó autodidakta, aki az elemi iskola négy osztályát is nehezen végezte el, majd mikor inasnak adják az angyalföldi Láng-gépgyárba (ahol apja, a csehországi Hvozďaról bevándorolt Berda Máttyás betanított kazánkovácsként dolgozott), a lakatos szakmát se tanulja ki.

Zelk Zoltán szerint⁵ Berda „nem tartozott az úgynevezett művelt költők közé, de tudott sok mindent, amit más költők nem tudtak”. Ha viszont a műveltség fogalmán nem elsősorban az ismeretek felgyülemlett halmazát értjük, hanem a készséget a lényeg kiválasztására, akkor elmondhatjuk, Berda

¹ NÉMETH László: *Berda József: Öröm*. Nyug. 1930. I. 67., és N. L.: Két nemzedék, Bp. 1970. 243.

² VÁRKONYI Nándor: *Emlékezés Berda Józsefre*. Életünk, 1967. I. 82–92.

³ *A Baumgarten-díj nyomában*. Új Magyarország, 1944. febr. 24., 44. sz. 5.

⁴ VÁRKONYI Nándor: i. m.

⁵ Berda Józsefről Zelk Zoltánnal. Bihari Sándor televíziós beszélgetése. Elhangzott 1978. január 22-én. A beszélgetésből részleteket közölt a *Látóhatár* (1978. április. 184–186.). Köszönettel tartozom Zelk Zoltánnak, aki a beszélgetés teljes szövegét rendelkezésemre bocsátotta.

mindent megtanult ahhoz, hogy önmagát kifejezze, hogy önálló és öntörvényű világát kialakítsa. Kassákhoz, Villonhoz, akinek költészetét Faludy György átköltése közvetítette számára, Walt Whitmanhez, akit Pásztor Árpád tolmácsolásában ismert meg (a *Nyugat* 1920-as évfolyamában megjelent Whitman-fordítás szövegét lapkivágatban élete végéig megőrizte⁶) – és másokhoz, akik hatottak rá, akiktől tanult, nem a véletlen sodorta, hanem fejlődésének, költővé válásának természetes folyamata és belső kényszere.

Sorsának alakulására, lírájának kibontakozására mindaz érvényes, amit Kassák Lajos az auto-didakták művészetének születésével kapcsolatban olyan ragyogóan fogalmazott meg⁷: „az autodidakta első művészi megnyilatkozásai hajnalhasadás a sötétségben, kapunyitás a tévelygők előtt, a család, sőt az osztály egy fokkal való felemelkedését jelenti, és mindennekfölött jelenti a nyers, magába nyomorított egyéniség előretörését, a végtelen meghódítására irányított akarat megszületését, egy szóval az én eszmélését a káoszban. Nem befejeződése valaminek ez a pillanat, hanem kezdete valami soha be nem fejeződő folyamatnak, azonosulás a dolgokkal és mégis fölébekerülés azoknak a szellem szárnyain.”

Csakhogy Berdával kapcsolatban, mert mindennekelőtt az evés, ivás, alvás, szeretkezések, kóborlások és boldog lustálkodások örömeinek vált költő-apostolává, és mert napjait a látszat szerint, de többékevésbé a valóságban is a csavargók és naplopók módján élte, hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy a kifejezés készségének alakításáért, a külső-belső káosz leküzdéséért, alkata törvényeinek felismeréséért, egyénisége felszabadításáért, hangjának megtalálásáért milyen nehéz, hosszú és makacs küzdelmet kellett vívnia, mint mindazoknak, akiknek mindent előlről kell kezdeniük és maguknak kell megszerezniük.

Arról, amin már túljutott, amin sikerült átvergődnie, barátainak sem nyilatkozott szívesen. Szűkszavú önéletrajzi feljegyzései sem szólnak útkereső éveinek küzdelmeiről és válságairól. Fiatalkori költészete viszont tele van vívódó, a maga formáit kereső, önmagát vallató, önmagával vitatkozó és pörlekedő versekkel:

Hajh, Berda József, mily szánalmas figurája vagy magadnak!

csak gyártod a pongyola verseket és kicsúfoltatod
magad taknyos kölykökkel, hogy szerettesd magad!

Prédikálsz nekik az Új Morál-ról, –
míg magad észre se veszed, mennyire
a mocsárban dagadsz!

Hirdeted a nagy Életközösséget
és te vagy a legirigyebb zsarnok!

Barátaid vannak, akik megértik
komplikált egyéniséged és te
nem hagyod magadnak megértetni
a mások öngyilkos igazát

És te vagy az a Berda József,
ki harcot hirdet az esztétika ellen,
mindannak ellenére, hogy kéjenc katalógusa
vagy minden esztétikai túltengésnek!
Hirdeted a logikát és sokszor
magad leszel rabjává a paradox teóriáknak!

⁶ Köszönettel tartozom Schwott Lajosnak, aki Berda József általa megőrzött kéziratos és lapkivágatokból összeállított versgyűjteményét rendelkezésemre bocsátotta.

⁷ KASSÁK Lajos: *Csavargók, alkotók*. = K. L.: Csavargók, alkotók, Bp. 1975. 79–122.

Megtagadod az istent és bután-félelmes
perceidben úgy könyörögsz hozzá, mint egy
bigott szentolvasás asszony!
Minden vagy te, Berda József!
Ember, állat,
hivő, hitetlen,
tisztességes, gazember
konzervatív, anarchista,
degenerált, épelméjű
– és még ki tudja mi minden!

(*Mea culpa – ego . . .*)

2

Első verskötetete 1926-ban *Áradás* címen, Szabó Lőrinc bevezetőjével, Kardos Brúnó címlaptervével jelent meg Újpesten.

Akkor már egy évtizede Újpesten élt. Angyalföld után, ahol született, iskolába járt és inaskodott, maga választotta még kamaszfövel új (és egyben végleges) lakóhelyéül Újpestet, a fővárossal szomszédos, azzal teljesen összeépült, de közigazgatásilag 1950-ig független, gyorsan fejlődő iparvárost.

Gyermekkoráról, kamaszéveiről, valamint életének arról az időszakáról, amely irodalmi pályájának kezdetét közvetlenül megelőzte, csak szűkszavú nyilatkozatait ismerjük. „1902-ben születtem Budapestén, az akkori alvilág városnegyedében, a „sötétnek” csúfolt Angyalföldön – mondta 1948-ban elhangzott rádiónyilatkozatában⁸ –. Apám kazánkovács, anyám mosogatónő volt jobb módú házaknál. Szemérmesen vallom be: autodidakta vagyok. Összvégeztségem négy elemi. Erről nem szívesen beszélek, mert sokan kultuszt csinálnak ebből. Autodidaktának lenni nem mindenáron erény és nem mindenáron bűn. Erény – maga a Mű. . . Apám és testvéreim mind harcos szocialisták voltak, ők akarták mindenáron, hogy lakatos legyek, beadtak inasnak a Váci úti Láng-gyárba, de nyugtalan természetű kamasz lévén akkor – egy évvel a szabadulás előtt otthagytam a gyárat. Voltam kifutó, gyári hordár, könyvügynök, sőt házszálon múltott, hogy nem léptem a szerviták rendjébe – fráternek. Végül később újra a könyvügynökséghez tértem vissza –, szocialista szemináriumokra jártam, s körülbelül innen kezdődik kapcsolatom az irodalommal. Körülbelül tizennyolc éves koromban kezdtem csak verset írni. Első versem egy újpesti liberális hetilapban jelent meg.”

Nyugtalan természetének, csavargó hajlamainak a kialakulásához bizonyára hozzájárult, hogy tízéves korában félárva lett. Anyja, Gloncsák Teréz, aki nyolc gyermeket hozott a világra, 1912-ben agydaganatban meghalt.

Az iskolából, inaskodásból kikopott kamaszfiú az angyalföldi utcagyerekek életét élte. Ha tehette, a Gömb utcából, majd miután onnan tovább költöztek, a Teve utcából elcsavargott a Váci út és a Duna között húzódó, akkor még fás, bokros, mocsaras Vizafogóra, (amely nevében hajdani híres halászatok emlékét őrzi, mert itt ejtették zsákmányul a halászok a Fekete-tengerből ívás idején felvándorló vizákat), a Rákospatak környékére, egészen a Duna-parti erdőig. Itt tanul meg gombászni, vadmadár fészekből tojást szedni, gyíkot, pióccát, sündisznót fogni. A vízben, növényzetben, vízimadarakban, apró erdei-mezei állatokban gazdag városszéli ősvilágban kerül közel a természethez, amellyel élete végéig meghitt és eleven kapcsolatban marad. A 30-as évek közepén fájó nosztalgiával idézi fel gyermekéveinek birodalmát:

⁸ Berda József *kiadatlan önéletrajza*. Népszabadság, 1969. szept. 28.

Gyermekkorom hajdan boldog vidéke, szomorú látni, mily szegény, mennyire csupasz lettél! Hová lett a sötét Duna-parti erdő, hol oly sokat fürödtem nyaranta a piócákkal teli állóvizekben játszótársaim víg seregével? Őreg fák alatt kanyargó, szeszélyes Rákospatak, s te régi Vuk-gyár a gát mögött, szóljatok meg már: mely ördög irtott ki titeket? Mint idegen arc, úgy bámul most reám e vidék, mintha csak intene: nincs mit keresned többé e tájon! Marnyica néni se mosogat már, nem súlykolja a beázott ruhát a tavaszi parton: meghalt ő is azóta, mint minden érzelmes s mulandó szépsége e világnak, mely nem jó vissza soha már, akár a tündöklő ifjúság.

(Vízafogó)

Bátyjai, a nehéz munkát végző, öntudatos szakmunkások nem jó szemmel nézték kóborlásait, csavargásait. Nem akartak belenyugodni abba, hogy nem tanult szakmát. Amikor pedig az is kiderült, hogy ministrálni jár a karmeliták Huba utcai templomába, sőt önkéntes inasként, alkalmi munkásként egyre több időt tölt a papok rendházában, végképp tűrhetetlenné vált otthon a helyzete.

Végül szidalmak, veszekedések, verések elől elmeget otthonról és (nővéreinek visszaemlékezése szerint) talán már 1916-ban Újpestre kerül. Itt ágyrajáróként lakik az Arany János, Templom, Dugonics, Irányi Dániel, Aradi, majd 1933-tól 1966-ban bekövetkezett haláláig a Szent Gellért utcában, amelyet az ötvenes években Gellért utcának kereszteltek át, majd 1970-től Berda József utca lett.

Azt, hogy miként került Újpestre, ki hívta oda, mi vonzotta, a véletlen sodorta-e, vagy volt-e valamiféle elképzelése élete maga választotta új színhelyéről –, ma már nem lehet megállapítani.

Annyi biztos, hogy az élelem és a lakbér olcsóbb volt Újpesten, nyilván az ágyrajárónak is kevesebbet kellett fizetnie. Másrészt érdeke volt, hogy minél messzebb kerüljön a családtól, bátyjainak hatalmi körétől.

De írói jövője szempontjából is jól választott, amikor a családból kiszakadva Újpestre költözött. Kezdő költőként olyan környezetet talált ott, amely nem nyomta el, hanem elősegítette és inkább jó irányba terelte kibontakozását.

Általában persze nem lehet azt mondani Újpestről, a gépgyárak, bőrgyárak, hajógyárak, vegyszeti és faipari üzemek városáról, hogy olyan hely, amely „poétának való”. Múltjában, létében, szerepében inkább idegen a műszak világától. Mesterségesen létrehozott város, amely gyorsan és a hazai urbanizációs hagyományaitól eltérően, monográfusának, Ugró Gyulának a megállapítása szerint „amerikai módon”⁹ fejlődött. Történetének kezdetei csak az 1830-as évek elejére nyúlnak vissza, amikor Károlyi István gróf, a főtí uradalom birtokosa, Rákospalotához tartozó pusztájából szőlőtermelésre bérbeadta a váci országúttól keletre fekvő területet, amelyen az első bérlők Új Megyer néven hegyközséget alakítottak, és a legnagyobb szőlő bérlője, Mildemberger Márton felépítette az első házat. Néhány évvel később egy-két gazdag, vállalkozó szellemű, felvidéki zsidó család, a Löwyk, Neuschlossok, Wolfnerek a szőlőtermelők által bérelt területtől délre telepedtek le, a grófi uradalom engedélyével bőrfeldolgozó üzemet, falerakatot létesítettek, italméresi jogot kaptak. Vállalataik létrehozásával indult meg az urbanizálódás folyamata és kezdődött el Újpest kialakulása.

A Károlyi-uradalom gazdasági érdekeinek megfelelően továbbra is támogatta a bevándorlásokat, új üzemek, vállalkozások szervezését. Minden megkötés nélkül engedélyezték új gyárak alapítását, a legkülönbözőbb iparágak gyakorlását. Engedményeikkel a település ipari-kereskedelmi jellegének megőrzését és továbbfejlesztését kívánták biztosítani.

⁹ UGRÓ Gyula: *Újpest*, Bp. 1932. 532.

Az első évtizedekben még a kisipar volt túlsúlyban, majd az 1860-as évektől kezdve a nagyipar is fejlődésnek indult, Újpest egyre inkább gyárnegyedé alakult. A lakosság lélekszáma is rohamosan emelkedett. Sokan jöttek az ország legkülönbözőbb vidékeiről az újpesti gyárakba, de még több volt a jövevények között a cseh-morvaországi, galíciail, németországi bevándorló. Az újonnan jöttek közül kevesen akartak végleg megtelepedni Újpesten. A többség számára a gyár csak munkaalkalmat jelentett. Átmenetinek tekintették újpesti tartózkodásukat, inkább a fővárosban szerettek volna gyökeret verni. Munka végeztével pálinkamérések, kocsmák, bordélyházak várták őket.

A századfordulón megyorsult ipari fejlődés egyre indokoltabbá tette, hogy Újpest, amely ekkor már az ország legnépesebb nagyközsége (lakóinak száma 1906-ban az 53 ezret is meghaladja), hivatalosan is várossá alakuljon. 1907-ben nyilvánítják végre „rendezett tanácsú” várossá.

Ettől kezdve Újpest ipari fejlődése, urbanizálódása még nagyobb lendületet kap: megoldódik a csatornázás, létrehozzák a vízműveket, bevezetik a villanyvilágítást, felépítik a tisztviselőtelepet, továbbfejlesztik a gimnáziumot, néhány középülettel, modern üzletsorral kialakítják a város centrumát.

Amikor Babits Mihály 1911-ben mint fiatal tanár a messzi és csendes dél-erdélyi Fogarásról Újpestre kerül, még javában folynak az építkezések, átalakítások, nagy vállalkozások. Élete új környezetéből az ragadja meg, azt éli át és azt vetíti majd ki regényében, a *Kártyavárban*, ami számára nyugtalanító, gyanús és harmóniátlan, de a lázas nyüzsgésben egy nálunk még szokatlan, nagyvárosi létforma jelentkezését is megérzi: „Újpest, rögtönzött üzletváros, vegyes nép, jasszok, amerikaias sivárság.” „A városi élet ellenszenvesen s mégis izgatóan csapott meg: mint a magyarság életének egy új és különös fázisa. Újpest, Budapest életének e nagy kicsapódása és lecsapódása, feltárta előttem a Város legmélyebb, legvégzetesebb, legkeserűbb ízét, mint egy végzetes italét a keserű salak.”¹⁰

Bármilyen megyőző is Babits vallomásának szubjektív hitele és bármennyire is azt sugallják szavai, hogy jobb, ha egy költő elmenekül Újpestről, mintha megtelepszik itt, egy lassan kibontakozó, nehezen induló autodidakta esetében, mint amilyen Berda is volt, sok mindent könnyebbé tett, hogy olyan helyre került, ahol önálló kulturális élet alakult ki, ahol mindig volt valami mozgolódás, szervezkedés, tömörülési és lapalapítási kísérlet.

Mindennek az előzményei természetesen olyan időkre nyúlnak vissza, amikor a várossá alakulás folyamata még távolról sem fejeződött be. 1860-ban már olvasókör működik Újpesten, 1875-ben pedig népkönyvtárat szerveznek, 1877-ben megalakul az Újpesti Ifjúsági Önképzőkör, amely később Újpesti Közművelődési Kör néven folytatja működését és a helyi szabadkőműves páholy irányítása alá kerül. 1904-ben a szabadkőművesek Világosság-páholya nyilvános könyvtárt hoz létre, amely később a város tulajdonába megy át.

Ha a tradíciók tekintetében szegényesebb volt is Újpest, mint történelmi múltú városaink, több vonatkozásban fogékonyabbnak bizonyult újabb kezdeményezések, bátrabb kísérletek befogadására. 1908-ban például a korabeli sajtó szerint az újpesti közönség lelkesen fogadta a Thália Társaság vendégszereplését, Ibsen, Hebbel, Heijermans, Wedekind drámáinak színrevitelét. 1911-ben Papír Sándor létrehozza a város első állandó jellegű színházát, az Újpesti Népszínházat, amely sok nehézséggel küszködve az igazgató korai halála után is fennmarad, és az 1920-as években Blaha Lujza Színház néven folytatja működését.

A képzőművészet iránti érdeklődés is meglepően korán kialakul a gyárkéreményfüstös és nyersbőr-szagú iparvárosban. Ennek előzményei még a múlt század második felére vezethetők vissza, amikor a festők témát keresve gyakran mentek Újpest környékére, és szívesen nyitottak műtermet az akkor még ligetes-keres Megyeri úton és annak környékén. Telepy Károlynak, Lotz Károlynak, Mednyánszky Lászlónak, Perlmutter Izsáknak is volt műterme Újpesten. 1900-ban az újpesti *Társadalmi Lapok* már arról ír, hogy Újpest szoros és szerteágazó képzőművészeti kapcsolatai indokoltá tennék, hogy olyanfajta művészi csoport alakuljon itt, mint a szolnoki vagy a nagybányai iskola. Ha ez az ötlet nem

¹⁰ Idézi ÉDER Zoltán: *Babits a katedrán*, Bp. 1966., 79, 134.

is valósult meg, 1899-től kezdve helybeli és más iskolákhoz tartozó művészek (Bachmann Károly, Edvi-Ilés Aladár, Kacziány Ödön, Kádár Béla, Kernstok Károly, Pállya Celesztin, Pörge Gergely, Perlmutter Izsák, Telepy Károly, Turmayer Sándor) gyakran szerepeltek együtt az újpesti Közművelődési Kör kiállításain, az újpesti vagyonos polgárság egy része pedig vásárlásaival a helyi festőművészek támogatójává vált.

A város szellemi arculatára a századfordulótól kezdve az is jellemző, hogy már az újpesti proletáriátus is keresi azokat a formákat, amelyeknek a keretein belül megvalósíthatja és kielégítheti művelődési igényeit. Az Újpesti Munkásképző Egylet műkedvelő gárdája 1895-ben Hauptmann *Takácsok*, 1903-ban Gorkij *Éjjeli menedékhely* című drámáját adja elő. 1909-ben felavatják a Munkásotthon, amely az újpesti munkások kulturális életének válik központjává, és az marad 1944-ig, a német megszállás bekövetkezéséig. 1919. március 30-án a *Ma* rendez Újpesten matinét, amelyen Kassák és Mácza János ismerteti a folyóirat körül kialakult mozgalom törekvéseit.

Amikor pedig a forradalmak bukása után a Munkások Irodalmi és Művészeti Országos Szövetsége (ismertebb nevén a MIMOSZ) mozgalmat indít a munkáskultúra fellendítésére, a zászlóbontás 1921–22 telén szintén az újpesti Munkásotthonban történik.¹¹ A mozgalom elvi alapját azok a manifesztumok¹² tartalmazzák, amelyekben Hevesy Iván és Palasovszky Ödön a „haladó szocialista művészet” törekvéseit fogalmazta meg. („*Új. művészetet! A tömegek kultúráját! Le a penészvirágokkal! Áhítatos nagy művészetet a millióknak! A fölszabadult ember művészetét! Ki az utcára a tömegek elé!*” – olvasható az 1922-es manifesztumban.)

Berda József pályája szempontjából természetesen annak volt a legnagyobb jelentősége, hogy Újpesten önálló sajtója volt, hírlapjai, hetilapjai, időnként egy-egy folyóirat is, amelyeknél kezdő író sokkal könnyebben tudta írásait elhelyezni, mint a fővárosban megjelenő országos jellegű orgánumnál. 1884-ben *Újpest* címen jelent meg az első helyi hírlap, amelyet aztán számos egyéb, különböző politikai felfogást képviselő, többnyire nem hosszú életű lapok sora követett.

Sajnos semmi közelebbit nem tudunk azokról a „szocialista szemináriumokról”, amelyekről Berda irodalmi tájékozódásának kezdetét számította, de aligha véletlen, hogy amikor 1922-től kezdve első írásai feltűnnek az újpesti sajtóban, annak a martosi Mórocz Jánosnak¹³ a köréhez tartozik és radikális szemléletű lapjába dolgozik, aki kevéssel előbb szabadult a zalaegerszegi internálótáborból, ahová baloldali újságírói múltja és az ellenforradalom antiszemita akcióinak elítélése miatt került.

Fennmaradt egy fénykép 1924-ből, amely Mórocz Jánost, az *Újpesti Híradó* lapkiadó-szerkesztőjét munkatársai, Pásztor Andor, Kulcsár László, Várhegyi József, Berda József és Tesseni T. Jenő társaságában örökítette meg. A negyvenöt éves szerkesztő körül csupa húszegynéhány éves fiatalember: inkább szépirodalmi sikerre vágó „író-jelöltek”, mint hivatásos újságírók, akiket a szerkesztő a hirdetések és az eladott lappéldányok árából fizetett.

Meglepő, hogy a jórészt alkalmi zurnalisztákból álló fiatal gárda milyen határozott karakterű ellenzéki lapot tudott létrehozni, amelyet annak betiltása után a szerkesztő négy-öt hetenként mindig más és más címen indított újra.

¹¹ vö.: PALASOVSZKY Ödön: *Emlékeim a baloldali kultúrunka kezdeteiről*. Kritika, 1976. 8. sz. 13–15.

¹² HEVESY Iván: *A művészet agoníája*, Nyug. 1921. II. 1513–1520., HEVESY Iván: *A művészet agoníája és reinkarnációja*, Bp. 1922. 32., PALASOVSZKY Ödön: *Új stáció*. Manifesztum, Bp. 1922., PALASOVSZKY Ödön–HEVESY Iván: *Új művészetet!* Kiáltvány a tömegek kultúrájáért. Bp. 1922., 14. Újabb kiadás: KOC SIS Rózsa: *Igen és nem*, Bp. 1973. 561–570.

¹³ Mórocz János (1879–1944) író, újságíró, pályáját vándorszínészként kezdte. Újpesten rövid életű hetilapokat szerkesztett. 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején a város kulturális életének aktív résztvevője. 1919 őszén elhurcolták az ellenforradalmi különítményesek. 1920–1921-ben Hajmáskéren és Zalaegerszegen volt internálva. Szabadulása után demokratikus szellemű hetilapokat adott ki Újpesten. Lapjainak ismételt betiltása után mindig újabb és újabb címmel adott ki új hetilapot. *Órák és napok egy ember életéből* c. naplószerű művében az internálótáborban átélt szenvedéseit felidézve a fehérterror barbárságát leplezi le. 1937-ben kiadott művében (*A zsidókérdés egy magyar nemes szemszögéből*) az antiszemitizmus ellen foglalt állást.

Az *Újpesti Híradó* irányvonalára jellemző, hogy 1923 karácsonyán olyan elbeszélést adnak benne közre, amely a politikai foglyok életéről szól, és három évvel korábban a zalaegerszegi internáltak táborigénél jelent meg először. A következő évben vezércikkben emlékeznek meg az első internacionálé hatvanadik évfordulójáról, hitet téve a szocializmus eszméinek időszerűsége mellett. Riportot közölnek az újpesti nyomortanyákról, a pamutgyárban tapasztalható „középkori” állapotokról, gyermekek éjszakai foglalkoztatásáról, üzemi balesetekről. Beszámolnak a nemzetközi munkaügyi hivatal tevékenységéről, a Vági-féle szocialista munkáspárt újpesti szervezetének megalakulásáról. Támadják a fajvédőket, a cenzura intézkedéseit, gúnyolódnak a *numerus clausus*on, az ellenforradalmi rendszer helyi nagyságain. A napi hírek rovata fölé, a magát keresztény-nemzetinek nevező kurzus felé vágva, Karinthy sorait írják visszatérő citátumként: „*Szúrták Krisztus gyötrelmes keresztjét. De a gyilkost megint hősnék nevezték.*”¹⁴

Hasonló világnézeti-politikai szellemet képviselnek a lap kulturális cikkei is. Figyelemmel kísérik a Munkásotthonban folyó műkedvelő előadásokat, dalos ünnepélyeket. Beszámolnak arról, hogy Forgács Rózsi színművész nő együttese Csehov, Ibsen, Strindberg egy-egy színművét mutatta be a Munkásotthonban. Állást foglalnak amellett, hogy az őszirózsás forradalom idején alakult és később betiltott Vörösmarty Akadémia újra kezdhesse működését. Javasolják, hogy nevezzenek el Újpesten is utcát Ady Endréről. Hírt adnak az újpesti képzőművészeti szabadiskola szervezéséről, és a századforduló idején már megfogalmazott javaslatot felújítva szorgalmazzák, hogy Újpesten is létesüljön művésztelep. Tesseni T. Jenő párizsi tárcákat küld a franciaországi népképviseleti rendszerről, a művész-kávéházakról, a montmartre-i apacstanyák világáról. Kulcsár László cikksorozatában Kassák Lajos¹⁵, Szabó Lőrinc, Komjáthy Aladár, Hevesy Iván portréját rajzolja meg. Berda *Az utolsó 25 év magyar irodalma dióhéjban* című (két folytatásban megjelenő) írásában a *Nyugat* első nemzedékének lírikusait és prózaíróit mutatja be, egy másik cikkében (*A rím halála*) pedig a konzervatív költészettel kapcsolatban fejti ki, meglehetősen vulgáris módon, az ellenérveit.

Berda rövid avantgarde korszakának első versei szintén az *Újpesti Híradó*ban jelentek meg, de előbb szólnunk kell még a *Könnyek útja* c. gyűjteményről, alcíme szerint a „küzdő és kezdő írók első antológiájáról” is, amely 1923-ban Krúdy Gyula előszavával jelent meg a *Tolnai Világlapja* kiadásában, és Berda tizenhat versét mutatta be.

A szerény vállalkozás meglehetősen hangzatos toborzóval indult. 1923-ban egy elbeszéléseket írogató fényképész, Szudár Ernő „a küzdő és kezdő magyar írókhoz” szóló nyilatkozatot ad ki a sajtóban. „Fölhívok minden 'Küzdő és Kezdő' magyar író, különösen azokat, akiknek már megjelent írásuk bármilyen formában (mint jómagamnak is), akik éreznek magukban tehetséget, akik meggyőződéssel büszkén vallják magukat íróknak, küldjék be hozzám írásművészetük egy-egy gyöngyszemét... Én a legjobbaknak íróival személyes összeköttetésbe lépek, megalakítjuk a 'Küzdő és

¹⁴ Az 1920-as évek újpesti sajtójának, ezen belül a Mórocz János által kiadott lapok múltjával kapcsolatban értékes tájékoztatásokat kaptam az egykori munkatársaktól: Pásztor Andortól, Várhegyi Józseftől, Vihar Bélától. Mindazt, amit az újpesti értelmiségi körök radikalizáló hatásával kapcsolatban rekonstruálhatunk, megerősíti és kiegészíti az irodalomban Berdával egyidőben jelentkező Vihar Béla vallomása is, amelyet kevéssel 1978-ban bekövetkezett halála előtt tett: „Világnézeti fejlődésemre jelentős hatással voltak az újpesti írók, közülük is elsősorban Hajdú Henrik... Ő ismertetett meg a zalaegerszegi internálótáborot megjárt újpesti lapkiadóval, martsosi Mórocz Jánossal, aki a sajtóbeli kényszerhelyzet miatt a hetenként változó című újságjaiban (*Újpest, Újpesti Hírek* stb.) helyet adott verseimnek, cikkeimnek. Ilyen módon kerültem baráti kapcsolatba az akkor még szilaj Berda Józseffel, továbbá Pintér Ferencsel... és más kezdő írókkal. Hajdú Henrik ösztönzésére léptem be a Vági-pártba, a Magyarországi Szocialista Munkáspártba.” *Búvópatakok*. A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései. Bp. 1976., 24–28.

¹⁵ Kulcsár László írása egyértelmű állásfoglalás az emigrációban élő Kassák Lajos mellett. „...Kassák minden értéke, amely végülis magyar érték és nyelv, a gondolat végtelen termőföldjét gazdagítja. Ahol előbb vagy utóbb helye lesz minden művészeknek akkor is, ha földi életükben mellőzés a sorsuk.” [Kulcsár László] K.: *Kassák Lajos*, Újpesti Híradó, 1925. I. 16.

Kezdő Írók Klubját, választunk saját kebelünkből egy zsűrit, a legsikerültebb munkákból össze fogunk állítani egy kötetrevalót, talán folyóiratot indítunk, amelynek példányait – minden bigott előítéletet félrerúgva – magunk fogjuk terjeszteni.”

Azt, hogy hányan jelentkeztek a felhívásra, nem tudjuk, de fennmaradt egy 1923. VII. 2.-án kelt levelezőlap, amelyen a Küzdő és Kezdő írók bizottsága nevében Szudár Ernő mint szervező, Berda pedig mint titkár arról értesíti Löffler A. Pál újságíró, (aki egy év múlva majd Párizsba emigrál, bekapcsolódik a munkásmozgalomba, és *Horizont* címen magyar nyelvű folyóiratot ad ki, amelyben Berda verseit is közreadja)¹⁶, hogy beküldött munkái alapján felvették a kezdő írók klubjába.

Az antológia megjelenéséről a *Színházi Élet* is hírt adott, és csoportképet közölt a kötet munkatársairól. „*Piros szív van kérem a könyvük címlapján és a szívben lúdtoll-penna: átdöfi a szívet, akiből vér csepeg. Könyvek útja – ez áll a címlapon és hét név alatta, a könyvecske szerzői – olvashatjuk a tudósításban –. Ők a küzdő és kezdő írók, akik bátor, kedves, szép írással jöttek a könyvpiacra, Krúdy Gyula úr előszavával. Az írók közt egy hölgy is van, asszony és hat lángolószemű, tehetséges fiatalember. Így íróluk Krúdy Gyula: 'Íme, ez a kedves hölgy és kedves fiúk, akik megtiszteltek azzal, hogy a kezem után nyúltak, amikor sajkájukból partra érnek: nem kérnek elnézést föllépésükért. Akadnak köztük olyanok is, akiknek neve nem múlik el ezzel a könyvvel.'”*

Berda kivágta a *Színházi Élet* cikkét, aláhúzta (nyilván önmagára vonatkoztatva) Krúdy optimista jóslatát, és a csoportkép alá, amelyen Kálmán László, Berczelly Huba, Keresztes Lajos, Arndt H. Béla, Szudár Ernő és Kunczené M. Zsófia társaságában szerepel¹⁷, ezt írta: *Bár bűn, hogy ezt a lapot megtartottam, de azért itt állhat kuriózumként. (Az ember nem tudja néha, hogy hová pottyan.)*

Számunkra a *Könyvek útja* azért több a pusztá kuriózumnál, mert a benne található tizenhat Berda-írás arról tanúskodik, hogy ő is átment egy bizonyos nyugatos iskolán, utánozta, próbálgatta a *Nyugat* első nemzedékének, Tóth Árpádnak, Juhász Gyulának, a többi nyugatosnak –, de főképp Ady verseinek modorát, stílusát: „*Fertőzön meg vért, velőt a Mámor, | Hogy tomboljon a diadal, | Hogy nyomorék vágyak undok úszkén | Úr legyen minden Fiatal . . .*” | :’

Azok a versei viszont, amelyek az *Újpesti Híradó*ban, majd 1924-ben a Fábíán György szerkesztésében megjelenő *Gong* című folyóiratban¹⁸, illetve első könyvében, az *Áradás*ban kerülnek kiadásra, ha nem is jelentős, nem is kiforrott költemények, már nem a nyugatosok verseinek kezdetleges utánérzései, hanem a maga hangját kereső, világnézetét, magatartását formáló, önmagával és a korszak humánus-közösségi problémáival vívódó költő megnyilatkozásai. Mindez érvényes az *Újpesti Híradó* másik két munkatársával, Kulcsár Lászlóval és Lengyel Miklóssal 1927-ben *Vérző napok* címen kiadott közös kötetében megjelent írásaira is.

A két kötet, az *Áradás* és a *Vérző napok* legtöbb darabja moralizáló-filozofáló prózavers, amelyekben Berda az avantgarde költészet formanyelvén¹⁹ azt kívánja tudatosítani, hogy az egész társadalmi berendezkedés igazságtalan és embertelen, a rendszert kiszolgáló tudomány pedig romlott és tisztességtelen:

¹⁶ Köszönettel tartozom Löffler A. Pálnak, aki Berdával kapcsolatos dokumentumait fénymásolatban megküldte számomra.

¹⁷ A *Könyvek útja* c. antológia a fényképen látható munkatársakon kívül Hoffmann Ernő és a Vér Béla néven publikáló Vihar Béla írásait is tartalmazza.

¹⁸ A *Gong* c. folyóiratban többek közt Gonda Károly, Korvin Lajos, Marton László, Szudár Ernő, Ujváry Sándor, Vihar Béla írásai jelentek meg.

¹⁹ A magyar avantgarde irodalom történetével foglalkozó legfontosabb összefoglaló művek (BORI Imre: *A magyar irodalmi avantgarde* 1. A szecessziótól a dadaig. A magyar futurizmus, expresszionizmus és dadaizmus irodalma. Újvidék, 1969., 2. A szürrealizmus ideje. A magyar szürrealizmus irodalma. Újvidék, 1970., 3. Az avantgarde apostolai. Füst Milán és Kassák Lajos. Újvidék, 1971) sem foglalkoznak Berda költészetének avantgardista időszakával.

Katalógus értelemroncsok
kiszúrnák a világ szemét – kutyakötelességből
és az akadémiák prostituált szelleme
tuberkolozist lehel a perifériákra
a TÁRSADALMI REND pedig éhhalálra
bitangojja a gyengéket.

(Selyem és kukac)

Az ember teljes újjászületésének, az új erkölcs megteremtésének hitében tagadja a magukat túlélő intézmények, normák, viszonylatok létjogosultságát. Szemléletét az avantgarde optimizmusa határozza meg, embert és világot átfarmáló igénye, a társadalmi és morális problémák iránti fogékonysága, a modern civilizáció és technika diadalában bízó gépkultusza:

Az Ember bizonyára azért született,
hogy sokat nevesse és szeresse az életet.
Csak azért is jogunk van önmagunkhoz!
Ha őseink kilépnének sírjukból
nagyokat ámulnának
és számárnak titulálnák magukat.
De még mindig keveset csináltunk.
Kiszórtuk a földre a belénk-duzzadt Isten szikráit . . .
Nemsokára már a templomok oltárát foglaljuk el,
mert mégis neveltséges, hogy a rádió, telefon, repülőgép
és felhőkarcoló halhatatlan királyát szobrokban
és rossz újságcikkekben elsikkaszták.

(Az ég alatt: táncolni kezd a világ)

Egyezően a korabeli avantgarde költészettel, amelyben a forradalmak bukása után, a társadalom átalakításának programjával szemben előtérbe került az új ember megteremtésének, az individuum „forradalmának” a gondolata, Berda lírájában is erős hangsúlyt kap az egyéniség újjászületésének és az új művészet létrehozásának az igénye. Sőt, verseinek tanúsága szerint, legerősebb törekvése ez idő tájt az önmegvalósítás, a léte „tegnapi” állapotából való újjászületés.

Proféciaíának kifejezésmódja, szólamkézlete arra enged következtetni, hogy az avantgarde költészet mellett a művészet jövőjével foglalkozó kiáltványok tételei is hatottak rá, mindenekelőtt Hevesy Ivánnak és Palasovszky Ödönnek a szocialista kultúra megteremtésére mozgósító, 1922-ben közreadott (és korábban már említett) manifestuma. „Szervezd újjá magadban az embert! Szabadítsd föl magadat önmagad alól. Őld meg magadban a régi embert!” – hirdeti a manifestum, Berda pedig a *Csak azért is* című versében arról vall, hogy

Alig van ember, ki kilépjén tegnap meghalt
hazug önmagából és még kevesebben
vannak, akik észreveszik mai arcukat.

Sokszor kutatjuk a lehetőséget:
hogyan győnjük meg bűneinket – magunk előtt.
Pedig tudjuk, hogy a papok
a legzseniálisabb detektívek.
És én mégis azt mondom, ha becsületes
pogány akarsz maradni, tanulj meg
bigott katolikusnak lenni.
Mert a disszonanciák teremtik meg a magad jogát.

Az avantgarde manifesztumoknak azt a tételét, amely szerint tegnapi önmagunk megtagadásával kell magunkban az új embert megvalósítani, ő úgy értelmezte és úgy élte át, mint a *templomos* múltjától való elszakadás programját. Képvilága, szólamkészlete arról tanúskodik, hogy miközben el akar szakadni tegnapi önmagától, vallásos nosztalgiai is kiújulnak: *tudom, hogy a legszomorúbb arcom a bennem meghalt krisztusok reggeli öröme*. Még „holnapi” önmagát tervező-építő verseinek a címei is vallásos-liturgikus képzeteiről tanúskodnak (*Prédikáció fiataloknak, Új evangélium, Hajnali rekviem, Lázadó áhitat, Paripa-induló a Megváltás küszöbén, Grotteszk zsoltár, Mea culpa – ego . . . , Evangélium*).

A század haladó költészete, amely már a világháború idején a pusztulásra ítélt humánus értékekért szállt síkra és a hagyományos vallások istene helyett az *embert* kívánta oltárra emelni, szintén gyakran élt a vallásos szemlélet fogalmaival és fordulataival. Forradalmiság és krisztianizmus gyakran jelentkezett együtt a kor lírájában, de Berda verseiben ennél többről van szó. Szemléletén, képvilágán megérződik, hogy első „esztétikai” jellegű élményei és eszmélései a valláshoz kötődtek. Mint iskolából-műhelyből kihullott külvárosi utcagyerek, először a templom falai között találkozott látványban, zenében, szertartásban olyan jelenségekkel, amelyek az élmény erejével hatottak rá, egy időre kiragadták köznapi léte szűkös kereteiből, és költői-misztikus hajlamokat ébresztettek benne. Az egyházi zenének, énekes nagymisék látványos pompájának, imát morzsoló processziók vonulásának, latin nyelvű liturgikus szövegek és ősi gregorián dallamok varázsának élete végéig megrendült és áhitatos hallgatója-szemlélője maradt: „*A gyilkos imádságok kivénültek belőlem és | az öröm feslett rózsáihoz kellett szaladnom olcsó csókokért. | De a templomok igazi tüzei továbbégnék bennem.*”

Az *Áradás* és a *Vérző napok* verseiben kifejeződő művészetfelfogásában szintén megtalálhatók az avantgarde irányzatok legfontosabb tételei, a természetesség és az egyszerűség igénye, az expresszionizmus lényegkeresése, másrészt a dadaisták által hirdetett felfogás, amely szerint a művészet végső célja az élettel való összeolvadás²⁰:

Kegyetlenül sok a mondanivalóm és nem érek rá
fölszemes pepecselésre. Aki mérnöki többletet
kíván, forduljon az önképzőkörökhöz.

Én a pillanatok fájó lázadását és a soha-el-nem
múló Kétkedést nem tudom megfojtani
magamban, sem másban.

És különben is mit bánom én, ha dilettáns vagy
epigon vagyok. Elsősorban a Lényeget dalolom.

(*Grotteszk zsoltár*)

„Az újpesti Berda József . . . ez az intellektuális, nyers és zilált, modern proletárlélek, amely a friss csírák és rügyek türelmetlenségével vágyik a fényre, s fiatalosan szatirikus pesszimizmusával tartja vissza kiábrándultságát a kétségbeeséstől, színeiben mai termék, s az, ami benne mint tartalom lerakódott: tisztulatlan kevertségében is kitűnő nyersanyag – írja az *Áradás* bevezetőjében Szabó Lőrinc. Ez a tartalom, amit évek folyamán súlyosodik, természeténél fogva rendeződni fog, s rejtelmes törvények szerint bizonyára láthatóbb körvonalakat, szilárdabb formákat ölt. Ma még – én úgy látom – formátlan, és frazeológiájában is ahhoz a szélsőségesnek nevezett szellemi mozgalomhoz igazodik, amely az el-nem-mélyülés művészetének alkonyán²¹ hasznos munkát végzett rombolásával, sőt impulzív erejével negatívumait is jelentőssé tudta tenni.”

²⁰ Vö.: BOJTÁR Endre: *A kelet-európai avantgarde irodalom*. Bp. 1977., 158.

²¹ Szabó Lőrinc megjegyzése a századforduló impresszionista művészetére vonatkozik. Szerinte az impresszionizmus olyan irányzat volt, amelyet a felületesség, a dolgok lényegébe való el nem mélyülés jellemezett volna. „A finomat csak akkor szeretem, ha mély is. A felületet soha. Ezért tartom

Bármennyire is fontos volna számunkra, ma már kideríthetetlen, hogy a költő, akit mint egyik versében írja, testvéreinek *káromkodása a templomba kergetett*, milyen módon, milyen kerülőúton jutott el a Szabó Lőrinc által emlegetett, „szélsőségesnek nevezett szellemi mozgalomhoz”, miként kapcsolódott verseivel, legalábbis virtuálisan a magyar avantgarde költészetének a fennálló társadalmi berendezkedés érvényét bíráló és tagadó, az ember belső megújulásának programját hirdető, morálizáló-filozófáló irányzatához.

Más szóval: miként vált Berda József „baloldali” költővé, ami az 1920-as évek elején egyet jelentett nálunk az avantgarde formavilágának és kifejezőkészségének a vállalásával is?

Ismét csak a szocialista szemináriumokra vonatkozó, nagyon szűkszavú megjegyzésére utalhatunk, valamint arra –, és ez már több konkrétumot ígér –, hogy Újpesten működött ez idő tájt a korabeli baloldali irodalom és szellemi élet néhány jelentős képviselője, akikkel Berda kapcsolatban volt.

Mindenekelőtt Hajdú Henrikre kell gondolnunk, a költőre és műfordítóra, a *Nyugat* munkatársára, a skandináv irodalom népszerűsítőjére, aki a forradalmak bukása után újjászerveződő újpesti munkásmozgalomnak is egyik irányítója volt, akihez Berda rendszeresen eljárt, akitől sokat tanult, és a vele való szolidaritását oly módon is kifejezte, hogy az *Áradás* címadó versét neki ajánlotta, holott a kötet megjelenésekor Hajdú kommunista szervezkedés miatt már hónapok óta letartóztatásban volt. Újpesten élt Hevesy Iván is, a már említett manifesztumok társszerzője, a század új művészeti irányzatainak, az „izmusok” és az avantgardista áramlatok értő elemzője, akinek az útja törvényszerűen vezetett a *Nyugattól* a *Ma* táborába, aki Palasovszky Ödönnel együtt Komját Aladár személyén keresztül a magyar emigráció kommunista csoportjával is kapcsolatot tartott fenn. Az *Áradás*ban neki szóló dedikáció is található, a *Nyugat*ban pedig elsőként ő mutatta be Berda verseit.²²

Még erősebb hatással lehetett Berdára Pintér Ferenc, a különös sorsú költő, aki 1924-ben megjelent *Ostromlják a várost* c. kötetében expresszionista szabadversekben vallott a lázas, nyugtalan korról, amelyben élt, és lázadó indulatairól. Hét évvel volt idősebb Berdánál, eredetileg papnak készült, majd frontra került, megsebesült, később szolgálatmegtagadás címen haditörvényszék elé állították. A forradalom idején vöröskatona, az ellenforradalmi rendszer hatalomrajutásakor internálják. Kötetéről Babits írt elismerő bírálatot a *Nyugat*ban²³, József Attila pedig leveleiben nyilatkozott nagyon lelkesen a verseiről²⁴. Az Újpestelel határos Rákospalotán lakott, koplalt és nyomorgott, ha nagynehezen álláshoz jutott, előbb-utóbb ő maga hagyta ott a munkahelyét. Szerette a nagy csavargásokat, sokat volt együtt Berdával, aki egyik korai avantgardista programversét (*Az ég alatt: táncolni kezd a*

alacsonyrendűnek a tisztán impresszionista művészetet, melynek kitűnő munkásai sem lehetnek soha nagyok... A mai új generáció... egy nagy, általános, egészséges, súlyos komoly emberi művészetet dolgozik az előző áramlatnak (pár igazi nagyságot kivéve) felszínnel pompázó, puha, asszonyos, piperés, játékos és túlságosan városi művészete után.” Szabó Lőrinc nyilatkozatából, amely *Írók vallomásai* címen jelent meg (Magyarország, 1924. június 29. és Sz. L.: *Napló, levelek, cikkek*, Bp. 1974. 24–27.)

²² „Általában Berdának nagy fiatalságán kívül legszebb és legszimpatikusabb tulajdonsága áradó brutális őszintesége. Alig olvastunk mostanában új költőktől verseket, melyek oly leplezetlenül mutatták volna meg írójukat, az embert. Amelyek oly leplezetlenül mutatták volna meg annak az erős és mégis tragikusan egy helyben topogó ifjú generációnak a sorsát, amelyhez Berda József is tartozik és amelynek sorsa, életproblémáinak kibogozása csak az egész mai tömegtragédia megoldásával indulhat el békésebb és teremtőbb perspektívák felé” – írja többek közt Hevesy Berdáról szóló kritikájában. HEVESY Iván: *Berda József: Áradás*. Nyug. 1926. II. 310.

²³ „A ma nyelvén szól, a máról s a mának: de a ma szavai külön csengést nyerne az ő ajkán, mert az ő lelke nem egyszerűen a ma lelke: őbenne más is van, s ha nem így volna, nem volna értelme egyetlen szavának sem” – írja Babits Pintér Ferenc *Ostromlják a várost* c. könyvének kritikájában (Nyug. 1924. II. 422–423. és B. M.: *Arcképek és tanulmányok*, Bp. 1977. 346–349.

²⁴ „Viszek magammal egy nagyszerű, szenzációs, szeniális verseskötetet is. Azaz hogy többet viszek. Pintér Ferenc: *Ostromlják a várost*. 1924.” József Attila Galamb Ödönnek szóló leveléből (Szeged, 1924. okt. 30.) Kiadva: *József Attila válogatott levelezése*, Bp. 1976. 63–64.

világ...) ajánlotta neki, majd Pintér 1932-ben bekövetkezett halála után (a kortársak szerint éhen halt) *Álom halott barátommal* c. versében idézi fel emlékét²⁵ :

Mily megható volt, hogy az éjjel veled
beszéltem én, s egyre csudáltam horihorgas
termetedet, mely úgy jelent meg, mintha jegenye
lett volna, s te csak hallgattál, mint a halál;
hallgattad, mint áradoztam előtted harsány
nevetések közt nagy evésekről és fiatal lányok
meleg húsáról, mint életedben egykor. – Nem szóltál,
csak figyelted szavaimat tovább, s veled együtt
néma volt az álom is, melynek vége szakadt, s máris
éreznem kellett a tompán dübörgő valóságot, hogy
voltál csak s csupán arcodat őrzi a lélek mélyén
áramló emlékezés, mely oly megindultan int feléd
most búcsúzó, akár az édesanya szeretett
gyermeke felé, akit a végtet elszakít tőle örökre.

Pintér Ferencnek, akit az 1920-as évek közepén az egyik legtehetségesebb költőnek tartottak, az újpesti írók körében is nagy tekintélye volt. Az újpesti *Független Újság* 1926 júniusában arról számol be, hogy a fiatal írók matinéján, amelyen Berda József, Lengyel Miklós, Vihar Béla, Kulcsár László, Pásztor Andor, Hollós Korvin Lajos művei kerültek bemutatásra, Pintér Ferenc, „a magyar irodalom harcos hirdetője és úttörője” bevezetőjében azt az irányt vázolta fel, „amelyet a modern generációnak célként kell kitűznie, hogy kiszabadulhassunk a kései varróleány-romantika és a hazug, céljavesztett naturalizmus zsákutcájából.”²⁶

A baloldali újpesti írók és újságírók körében nem volt ismeretlen a bécsi magyar emigráció tevékenysége sem, tilalmak ellenére is eljutottak hozzájuk a Bécsben tovább élő *Ma* számai, sőt Kassák könyvei is (Hevesy Iván bírálataiban kötetről-kötetre követi az emigrációban élő Kassák költészetének alakulását) –, így érthető és törvényszerű, hogy Berda avantgarde kísérleteinek teljes értékű igazolását mindenekelőtt Kassák Lajostól várta, akihez 1925-ben verseinek kéziratát juttatta el, és akinek *Összetört hang: perifériákról* c. versét ajánlotta:

Hej, testvér,
milyen jó volna azt mondani:
holnap megváltozik a világ!
A REND
első paragrafusa értelmében azonban
„Kutyaugatás nem hallatszik a mennyországba.”
Ha csak tíz
fanatikus bolond elkiáltaná:
elég volt már a bablevesből!
ma libacomb kerül az asztalra
– hát miért ne? –
milyen természetes lenne minden.

²⁵ Pintér Ferenc költészetével BORI Imre (*A magyar irodalmi avantgarde, Újvidék, 1969, 189–192*), egyéniségével, élettörténetével, irodalmi szerepével SZABOLCSI Miklós (*Érik a fény, Bp. 1977. 151–169*) foglalkozott részletesen, de Berdával való kapcsolatát egyik szerző sem érintette.

²⁶ *Szép sikert eredményezett az első modern irodalmi megmozdulás Újpesten. Független Újság, 1926. június 12.*

Talán Rotschild is kibékülne a világgal.
 De hiába,
 még mindig öreg gyerekek és tejszagú
 kamaszok rothadnak
 a kövér ízű földön, –
 szegények félnek a naptól
 és a szomorú templomküszöböt csókolják.
 Mi lett velünk testvér? . . .
 Valahol sírnak az elvérzett galambok.

Kassák még nem találta Berda verseit közlésre éretteknek, de érdeklődést keltettek benne. Zelk Zoltán visszaemlékezéséből tudjuk²⁷, hogy 1925 őszén, a Bécsből már rendszeresen Budapestre utazó Simon Jolán őt kéri meg Kassák nevében arra, hogy keresse fel Újpesten Berdát. Egyik versében Berda hangot is ad csalódásának, hogy Kassák nem avatta költővé, nem fogadta be a *Ma* gárdájába: *De itt van még Kassák Lajos . . . | ő nem tagadja, hogy | két dudás nem fér meg egy csárdában. | Igen, megértem őt. Talán valahol összecsókoljt | bennünket a gyilkos nyugati szél | és testvérré boronálta sebeinket a júdások krisztusi sorsa.*

Bizonyára Kassák elzárkózása is hozzájárult ahhoz, hogy Berda az avantgarddal való eleven és mélyreható kapcsolata után meglehetősen korán elfordult az irányzattól, és 1928-ban *Egyedül* címen megjelenő, Babits Mihálynak ajánlott kötetében már öntudattal vallja az „izmusokkal” való szakítást, de ennek a szubjektív motívumnak mégsem szabad túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk.

Berda avantgardizmusa ugyanis már eleve meglehetősen „eretnek” jelenség volt. Az *Áradás* és a *Vérző napok* szabadverseiben nemcsak a mozgalom forradalmisága, lázadó szelleme, az új morál és az új művészet megvalósításának az optimizmusa kap hangot, hanem ugyanezeknek az eszméknek és törekvéseknek a megkérdőjelezése, a nagy szándékok, morális elkötelezettségek – Berda kifejezését használva –, a *paradox teóriák* elszánt szolgálatának önironikus bírálata is. Persze mindez még nem válságtűnet: a forradalmak bukása után az avantgarde-on belül az afféle kettőség, illetve kétértelműség nem ritka jelenség.

A bekövetkező szakadásnak fontosabb előjele, hogy szemben az avantgarde szemléletével, amelyben a személyiség is inkább csak mint egy közösség tagja válik lényegessé, Berda az „izmusok” formanyelvén is többet vallott belső küzdelmeiről, válságairól, önmaga megvalósításának nehézségeiről, a proletár autodidakta *Sturm und Drang*járól, mint amennyit az avantgarde eltökélt kollektivistá szelleme általában megengedhetőnek tartott.

Szakításának legfőbb oka mégis az lehetett, hogy ha lazította és oldotta is az avantgarde normáit és hagyományait, legszemélyesebb dolgairól, fájdalmairól, megrendüléseiről, közérzetéről, testi-lelki állapotairól az avantgarde modorában kétszeresen nehéz volt szólnia. Ha továbbra is az avantgarde formanyelvéhez köti magát, lírai énjének legtermészetesebb, legtermékenyebb lehetőségei sorvadtak volna el. Fiatalon az avantgarde sodrába került, de alkata mégis ellenállt az irányzat személytelenségének,

Nemcsak Szabó Lőrinc hozta kapcsolatba Berda költészetét a korszak „szélsőséges” áramlataival, az *Áradás* és a *Vérző napok* kritikusai is az expresszionizmust, dadaizmust, valamint a Kassák-iskola frazeológiáját emlegetik cikkeikben. A kötetek egészére bármennyire is jogosak az efféle meghatározások, Berda és az avantgarde kapcsolatára mégis az jellemző, hogy lírájának távlatait az a néhány vers jelzi, amelyek az avantgarde-hoz való „hűtlenségéről” árulkodnak, amelyekben életének legszemélyesebb dolgai kapnak hangot (*Gyermeki vallomás egy kutyanak, Barbár ének apámnak, Ima: erős anyámnak*).

²⁷ Berda Józsefről Zelk Zoltánnal. Bihari Sándor televíziós beszélgetése. Elhangzott 1978. január 22-én. A beszélgetésből részleteket közölt a *Látóhatár*, 1978. április., 184–186.

Az avantgarde-tól eltávolodva válik képessé arra, hogy kifejezze végre fájdalmait, ellágyulásait, magánya, proletársorsa, szerelem nélküli ifjúsága elégikus panaszait. Nemcsak képvislőgá válik ettől kezdve tisztábbá, egyénibbé, egyszerűbbé és hitelesebbé, verseinek struktúrája, ritmusa is megváltozik: a hosszú sorokba tördelt, magabiztos optimizmust hirdető, patétikus szárnyalású programverseit lassúbb menetű, szemlélődésre-elmélkedésre ösztönző, szelidebb tónusú, zártabb szerkezetű szabadvers-típus váltja fel. Meglátja köznapi élete környezetének konkrétumait és mint lírai „témát” felfedezi groteszk-esendő önmagát:

Az embertelenség
sarában is nyolc
gyermeked anyja voltál,
ó csillagszemű tót leány.
De vágyaim kódén keresztül
még élsz, egyre terebélyesedel árva
fiad előtt –, immár tizenkét éve halott!
Anyás lélekkel induló, lásd, így
szakadtam ki belőled örök rohanásra, fényben
és árnyban megölelni téged.
Mily szomorú sors!
Veronika-arcod nem őrzi beszélő
fénykép, hogy légyen talizmán megoltalmazni
csavargó bolondjósádat kőszívű
gyerekek közáporától.

(*Ima: erős anyámnak*)

3

„A mai vásári zajban: csönd akar lenni ez a könyv – írja Berda az *Egyedül* előszavában –. Mert úgy érzem, ma sokkal könnyebb káromkodni, mint áhitatba mélyülni, vagy komolyan beszélni komolyabb dolgokról az izmusok már-már zsákutcába kerülő harcában. Ne jelentse ez azonban azt, hogy a Nyárspolgári Együgyűség szordínós kezesbáránnya lettem: hisz a huszonötévesek lázas vére lobog még bennem! . . . Csak egy célt ismerek: a felelősséget! – elhallgatni a fölöslegeket . . . Az ember legyen ember – önmagából, minden merev tendencia nélkül . . . Mert csak az igaz, ami önmagunkon keresztül – mindenkiért igaz lehet! . . . Ez az én igazságom ma, amikor a magam elmúlt lármája után is – úgy látom, nagy a szomjúság a Tiszta Szóra, Krisztus orgonájára, hogy szolidáris tudjak lenni jóban és rosszban testvéreimmel, akikkel hiszem egygéporladok majdan a Jó Halál tisztító malomkövei között.”

A prózai bevezető után versben is megfogalmazza új *ars poetica*-ját:

Ugyan ki ismeri majd
a láрма-vert költőt,
aki tegnap még homályos verset írt
legbolondabb szerelméről?

Tán egyszer mégis elhisszük:
fiatalság, bolondság! –
boldog csikószerelemünk elmúlt!

Szomorú vagy? nem baj!
Légy áldott szomorúbb szomorúság!
De öregedő kamaszoknak
nincs mit siratni-szeretni!

– nekünk már külön legyen
bölcse szürcsölni a meleg húslevest,
néha mosolyogni és három délutáni órát aludni,
bizony aludni, vagy
sétálni a jószagú levegőn . . . –

Ó, kongó handabanda, olcsó költők száján!
a nagy zajban nem halljuk egymás szavát:
tanuljatok meg egyszerűnek lenni.
Szelídebb betegek legyetek már
és akarjátok végre,
hogy Isten jósága bennünk lakozzék
eltévedt angyalokban . . .

(Lassabban)

Nemcsak a maga útját határolja el az avantgarde-tól, Zolnai Béla folyóiratában, a szegedi Széphalomban Sirató Károly *Papírember* c. kötetéről is az „újhitűek” türelmetlenségével ír bírálatot. „Sirató Károly egyike azoknak a szélsőséges, izmusokba-fulladt fiatal költőknek, akik továbbfolytatóivá váltak annak a titánkodó modorosságnak, amelyet az azóta erősen lehiggadt és immár kész művészi eredményekre visszatekintő Kassák Lajos már régen levetkőzött. Ez az újat titánkodó modor esetleg jól állhatott Kassáknak, hozzátartozhatott az ő oeuvrejének kialakulásához . . . azonban ami érthető volt Kassáknál, az egyéniségnél, az érthetetlen és ugyanannyira felelőtlen lett Sirató Károlynál, akiben pedig volna – és van is – annyi tehetség talán, hogy szembeforduljon mindazzal, ami nem az ő igazi hangja . . .”²⁸

Három év, múlva, 1931-ben, amikor fényképével együtt rövid önéletrajzát is eljuttatta Párizsba, Löffler A. Pálnak, a proletárirodalmat bemutató kiállításra, költészetének avantgardista múltját így idézi fel: *Áradás címen jelent meg 1926-ban első verskötetem, mely erősen magán viselte még az expresszionizmus és futurizmus elkerülhetetlen hatását, hogy később annál felszabadítóbb erőkhöz és lehetőségekhez jussak*²⁹.

Ahogy Tamkó Sirató Károlynak, a magyar expresszionista-szürrealista költészet jelentős képviselőjének a kötetét egyoldalúan ítélte meg, saját avantgardista múltjának a jelentőségét sem látta tisztán.

Ma már persze az 1920-as, 30-as évek magyar lírájának, továbbá Berda egész életművének ismeretében könnyebb lemérnünk, hogy az egykori „izmusoknak” milyen fontos szerepük volt szemléletének, írói magatartásának kialakulásában, saját hangjának megtalálásában, stílusának, kifejezőmódjának megformálásában –, mindabban, amit költészete legjellemzőbb és legértékesebb tulajdonságának tartunk.

Sérelmei, panaszai, lázadó hajlamai avantgardista kísérleteiben nemcsak formát nyertek, hanem erkölcsi-értelmi igazolást is, mert a „formabontó” irányzatokat átható ideológiák tudatosították benne a meggyőződést, hogy nyomora, magánya, sanyarú sorsa, létbizonytalansága és kiszolgáltatottsága az adott társadalmi berendezkedés viszonyai között törvényszerű jelenség. Ez a felismerés törvényesítette

²⁸ BERDA József: *Sirató Károly: Papírember*, Széphalom, 1928., 398.

²⁹ Kálmán József, az *Együtt* c. folyóirat szerkesztője írja Löffler A. Pálnak 1931 IX. 13-án kelt levelében: „Ami a kiállítási anyagot illeti, egyelőre itt küldöm Berda kolléga és az én fényképemet, valamint rövid életrajzunkat. Anyagot is meneszttek még e héten, s azt hiszem, hogy Illyés, József Attila, Hajdú és mások dolgait is Magához tudom juttatni, egy kis türelmet kérek csak.” Köszönettel tartozom Löffler A. Pálnak, Berda 1931-ben megfogalmazott önéletrajzának megküldéséért.

önmaga előtt is anarchisztikus indulatait, ennek hatására vállalta sorsát, a társadalmon kívüli lét állapotát olyan öntudattal, mintha maga választotta volna kényszerű létformáját, számára az egyetlen, amelyben hazugságok és öncsonkítások nélkül élhet. Az avantgarde tekintélyromboló szellemétől kapta az ösztönzést arra is, hogy életét a maga alkatának megfelelően, az egyszerűség, életszeretet törvényei szerint formálja, és életművében teljes önmagát valósítsa meg.

Csak hogy, mint azt az *Áradás* és a *Vérző napok* feszültsége, belső ellentmondásai, „anti-avantgardista” törekvései jelzik, éppen az utóbbihoz, lírai énjének kiteljesítéséhez nem volt már alkalmas számára az avantgarde formavilága és kifejezőkészlete.

Jól látta, hogy az „izmusokkal” szakítani kell, azzal is tisztában volt, hogy a nyugatos hagyományok több lehetőséget kínálnak az egyéniség szabadabb és gazdagabb kibontakozásához. A nyugatosok verseit újságokból, hetilapokból fáradhatatlan szorgalommal másolta, kivágta, füzetekbe ragasztotta. A maga hasznára-örömére összeállított gyűjteményeiben Juhász Gyula, Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc szerepel a legtöbb verssel³⁰.

A sorsába való belenyugvásnak és az avantgarde-től való eltávolodásának jellemző tünete, hogy már nem keresi lázas nyugtalansággal helyét a világban, a bennünk rejlő új ember kibontásának a gondja sem foglalkoztatja többé. Nem a holnapja érdekli már, hanem mindennapi életének létkérdései. Amikor a kötet programversében azt vallja, hogy számára az igazi öröm a meleg húseves, a délutáni alvás vagy a jószagú levegőn való sétálás, nem pillanatnyi kiábrándultságát fogalmazza meg, hanem új életfelfogásának és egyben költészetének is legfontosabb alapelvét: az emberi lét egyszerű örömeinek, saját kifejezését használva, a *gyarló örömeik* megbecsülését.

A belülről való építkezés, a lelki újjászületés nagyívű tervei helyett inkább „jelenlegi”, „befejezett” önmagát vázolja fel, mindennapi léte reális környezetében, a fertőtlenítő-szagú tömegszálláson, külvárosi kocsmasarokban üldögélve: vagy az utcán kóborolva, fázós lélekként, gyöngye vitézként, csavargó árnyként, züllött szerzetesként, rossz álmok megszállottjaként, olyan emberként, akinek a háta mögött összenevetnek az utcalányok, és akit mások is afféle *bolond költőnek* tartanak:

Furcsa fiú vagyok én, –
De úgy-e ti megbocsáttok nékem,
ha görbén megyek az utcán
és megcsókolom
a szomorú lovakat
– mi jólelkű testvéreinket?

(*Fiatalok: én a tiétek vagyok!*)

Megszaporodnak elmélkedő-önelemző versei, a nyugatos lírához, illetve annak impresszionista változatához való hozzáhangolódása leginkább abban nyilvánul meg, hogy gyakran szól borús hangulatairól, rossz közérzetéről, a magány sivárságáról, zsibbadt órák nyomasztó unalmáról:

³⁰ Berda kézírásos másolatokból és lapkivágatokból álló gyűjteményében, amelyet a húszas években állított össze a század magyar költőinek a versei a következő arányok szerint szerepelnek: Juhász Gyula 55, Babits Mihály 37, Tóth Árpád 29, Szabó Lőrinc 26, Ady Endre 15, Karinthy Frigyes 12, Erdélyi József 12, Fodor József 12, Kosztolányi Dezső 10, Sárközi György 7, Szép Ernő 6, Kassák Lajos 5, Füst Milán 4, Bányai Kornél 3, József Attila 3, Nagy Zoltán 3, Gellért Oszkár 2, Illyés Gyula 2, Zelk Zoltán 2. A gyűjteményben található feljegyzésből arra lehet következtetni, hogy bővíteni akarta a maga kedvére szerkesztett antológiát: „Jön: Illyés, József A., Fenyő L., Déry T., Forbáth Imre, Rozványi, Barta S., Zelk Z., Marschalkó, Mollinár G. (Komor, Strém).”

Szomorú idő volt ezen a délutánon.
szitált a köd,
eső csepegett
és én is szomorú voltam,
úgy hiszem téli öt óra lehetett
lassú sötétség . . .
és bennem köhögött-trüsszentett a nátha, –
csupa keserű ízetlenség, szintelen színek játéka.

(*Valaki kinevetett*)

A nátha, a köhögés, trüsszentés emlegetése nem stílusterés a versben, hanem Berda sajátos „impresszionizmusának” jellemző tünete: a hangulatait kifejező költeményeiben is mindig ott található a közérzetét meghatározó, sokszor gyötrelmes vagy éppen megalázó testi állapotára való utalás:

Vízbefullt világ:
vízízű, vízszínű, csupa víz, –
ó, ellankadó testem, hova fonnyadsz?
de vadul forr a láz,
szememen a vak köd szürkén tapogat –

Kiapadt lelkemet gyilkolni-enni,
durva sár sorsa már, –
nem enyém, tudod Isten.
Ha beteg vagy, beteg lettem,
legyen már áldott boldog gyűlöleted!

Csak ne lassan, gyorsan vezényeld
a Zuhanyt – gyöngé bogár vagyok . . .
Bölcs barbár legyőzől
s én szétmállott hulla mosolygok
hideg oltárod kövén . . .

Lám, harminckilenc, negyven fok:
valami hiányzik, az a két fej már négy fej –
Ez alul világos, felül sötét lett. – Aludj hát
szegény beteg: szemeden és szádon
tintáborult a világ . . .

(*Influenza*)

Egyébként a testiség, a testi dolgok érzékeltetése ekkor még aligha volt eltökélt szándéka. Sokkal inkább valamiféle átszellemült poézisre, kedvelt szavával élve: spirituális lírára törekedett. A *Kimondhatatlant kimondani!* – írta címként egyik verse fölé, költői céljainak összegezeként.

Mégis másfelé fordult az útja, mint ahogy szeretne volna.

A látszat szerint véletlenül, majdnemhogy akarata ellenére, valójában persze tehetsége leg-ösztönösebb hajlamait követve talált rá költészete leggazdagabb forrására, a testiség érzésének, élményének kifejezésére. Az a jelenet, amelyet *Érzékiség* című versében megindító naivsággal idéz fel, hogy éppen templomba indult, amikor az *árva ördög*, hogy kísértésbe hozza, *ruganyos lábakat lóbált* a szeme elé, ő pedig a látvány hatására megbokrosodott és az érzékiség útjára tévedt, annak a fordulatnak is a jelképe lehetne, amely lírájában következett be. Miközben *áhitatra, áldott szomorúságra*,

tiszta szóra, az ember-testvérekkel életben és halálban való szolidaritásra, *Krisztus orgonájára* vágyott, a testiség örömeinek érzései törnek fel benne váratlanul, visszafojthatatlan erővel, mámoros elragadtatással:

Oh város! összszesúfolt hangyabolynyüzgés!
felöltözöttek börtöne vagy most!
és én
ezer méter szabadságos magosából
taposom rád méltóságos gögömet: –
anyaszült meztelenül! . . .
Ó forró gyönyörűség!
ma meztelenségem szabadságában fürdök;
lábaim alatt parfümös erdők szélesednek,
párolgó zöld és égő kék,
ki előtt szégyelljem magam?
Beleharapni az acélos füvekbe haj!
megrészegülni, ölelni a gyantás levegőben:
lendülj csak bitang-szép kamaszságom!
A szél kiszáritja rossz illataidat
e robbanó kánikulában,
mert tudja szabad csikónak születélt te is
malackodni-hemperegni Istennek zsíros tenyerén.
Legyen hát szent ünnepély a bűn, –
s ki Isten lázas csókjából fakadtál,
ó gyönyörű huszonöt éves fiatal testem:
csak kéjelegj ragyogó-bőrű magadon! –
Mert ideje már, hogy ünnepeljen a Lélek,
így, – anyaszült meztelenül,
ezerméter szabadságos magosából,
téged!
a paráznatestű fiatal bivalyt
holnapi asszonyok emléőinek
büszke kapujában . . .

Az egész fordulatban, amelyet elsőként ez a költeménye reprezentál, az élénk tónusú, ditirambikus sodrású *Meztelen kamasz a város felett*, leginkább az a meglepő, hogy a testiség élményének betörése nem fordítja visszajára, hanem inkább beteljesíti „spirituális” szándékait, jeléül annak, hogy áhíтата most találta meg igazi tárgyát, a testiség, a természet, az életszeretet és az önszeretet egymást átható érzésének rajongó mámorában. Mintha új vallásra lelt volna, amelynek legfontosabb eleme a természettel való egyesülés öröme és az antik kultúrákra emlékeztető, tehát ősi, de végképp nem barbár testkultusz. „Meleg lehet, friss test-illat árad felénk a versekből, itt-ott némi rabelais-i bátorsággal, az önmagáért is élni tudó élet erjedése csapja meg az olvasót – írja az *Egyedül* c. kötetéről Illyés Gyula a *Nyugatban*³¹ –. Minden él, lélegzik ezekben a versekben, az utcák elevenen zajlanak, mint a vérkeringés, maga a táj is megtestesül, párolog, mint a roppant szerető. A testével kapcsolódik Berda József a világba, hasonlatai csaknem kivétel nélkül a test működésével vannak vonatkozásban, verseinek ritmusa az öröm és a vidámság szerint változó lélegzethez, a tüdő funkciójához idomul. A szellemi világból is csak annyit szólaltat meg, amennyit teste megérez. Kamaszos vidám tisztaság, ártatlanság és mindenbe belekóstoló könnyelműség, dionüszoszi fölény fűti ezt a lírát, amely szinte

³¹ ILLYÉS Gyula: *Berda József: Egyedül*, Nyug. 1929. I. 560–561.

gőzölög a napsütésben és a legnagyobb szomorúságban is elegendő neki – ha más nincs – egy pohár pálinka, hogy felderüljön, fölmelegítse lelkét a lüktető test forróságával . . . Berda József költészetében élet van, eleven nyüzsgés, érthető emberi beszéd, igazi sóhajtás, becsületes káromkodás . . . Egyenes, keresetlen költészet, s ebből következőleg, programtalanságában is egyenes, emberi világszemlélet . . . egyik legvilágosabb és legköltoőbb kifejezője a háború utáni ifjúság igazi lelkületének. Annak a teljesvonalú *birtokonkivüliségnek*, amely nyugodt, tiszta szívvel már semmit sem tud átélni, igazi lelkesüléssel alig hisz valamiben, valóban csak *szemlél* . . . Kívül minden tulajdonon, tradíción, társadalmi reláción, szerelmen, ennek a generációnak lelke és Berda József lírai heve is a legteljesebb emberi magány titokzatos, néha pusztá, néha délibábos régióiban mozog. Nyers, *kritikai* fényben, amelyben a legkisebb valóság is oly éles kontúrral jelenik meg, hogy szinte fáj a szemnek. S mégis még több világszűzre törekszik, még erősebb fényre . . . Rousseau-i, jóévtágyú, tehát optimista szkepszis, amely csak legelemibb, legvilágosabb ösztöneinek hisz s ezek sugallata szerint méri a változó életet. Világszemlélet, amely minél jobban kívül tudja magát mindenben, annál jobban behúzódik a saját birtokába. Ennek a hitetlenkedő, de nevetve hitetlenkedő, primitíven idealista és primitíven hedonista világszemléletnek költője Berda József.”

Illyés Gyula tanulmánya hasznos és termékeny egyoldalúsággal elsősorban azokra a tendenciákra hívta fel a figyelmet, amelyek egyre nagyobb hangsúlyt kapnak majd a költő további útja során. Az *Egyedül* c. kötetben ugyanis még kisebbségben vannak Berdának az élet, a természet, a testiség örömeit hirdető költeményei, amelyek egészen más életérzést fejeznek ki, mint a korábbi évtizedek szimbolista-impresszionista lírája, de Illyés néhány versből, versrészletből tisztán látta már, hogy Berda tehetsége nem a nyugatos hagyományokat folytató nosztalgikus hangulat-lírában, hanem a test-illatú, modern „hedonista” költészetben fog kiteljesedni és valóban újat mondani kortársainak, a múlt jó és rossz örökségéből egyaránt kiszorult, háború utáni nemzedéknek.

Hasonló következtetésekre jut vázlatos és sokkal rövidebb ismertetésében a *Literatúra* névtelen kritikusa^{3 2} (Berda feljegyzése szerint, maga a szerkesztő, Supka Géza) is, azt fejtegetve, hogy nem volna helyes „Berdát egyszerűen a nyugatosok irányába elskatulyázni. Valami fiatalos, kamaszos életvágy minduntalan ki-kiugratja a hámból: nála tisztán érezni az átmenetet az újabb generációhoz, amelynek számára a *Nyugat* már akadémiát jelent.”

Ma már nyilvánvaló, hogy Berda költészetének igazi jelentőségét azon lehet lemérni, mennyire távolodott el a szimbolista-impresszionista líra hagyományaitól, miben hozott újat a *Nyugat* első nemzedékéhez képest, milyen mértékben sikerült legsajátosabb látásmódjának, életérzésének, élményvilágának érvényrejuttatásával költői „forradalmát” véghezvinnie.

Különállásának, függetlenségének első ösztönzője az a felismerés vagy talán csak megérzés lehetett, hogy az, amit ő érez, ami az ő számára fontos, ami izgalomba hozza, boldog derűvel tölti el vagy fölkorbácsolja és megalázza, vagyis mindaz, „amiből” ő verset ír, merőben más, mint az általa csodált és rajongott nyugatos költők témái és inspirációs forrásai. Nem differenciált érzések, hangulatok, lelki rezdülések indítják el benne a „versszerkesztés” műveletét, hanem egy falat étel, egy pohár ital elfogyasztásának élvezete, csavargások, kóborlások, szabad ég alatt való meztelen hempergések örömei, felhábordások indulathullámai, a test ragyogó vagy „gyalázatos” közérzetének állapotai.

Nem tudjuk, mikor és mennyire tudatosult benne, hogy mindazt, amit életanyagban, élményvilágban, vaskos és harsogó életszeretben, érzékiségben, testiségben egyre biztosabban és merészebben ő hoz a magyar irodalomba, csak torzulások árán lehetne a nyugatosok szenzibilitásra és pesszimizmusra hajló, kifinomult ritmikai megoldásokkal, bonyolult rímtechnikával dolgozó, gazdag zeneiségű szimbolista-impresszionista formanyelvén kifejezni –, de az mindenesetre figyelemreméltó jelenség, hogy az avantgarde-dal való szakítása után is a *szabad vers* maradt leggyakoribb és legtermészetesebb kifejezési eszköze.

Ez pedig nemcsak formai kérdés!

^{3 2} Berda József: *Egyedül*, *Literatúra*, 1929. ápr., 139.

Ha nem is lehet egyetérteni Kassák táborának egykori dogmatikus felfogásával abban, hogy a rimes verseket író költő árulója a haladás ügyének, az 1920-as években a szabad vers választása, illetve a hozzá való kötődés még világnézeti ügy, a baloldalhoz való tartozás jele, és mindezen túl esztétikai-poétikai vonatkozásban is vízválasztó, mert a szabad vers az ember és a társadalom, a költő és a világ, a költészet és annak tárgya között kialakult és kialakulóban levő új viszonylatok legtermészetesebb kifejezési formája volt.

Másféle tapasztalatok, meggyőződések, ítéletek megfogalmazására volt alkalmas, létrejötté során másféle alkotói működés-folyamatokat indított el, másféle képzetársításokra ösztönzött, mint a hagyományos vers. A tradicionális versszerkeztéstől való eltérés megővta a költőt attól, hogy a megszokott ritmusképletek, a jól bevált rímtechnikai megoldások csábítására sokszor megirt témákat, lírai alaphelyzeteket, stílusfordulatokat ismételjen.

De abban az időben, amikor az *Egyedül* versei születtek, Berda mindenekelőtt az avantgarde-tól, az „izmusok” szerinte zsákutcába kerülő divatjától akart elhatárolódni, márpedig a szabad verset éppen a formabontó irányzatok hozták a magyar irodalomba és az ő lírájába is.

Éppen ezért nem szabad lebecsülnünk sem a szabad vershez való kötődésének a jelentőségét, sem azokat a törekvéseit, amelyek arra irányultak, hogy a szabad versnek olyan változatát alakítsa ki, amely független az avantgarde kötöttségeitől, és ugyanakkor költészete megújulásának, a természet, a testiség, az életöröm mámoros apoteozisának is tökéletes kifejezési eszköze lehet.

A szabad vers létjogosultságának a kérdése elméletileg is foglalkoztatja. Jól tudja, hogy a forradalmak bukása utáni időszakban az avantgarde költészettel együtt a szabad vers is gyanús jelenségnek számít, a formabontó költészettel együtt a szabad versre is ráütötték a hagyománytagadás bélyegét. Érthető, hogy poétikai munkákban keres igazolást arra, hogy az a költészet, amely szabad versekben ölt testet, nem alábbvaló a hagyományos poézisnél. „Az író csak önmagának felelős” – írja be jegyzőfüzetébe, majd így folytatja: *„Szabad vers: tisztán a belső ritmusra épített verselés, amely a vers formai törvényeit az érzés közvetlen megnyilatkozásának teljesen alárendeli.”* Másutt Alszegehy Zsolt meghatározását másolja ki: „Különösnek látszik, de a szabad vers éppoly zárt forma, ha igazi költőnek igazi ihletét tolmácsolja, mint a görög ódai mérték: sőt még zártabb, mert más hangulati tartalomra nem is illik reá. A szabad vers esztétikáját még nem írta meg senki; talán nem is lehet –, de ugyanolyan kényszerítő normája van, mint a zenének.”

Szó volt már arról, hogy miként idomította – amint felhagyott az aktivista programköltészettel – a deklamáló, merész ívelésű, hosszú sorokba tördelt avantgardista szabad verset, látszólag nagyon csekély kompozíciós változtatásokkal, újabb költeményeinek személyesebb-meditatívabb tónusához. Amikor pedig egészen magára talál, és himnikus versekben tör fel belőle az életöröm, a természetrajongás, a testiség érzésének elragadtatása, még tovább lép az avantgarde-tól örökölt szabad vers áthasonításában.

Sajátos kontraszthatást teremtve, az antik líra stílusához, hagyományaihoz közelíti a szabad verset, mint ahogy az már a *Meztelen kamasz a város felett* patetikus hangvételén, világos szerkezetén, érzékletes képein, szókinccsének, szóösszetételeinek, kifejezés-készletének választékoságán, az egész költeményt átható pogány derűn, dionüszoszi mámoron is lemérhető.

Kritikusai közül legkorábban Strém István (maga is költő és elbeszélő) figyel fel arra, hogy a Kassák-féle iskola frazeológiájával szakítva, milyen erős koncentrálttság, szerkezeti dinamika, rap-szodikus pátosz jelentkezik Berda szabad verseiben³³. Berzy András pedig egy év múlva azt fejtegeti a *Széphalomban*, hogy Berda „lázongó forma- és élményanyaga, a fűben, fában fluidumként megbúvó istenség ízeivel... a klasszikus mitológiák világát idézi”, újabb versei pedig haladást mutatnak „a zárt kompozíció, a klasszikus tömörség s már-már a latin stílus világosságának átütő ereje felé”³⁴.

³³ STRÉM István: *Berda József: Áradás*. Újság, 1926. aug. 22., [Strém István] *si.: Vérző napok*, Újság, 1927. jún. 14., [Strém István] *si.: Berda József: Egyedül*, Újság, 1929. máj. 8., [Strém István] *si.: Berda József: Örökkévaló lobogással*, Újság, 1932. jún. 9., [Strém István] *si.: Berda József: Férfi-hangon*, Újság, 1934. márc. 4.

³⁴ BERZY András: *Berda József: Öröm*, Széphalom, 1930. július–szeptember.

Lehetséges, hogy klasszicista költőink közvetítésével jutott el Berda az antikvitás élményéhez, de versein nem a magyar klasszicisták, hanem a római antik költők felszabadító hatása érezhető, akiknek a műveit fordításból ismerte, és némi latin tudásával (amelyet olyan alapon tétélezhetünk fel, hogy gyakran hosszú liturgikus szövegeket recitált hibátlanul) talán eredetiben is követni tudta. Nem Berzsenyinek, a „magyar Horácnak” a varázsa ragadta meg, hanem Catullus érzelmi teljessége, merész erotikája, mohó életszeretete, kegyetlen gúnyolódása, humorának népies vagy éppen „külvárosias” vaskossága. Nem véletlen, hogy egyik versében a *latin lelkület lobogásáról* ír, önmagát pedig a klasszika-filológus Révay Józsefet ünneplő versében a *latin örömök költő-kamaszának* nevezi.

A versein átszűrő antikos jelleg, bár az *Egyedül* c. kötetétől kezdve mindvégig érzékelhető költészetében, először csak 1961-ben, Rónay György tanulmányában³⁵ kapott nagyobb hangsúlyt. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy Berda verseiből bőségesen lehetne idézni sorokat, részleteket, „melyek jellegzetesen antikos hangulatúak s arra vallanak, hogy költőjük valóban 'a latin lelkület lobogásával' szemléli a valóságot”. A tudatosan vállalt latinosság Berda verseinek lélegzetvételén, sorainak lüktetésében, különös inverzióiban, invokációiban éles enjambement-jáiban éppúgy megnyilatkozik, mint az antik költészet ritmikái, verselési, nyelvkezelési, képalkotásai hagyományainak hatásában.

A modern embert kifejező whitmani szabad vers legfontosabb előzménye és mintaképe a Biblia volt, Berda pedig az antik költészet hangulatához való közelítéssel tette alkalmassá a szabad verset a korszak leginkább időszerű mondanivalóinak, a magány, a nyomor, a szegénység, a szerelemtelen ifjúság gyötrelmeinek, a magára maradt ember mohó boldogságvágyának, sajátos proletár „hedonizmusnak” a megszólaltatására anélkül, hogy költészetének korszerűségét valamiféle „újklasszicizmusra” törekedve hatástalanította volna. „Őszinte örömmel üdvözlöm Berda József könyvét – írta Illyés Gyula a már idézett kritikájában³⁶ –, végre egy fiatal 'modern', aki modernsége mellett szívvel-lélekkel költő is.”

Kálmán Vargha

„CHANTEUR HEUREUX DES PLAISIRS MEDIOCRES”

Le début de József Berda

L'étude tente d'esquisser la première étape de la carrière de József Berda (1902–1966), poète prolétaire autodidacte. En connexion avec lui, ses critiques et ses analystes ont mentionné le plus souvent les noms de Catulle et Walt Whitman, Rabelais et Saint François d'Assise, Villon et Kassák, Rousseau et Essénine, Francis Jammes et Jean Follain, de même que celui d'Attila József à qui il a été attaché par une amitié personnelle aussi. Son premier volume de poésie auquel Lőrinc Szabó a écrit une dédicace, s'est composé encore sous le signe de l'avant-garde et a paru, en 1926, sous le titre *Dérivement (Áradás)*, à Újpest, dans une ville industrielle au voisinage de la capitale (qui appartient déjà de nos jours administrativement à Budapest) où Berda vivait alors comme logeur à la nuit et travaillait pour les hebdomadaires de gauche, en opposition avec le régime contre-révolutionnaire. Les critiques de son premier volume retrouvent dans sa poésie l'expressionnisme, le dadaïsme et la phraséologie du cercle d'avant-garde de Lajos Kassák. Son volume de poésie paru en 1928, intitulé *Seul (Egyedül)*, dédié à Mihály Babits, montre déjà un détachement de l'école avant-gardiste. C'est le vers libre qui reste son moyen d'expression le plus naturel, mais, pour épanouir son moi lyrique, il trouve déjà trop étroite l'impersonnalité programmatique et l'esprit collectiviste de l'avant-garde. Il voudrait développer une poésie spirituelle-individualiste, et, contrairement à tout cela, et d'une manière apparemment inattendue, mais dans son essence très conformément à son individualité, c'est la voix d'une veine lyrique pleine de joie de vivre et d'un caractère prononcément sensuel qui jaillit de lui. Il deviendra le poète des plaisirs du manger et du boire, des amours, des vagabondages libres, poète qui se dit dans ses poèmes le „chanteur heureux des plaisirs médiocres”.

³⁵ RÓNAY György: *Berda József: Ostor és olajág – Így igaz. Vigilia*, 1961, 749–755. és R. Gy.: *Olvadás közben*, Bp. 1971, 75–87.

³⁶ ILLYÉS Gyula: i. m.

Janus Pannonius néhány epigrammájának ismeretlen első kiadása*

Vitéz Jánossal kapcsolatos adatok után kutatva az 1976-ban megjelent Kristeller-émlékkönyvben „Johannes custos ecclesiae Varadiensis” névére akadtam. A vonatkozó tanulmányban¹ egy ősnymotatványra történt hivatkozás, amelyet szerencsére sikerült megtalálni az Országos Széchényi könyvtárban.² Ebből aztán kiderült, hogy nem Vitéz Jánosról van benne szó, hanem Janus Pannoniusról.

Maga az ősnymotatvány Aeneas Sylvius Piccolomini leveleit s néhány – különböző személyek által – hozzá intézett levelet tartalmaz. Így került bele az a verses levélváltás is, amely Janusnak a szakmabeliek előtt eléggé ismert, Aeneas Sylviushoz intézett epigrammáiból, valamint a címzettnek Janushoz intézett – ugyancsak versbe foglalt – válaszából áll.

A továbbiakban elmondandók miatt szükséges röviden megjelölni, hogy mi a tárgya ennek a levélváltásnak, egyelőre a pontos sorrend megállapítása nélkül. Összesen *három* Janus epigrammáról van szó és Aeneas Sylviusnak *egy* verses válaszárol. Janus Martialis epigrammáit kéri kölcsön Aeneastól – ez a „Si Bilblitani tibi sunt epigrammata vatis” kezdetű vers. Egy másik Janus epigramma arra vonatkozik, hogy Aeneas Sylvius hagyjon fel azzal, hogy verseket kér tőle, Janustól, hanem inkább ő küldje el a sajátjait, melyeknek Janus olvasója és nem kritikusa lesz. Ennek a versnek a kezdősora: „Desine quaeso meas, Aenea poscere Musas”. Aeneas Sylvius verses válasza így kezdődik: „Venisti Latia madidus Graecaque Minerva”, amelyből lényegileg az derül ki, hogy Aeneas, idős korára hivatkozva, nem küld verset, de máris küldi a kért könyvet, némi szelíd erkölcsi intelme kíséretében. Janus válaszversének kezdő sora: „Causaris senium, ne mecum carmine certes”, majd folytatódik az érettebb kor értékeinek humanista képekbe és hasonlatokba öltöztetett dicséretével, és azzal az ígérettel végződik, hogy mielőtt tulajdonosa kéri, vissza fogja küldeni Martialis epigrammáit.

Az ősnymotatványbeli verszövegeket összevetve a Teleki-féle kiadásbelivel³ – mivel úgy tudtuk, hogy első ízben itt jelentek meg nyomtatásban –, rögtön kitűnt, hogy a „Desine quaeso” kezdetű Janus-epigramma ősnymotatványbeli szövege két egész sorral többet tartalmaz, mint az 1784-ben megjelent vers.⁴

Teleki, mint ismeretes, a bécsi Janus-kéziratot vette alapul kiadásához.⁵ Ebben – illetve mikrofilmjén – utánanézve kiderült, hogy az ősnymotatványbeli két sor ebben sincs meg.

*Az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutatások Osztálya 1978. nov. 29-i vitauülésén elhangzott előadás szövege.

¹CLOUGH H. C.: The cult of antiquity. Megjelent a következő kötetben: Cultural aspects of the Italian renaissance. Essays in honour of P. O. Kristeller. Manchester 1976. 31–76.

²Jelzete itt: Inc. 1078.

³[TELEKI Sámuel:] Jani Pannonii ... Poëmata. Traiecti ad Rhenum 1784. II. k. 331–333. és 411.

⁴A két sor a következő szövegű:

... Ipse tuos igitur cui scribere caesaris actus
Contigit et clara cingere fronde comas” ...

⁵Jelzete: Österreichische Nationalbibliothek, Cod. lat. 3274.

A bécsi kéziraton kívül a verses levélváltás még két kódexben található meg, az egyiket a firenzei Laurenzianában, a másikat a Vatikáni könyvtárban őrzik.⁶ Ezek egyikének sem lehetett hirtelen a helyszínen utánanézni, de szerencsére az Akadémiai könyvtár kéziratárának részletekre is kiterjedő katalógusából meg lehetett állapítani, hogy Toldy Ferenc hagyatékában megtalálható a levélváltásnak a firenzei kódexbeli szövegéről készült 19. századi másolata.⁷ Ez egyezett az ősnymtatványbeli szöveggel, vagyis benne volt az újonnan megtalált két Janus-verssor. Mivel pedig Ábel szerint a firenzei és a római kézirat azonos szöveget tartalmaz, föl kell tételoznünk, hogy ebben is megvan a teljesebb versszöveg.⁸ Ezen az alapon bizonyosra kellett vennünk, hogy a két verssor nem későbbi interpoláció, hanem a bécsi kéziratból maradt ki,⁹ és ezért nincs meg sem Telekinél, sem az ezt követő kiadásokban. Ám nem csupán arról van szó, hogy két, eddig feledésbe merült Janus-verssor került elő, hanem ennél sokkal többről: tartalmukból pontosabban meghatározható a verses levélváltás keletkezésének időpontja és – véleményünk szerint – valódi háttere is, az, hogy nem csupán „költői versengés”-ről van szó, ahogy eddig gondoltuk.

A korábbi álláspont szerint Huszti a levélváltás időpontját 1451-re helyezte, mivel ebben az évben látogatott haza Janus első ízben Itáliából; verséből ugyanis teljesen világos, hogy itthonról kérte kölcsön Aeneas Sylviustól *Martialis* verseit.¹⁰ Ebből Huszti még azt a további következtetést is levonta, hogy tehát Janus már ekkor, 1451-ben, alig 16 éves korában, a váradi egyház kanonokja volt, mivel így szól a hozzá intézett verses levél címzése.

Egy másik helyen azt is Huszti állapította meg, hogy Janus 1454-ben ismételtén járt itthon, ami Valagussa hozzá intézett leveléből derült ki.¹¹ Minthogy a most előkerült két Janus verssorban arról van szó, hogy Aeneas Sylvius megírta a császár – III. Frigyes – tetteit, és minthogy erre csak 1452 után került sor,¹² a verses levélváltás is csak a későbbi időpontban, vagyis 1454-ben keletkezhetett. Janus váradi kanonoksága is inkább valószínű ekkor, hiszen tudjuk, hogy 1451-ben csak úgy tudott eljönni Ferrarából, hogy Giovanni Antonio della Torre modenai püspök kezességét vállalt érte anyagi kötelezettségeinek Guarinoval szembeni teljesítésére.¹³ Ha már ekkor is lett volna kanonoki tisztsége, ill. jövedelme, erre aligha lett volna szükség. Azonkívül 1451-ben Janus még aligha ismerhette személyesen Aeneas Sylvius, míg 1452-ben bizonyosan találkoztak Ferrarában, amikor az III. Frigyes kíséretében itt megfordult. Az 1454-es dátum a Janus vers tartalma alapján azért is megfelelőbb, mivel Janus azzal az indoklással kéri *Martialis* verseit, hogy nehéz időkben a könnyű múzsa ad vigasztalást / „*Tempore sollicito tragicos deponere luctus, / Conuenit et leuibus pellere mesta iocis*” / A „*tragikus*” idők sokkal inkább illenek 1454-re / 1453-ban esett el Bizánc /, mint 1451-re. Kétségtelennek tartjuk tehát, hogy a verses levélváltás 1454-ben keletkezett.

Ha azonban a versek tartalmát tüzetesebben szemügyre vesszük, keletkezésük sorrendjére is fény derül. Egyszerűség okából a végén kezdjük, mivel az bizonyos, hogy Janus „*Causaris senium*” kezdetű verse a záró vers, ezt közvetlenül megelőzi Aeneas Sylviusé. Melyik Janus epigramma keletkezett vajon előbb a még fennmaradó kettő közül: a „*Desine quaeo*”, vagy a „*Si bilblitani*” kezdetű? Erre az adja meg a választ, hogy Aeneas Sylvius verses levele mind a kettőre vonatkozik, mind a két Janus epigrammára reflektál. Egyrészt arról szól, hogy ő nem küld verset, másrészt arról, hogy elküldi a *Martialis*. Így nagyon is közelfekvő a feltételezés, hogy Janus a két epigrammát egyszerre küldte el, vagy pedig még inkább, hogy a kettő eredetileg csak egy vers volt. Igaz, kissé laza a gondolati kapcsolat

⁶ a) Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana LIV. 19. (ezt Fraknoi Vitéz kódexének tartja, vö. Két hét . . . Magyar Könyvszemle 1878. 128–131. 1.) – b) Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Urb. lat. 401.

⁷ MTA könyvtára, Kézirattár, Tört. 4° 26. 12.

⁸ Vö. ÁBEL E.: *Analecta*, Bp. 1880. 108–119.

⁹ A két sor kimaradásának nagyon egyszerű és érthető magyarázata, hogy kétszer egymás után ismétlődik a versben az „*Ipse tuos . . .*” sorkezdet, és így a másoló szeme átsiklott a második fölött – ez a meggyőző érvelés Borzsák István szellemes magyarázata, amely előadásom alkalmával hangzott el.

¹⁰ HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs 1931. 35–36.

¹¹ Huszti: i. m. 143.

¹² Vö: VOIGT Georg: *Enea Silvio de Piccolomini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter*. Berlin 1862. II. k. 320. és passim.

¹³ HUSZTI: i. m. 35.

Si bilicani tibi sunt epizāmata vatis
Proximus huc ad nos fac precor illa ualent
Nec uides q̄tos moueat fortuna tumultus
Hec sperare sinat nos meliora timor
Tempore soliato tragicos deponere luct⁹
Conuenit et leuib⁹ pellice mesta iocis

Epistola Cōgratulatur patri archie de recuperato
te statua quid sit sperandum in reb⁹ thurcorū dicit.

Eneas Epus Heneñ Ludouico cardinali aq̄le
gienti. Salu. p. di. Est mihi singulari
uoluptati q̄ apud nouū pontificem Sāctissimū dñm
nōm eum lozum tenes ut ciunt quē apud febas recor
dationis eugemū q̄raim olim tenuisti. spero id ut le
futurū ecclē dei pp̄ diligentā tuā sūmā rerū pruden
tiō Ingenitū do q̄dā retroactis tēpōib⁹ te parūper op
pressit neq; em̄ qui tuo munē sublimata fuerit fortu
re ut pat fuiss; fauētis erūt recuperasti mō p̄sumum
statū arādū ē Ut ecclā q̄ trā restitgat q̄ pp̄ nrām
iaz cōp̄ssa marie wro m̄tēdū ē ut p̄ archos r̄rā il
gio cōsēdat a fiat exercit⁹ ieritros ac maritimi q̄b⁹ a
missa cōstātinopol̄ r̄dicit̄ ēa per calisti tēp⁹ q̄d et s
nicelai p̄didit nō hatuit ille penes se q̄ res marinas i
telligerēt. a sc̄rēt maḡfice se h̄rē h; iste dignatōez tu
am q̄ s̄b eugemo res clarissimas gessit. ego q̄dē iā be
na spero. q̄n nr̄i carus puidēdū aurigā r̄ixo Cui di
intelliges ex v̄no papie si quo res iste germanicē dis
penāt Dicā a ego pauca p̄ tua c̄rtioni i formatōe bel
lū q̄d hac estate p̄ thurcos ḡrēdū fuit. i alia r̄ p̄tē
sū ē quē admodū ex r̄n̄sione hungoris data quā cum
p̄nab⁹ mitto plem⁹ icelliges De fun. ro q̄o sperē pau
ca subnectā Si q̄o fieri p̄ germanos d; op⁹ est maxi
ma diligentia faciēda est concordia int̄ cesarē a r̄gez
hūgaie de q̄ re nescio q̄o sperē Nā bohemi mediatores

Sed plus eloquio pectora cana valent
 Aptior est tirone tui vetera ius in armis
 Certus a vitulo turtus aratrum mouet
 Nos petimus tu summa tenes spes lubrica nobis
 Spondet adhuc qđ iam res dedit ipsa tibi
 Nec dum p̄zafis te antheus arceat ab undis
 Non vox refuit non lica muta silet
 Ergo caue ne qua cupis excusatus haberi
 Ficause silla te ratione magis
 Qđ biblicani rogitauit epigrammata vatis
 Suspecta est vixō nostra iuuenca tibi
 Crede p̄tor melius relegi non improba p̄nt
 Vasciuos o ai o pretereunte modos
 Ille qui ex gre Tu profugo mea castra petiuit
 Sic tamen redat cum reuocabit heros.

Epistola. Excusat se cur non mittat versus

Johannes custos vardiens ecclesie Ence E
piscopo Senen Salu. plu. di.

Desine queso meas enea p̄scere musas
 Auribus et dignas esse putare tuis
 Non radios p̄hibus lunari sumit ab umbra
 Nec petit armo marina thetis aquas
 Adde qđ italie veni nouus hospes ab oris
 Nec si quod lusi me comitatur opus
 Ipse tuos i iure cui scribere cesaris actus
 Contigit et clara dingere fronte comas
 Ipse tuos potius nobis trans mitte h̄tellos
 Ne dubites censor non ero lector ero

Epistola. Petit opera marcialis biblicam cum
excusatione.

Johannes Custos vardiens ecclesie Ence
Senen episcopo Salu. plu. di.

nicolai ppe qm̄ me qm̄ a fūpitiar aff' p'io tua ad
fūmī pōficat' apicē leg' ta affect. tūc ecclā; lono pa
stoē orbatā idolū hē cū petri i nauia lā lono rōnī cō
missū gaudeo spo s' tuo i g' hūle i l'igidē; rēā; q' t' huc
coz i petri mag' h'ce posse d'cedi. idq; sibi tō xp'iatas p
suad; obseqū meū quē d' modū p' r'cessoi tuo p' bui. ita
a t' f' die ac p' rō p' r' exhibeo pat' q' ad vireā l' d' diē mā

Epla Rogat sibi ee aly i carmina. d'astuis Va.

Ennas Epus Heneā a dolescēti docto a nobili
dño Johē varadien' erāe custodi s' p. d.

Venisti lania madidus grecaq; nunnua
Ut qui gnarum di' a pulā referas
Dulce camis vena stillant de diuice versus
Dociloqui titulos vana habere p'ce
Non est cur tecum tentare in carmina vire
Conemur bello non lon' dextera semi est
Dum iuuenes fumus pegaseo e fonte liquoris
Hauimus a nullum scribere pot' us erat
Nunc oblita mihi sunt carmina frigit etas
Atq; sepulchralis vnicā cura mihi est
Que v' b'licam quesisti epig' rā m'ata vatis
Ad te se celi r' p' r'ipuerē gradu
Nanq; l'ix' cum te lat' h' didici. Ter ab oris
Ad u'ctam subito profugus hinc abiit
Tēq; petens dixit docti peto t'cta iohannis
I'ic meus hospes erit hic mea dicta leget
At si que currant nunc tempora conspicias a sp' r'
Afflictas nec nunc ludere flere h'cet
Non bene v' r' sculos sacrate nocte p' r'ulos
Inuisas xp'i sumere dicta d'cet
Cedant e m'ambus dulces. tua cura. pote
Et op'uo animum codice p' r'ce vale.

Johēs custos varadien' Ence Ep' Heneā s' p. d.
Causarū; semiū ne mearū; carmine a r'ces

a két Janus epigramma között, de verskezdetnek is elég furcsa a „Si bilblitani” stb. A kérdést eldönti Aeneas válasza, aki a két versre együttesen válaszol.

Mindezek után most már könnyű következtetni a helyes sorrendre is: az első vers a „Dęsine quae” kezdetű – szűnjél meg már verseimet kérni –, ennek folytatása hogy Janus kér verset, mégpedig Aeneastól, és azonkívül kéri Martialis verseit is. Ha e gondolatsort tovább folytatjuk, az egész levélváltásnak az lehetett a kiindulópontja, hogy Aeneas Sylvius több ízben is kérte – talán Vitéz János által – Janus verseit, bár hogy ismerhette ezeket, az az ő verséből világosan kiderül („Dulce canis” írja). Azt hisszük, az egésznek mélyebb oka lehetett, mint hogy olvasni kívánta volna Janus verseit. Talán éppen ez az a mozzanat, ami az egész kérdés kulcsponja lehet. Itt azonban vissza kell térnünk a már említett Valagussa levélhez, amely nemcsak arra utal, hogy Janus 1454-ben is járt itthon, hanem arról is szól, hogy Janussal kapcsolatban már ekkor is az a hír járta Itáliában, hogy püspök lett. Huszti szerint, ha konkrétan nem is tudunk ilyen korai időpontban arról, hogy Janus püspökké kinevezéséről szó lett volna, mégis teljesen kizárva, hogy fölmerülhetett ez, vagy valamilyen ehhez hasonló terv.¹⁴ Lehetséges például, hogy Vitéz János Aeneas Sylvius pártfogását kérte Janus számára valamilyen magasabb egyházi tiszttség elnyerése ügyében, hiszen ilyen eljárás ebben a korban szokásos volt, maga Vitéz is élt vele, mikor a váradi püspökség elnyerésére pályázott.¹⁵ Úgy látszik azonban, hogy Aeneas Sylvius – ekkor már Siena püspöke – nem akarta megtagadni közbenjárását egy ügyben olyan okból, ami egykor nála is fennállott. Janus verseit éppen azért kérte – ismételtlen –, hogy ezáltal éppen Janus figyelmét hívja fel arra, hogy versei nem éppen a legjobb ajánlólevelek az egyházi ranglétrán való előmenetelre. Janus azzal hátrítja el a kérdést, hogy nem hozta magával verseit Itáliából – de azért versben ír –, és ő Aeneas verseit kéri, meg Martialis epigrammáit. Nyilvánvalóan nem véletlenül, hanem hogy rámutasson: az antik költő és a sienai püspök is írt éles hangú, sőt pajzán epigrammákat. De ő csak olvasni akarja – írja Janus –, nem kritizálni Aeneas verseit, vagyis: Aeneas is csak olvassa és ne kritizálja Janust. Ez egyúttal figyelemfelhívás arra nézve is, hogy Janus tudja: a költészet csak játék, és más a reális, a komoly élet. Ezért mikor aztán Aeneas elküldi neki a kért könyvet, szelíden figyelmeztette Janust az antik költő olvasásának veszélyeire, Janus válaszában azt a meglepő dolgot írja, hogy ő elsiklik az erkölcsileg kétes értelmű verssorok fölött, illetve, hogy szemlesütve olvassa ezeket. Ezzel is szerette volna nyilván meggyőzni Aeneast, hogy nem kell aggódnia az ő fiatalsága miatt – főleg, ha a saját ifjúkori verseire gondol.

Nem valószínű azonban, hogy Janus burkolt célzásaival le tudta volna szerelni Aeneas Sylvius bizonyára fennálló ellenérzését. Különbösen is tudott dolog, hogy igen rossz néven vette, ha valaki ifjúkori verseire emlékeztette őt akkor, amikor ezeket már nem vallotta magáénak. Így Janus célzásai Aeneas korábbi költői tevékenységére aligha voltak szerencsések, még kevésbé diplomatikusak. A valószínű különben is az, hogy Janus ezeket az epigrammákat már *az után* írhatta, miután Aeneas Sylvius elutasítón vagy kitérően viselkedhetett ügyével szemben. Sőt, azt hisszük, aligha tévedünk, hogy később, amikor Vitéz János már mint II. Pius pápától kérte Janus püspöki kinevezését, ez a pár évvel előbbi verses levélváltás még élénken élhetett Aeneas Sylvius emlékezetében.

Kétségtelen persze, hogy vannak a szóban forgó versekben olyan mozzanatok, amelyek tipikusan humanista költői verseny jelleget kölcsönöznek az egésznek. Így bizonyosra vehető, hogy Janusnak az a versora „Adde, quod Italiae veni novus hospes ab oris” világos alluzió Vergilius Aeneisének kezdő soraira, valamint ezen keresztül Aeneas Sylvius nevére.¹⁶ Még felhozhatnánk más példákat is, de talán ennyi is elég annak bizonyítására, hogy a verses levélváltás csak forma, valódi célja, oka nem költői versengés, hanem a fentiekben már vázolt körülmény volt.

¹⁴ HUSZTI: i. m. 355. a X. fejezethez tartozó 14. sz. jegyzetben.

¹⁵ Vö. V. KOVÁCS Sándor: Magyar humanisták levelei. Budapest 1971., Vitéz János 8., valamint 10–14. sz. levele.

¹⁶ Vergilius Aeneisének közismert kezdő sorai:

„Arma virumque cano Troiae qui primus ab oris
Italiam fato profugus lavinaeque venit littora” stb.

Janus Aeneas S.-hoz:

„Adde, quod Italiae veni novus hospes ab oris” stb.

Aeneas S. Janushoz:

„Namque liber cum te latii didicisset ab oris

Adueductum subito profugus hinc abiit” stb.

Arról az ősnymotványról kell még szólnunk, amelyben a szóban forgó verses levelezést megtaláltuk. A kötetet az ősnymotvány-szakirodalomban általában II. Pius pápa neve alatt, „Epistolae saeculares et pontificales” címen lehet megtalálni, bár pápasága idejéből egyetlen levelet sem tartalmaz. A kötet végén utolsó előtti darabokként találhatók meg benne a minket érdeklő versek.¹⁷

A kötet megjelenési évére csak következtetni lehet, azon az alapon, hogy a kölni nyomdász, Arnold Ter Hoernen, aki a kötetet kiadta, 1470–1484-ig működött.¹⁸ Az utóbbi évszám a nyomdász halálzási éve, ennél tehát mindenképpen korábbra gondolhatunk. Ter Hoernen eleinte – 1475-ig – kétszínű nyomást alkalmazott nyomdája termékeiben. Ettől kezdve viszont saját nyomdászjelvényt kezdett használni. A minket érdeklő kötetben nincs nyomdászjelvény, de van piros szín, nem nyomtatva azonban, hanem kézzel befestve. De még ha a lehető legkésőbbi évet – 1484-et – tekintenénk is a megjelenés időpontjának, akkor is 14 évvel korábbi a Janus versek megjelenése, mint az eddig legkorábbinak ismert Janus verskiadás, Janusnak Feronia forrásához intézett elégiája, amely egy 1498-as velencei nyomtatványban található.¹⁹ A verses levélváltás eddig legkorábbinak tartott, Telesi-féle kiadásánál pedig jó 300 évvel régebbi az, amit most a jelzett ősnymotványban megtaláltunk.

Összegezve az elmondottakat, annak eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

1. A kölni 1480 körüli (vagy esetleg még ennél is korábbi) kiadás alapján – tekintettel a benne található + 2 Janus vessorra – egy eddig ismeretlen, vagy elveszett kéziratot tételezhetünk fel.

2. Két feledésbe merült Janus-verssor került elő.

3. A két vessor alapján helyesbíthető a verses levélváltás eddig feltételezett időpontja, megállapítható a versek helyes sorrendje.²⁰

¹⁷ A jelzett ősnymotványban a $t_7 - \gamma_1 - 8$ lapokon olvashatók a szóban forgó versek. Cím két helyen is található benne: az első lapon és az 1₈ lapon. Ezek helyes értelmezése nyilván az, hogy annak az Aeneas Sylviusnak a leveleiről van szó, aki később II. Pius néven pápa lett. A vonatkozó ősnymotványnak a szakirodalomban (Hain–Copinger 159, Pellechet 107. stb.) adott címe nem felel meg a kötet tartalmának.

¹⁸ Vö.: VOUILLÈME, E.: Der Buchdruck Kölns bis zum Ende des fünfzehnten Jahrhunderts. Bonn 1903. XII–XVIII. 1., és 426. 1., 967. tétel.

¹⁹ A velencei kiadásban Janus elégiája csak függeléke Nicolaus Perottus Polybios fordításának. – A Janus kéziratokra és kiadásokra nézve ld. Csapodi Csaba: A Janus szöveggyűjtemény c. sajtó alatt álló munkáját.

²⁰ A versek sorrendje a bécsi, a firenzei és a vatikáni kéziratban, valamint a tárgyalt ősnymotványban azonos, vagyis:

1.	2.	3.	4.
Aeneas S. Venisti Latia	Janus Causarum senium	Janus Desine quaesio	Janus Si Bilblitani

A különbség mindössze annyi, hogy a bécsi kéziratból kimaradt két sor. Telesi a bécsi kéziratot közli, de a sorrendet megváltoztatja, mivel nyilván észrevette, hogy Janus „Si Bilblitani” kezdetű versének meg kellett előznie Aeneas S. válaszát. A két rövidebb epigramma összefüggése azonban már elkerülte a figyelmét.

Az összes ezutáni kiadások Telesi sorrendjét követik, a megállapítható helyes sorrend viszont a következő:

1.	2.	3.	4.
Janus Desine quaesio	Janus Si Bilblitani	Aeneas S. Venisti Latia	Janus Causarum senium.

Hozzáfűzve természetesen azt a megállapításunkat, hogy az első két epigramma egy vers, amit még az is bizonyít, hogy ezek együtt tesznek ki 16 sort, míg a „Causarum senium” kezdetű vers önmagában ugyanennyi, vagyis 16 sor.

4. Kísérletet tehattunk a versek eredetének, illetve Janus és Aeneas Sylvius emberi viszonyának tisztázására.

5. Az összes eddig ismert Janus-kiadásoknál egy legalább 14, illetve a vonatkozó szövegeket illetően egy több mint 300 évvel korábbi kiadás nyomára akadtunk.

6. Végső konkluzió, hogy nem reménytelen sem további Janus-kéziratok, sem további Janus-kiadások után kutatni.

Csapodiné Gárdonyi Klára

Benyák Bernát ismeretlen Voltaire-fordítása

Takáts Sándor 1891-ben megjelent monográfiája¹ óta több szempontból gazdagodott az a kép, amelyet Benyák Bernát piarista szerzetesnek, XVIII. századi magyar nyelvű irodalmunk egyik lelkes úttörőjének franciás műveltségéről alkothatunk. Bácskainé P. Zsuzsa 1939-ben kiadott értekezése² érdekes elemzést adott Bruveys apát *Diversités morales...* című könyvének Benyák által készített fordításáról, az addigi tanulmányoknál pontosabban határozta meg a piarista szerző *Joas* című iskoladramájának Racine *Athalie*-jához fűződő kapcsolatait, s – ami a legfontosabb – kimutatta, hogy Benyáknak a janzenizmusról szóló kiadatlan (s korábban eredetinek vélt) írása nem más, mint Voltaire *Siècle de Louis XIV.* című munkájából az egyik fejezetnek csaknem szó szerinti átültetése.

Úgy látszik azonban, hogy a piarista rend budapesti levéltárában őrzött kéziratos hagyaték még további meglepetéseket tartogat. Bácskainé P. Zsuzsa például nem említi meg, hogy a janzenizmusról szóló, Voltaire-től fordított szöveg nem tölti ki teljesen a levéltár „Manuscripta Nostrorum” c. fasciculusának 35. számú kézirátát, s a 10. – számozatlan – levél B oldalának aljától az utolsó (12.) levélig bezárólag, ugyanattól a kéztől egy másik, az előbbinél természetesen jóval rövidebb írás olvasható *Az Himlőrül, 's annak által Plántáltatásáról*. Ez a kisebb terjedelmű, eddig észrevétlenül maradt munka szintén Voltaire-fordítás: a *Lettres philosophiques* XI. fejezetéé, amelynek eredeti címe: *Sur l'insertion de la petite vérole*. Mivel az egész kézirat első lapján az 1769-es dátum és az „M. Karolini” helymegjelölés szerepel, mindkét Voltaire-tolmácsolás Benyák nagykárolyi tartózkodása idején keletkezhetett.

A Károlyiak városában töltött két esztendő igen jelentős a fiatal szerzetes fejlődése szempontjából. Az őt ekkor ért hatások egyben érthetővé teszik, miért ébredt benne érdeklődés a *Filozófiai levelek* iránt.

Nagykárolyban Benyák nem tanárként működött, hanem a rendje által előírt filozófiai és matematikai tanfolyamot végezte el. Tanára, Keszthelyi László jól beszélt a francia nyelvet, s lelkes propagálója volt Newton tudományos eredményeinek.³ A tanfolyamot lezáró nyilvános vita alkalomával a hallgatók közül Benyák mondott beszédet, s ennek második részében ő is magasztaló szavakkal emlékezett meg Newton-ról.⁴ Nos, ez utóbbinak franciaországi népszerűsítése mindenekelőtt Voltaire nevéhez fűződik, s a francia szerző éppen az 1734-ben kiadott *Filozófiai levelek*ben ébresztette rá honfitársait az angol fizikus fölényére Descartes és Malebranche felfogásával szemben.⁵ Emlelt beszédében Benyák – nyilván tanárának helyeslése mellett – ugyanezt a gondolatot fejtegette.

Voltaire művei egyébként sem voltak ismeretlenek Nagykárolyban. A piarista intézetet pártoló Károlyi Antal gróf csak később, az 1780-as években fordult szembe a ferney-i filozófussal, korábban viszont buzgó olvasója volt, s mint nemrég kimutattuk, 1755 táján még rajongó hangú, francia nyelvű verses episztoliát írt hozzá.⁶ Ennek az episztolának 39. jegyzetében ő is kiemelte Newton rendszerének

¹ TAKÁTS Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Bp. 1891.

² BÁCSKAINÉ P. Zsuzsa: Benyák Bernát és a francia irodalom. Szeged 1939.

³ TAKÁTS: i. m. 83–84.

⁴ TAKÁTS: i. m. 87.

⁵ Ld. a *Lettres philosophiques* 14., 15., 16. és 17. fejezetét.

⁶ A Károlyi család és a korai felvilágosodás (Adatok Voltaire magyarországi hatásának kezdeteihez). ItK 1977. 197–203.

előnyét Descartes-éhoz képest, s örömmel állapította meg, hogy a bécsi egyetemen már az újabb szemléletet oktatják. Keszthelyi Lászlónak a Voltaire-éhez hasonló newtoniánus felfogásával tehát Károlyi Antal is egyetérthetett.

A *Filozófiai levelekből* Benyák mégsem az angol fizikusról szóló részeket fordította le. Talán azért, mert Keszthelyi előadásai amúgy is tartalmazták azoknak legfontosabb elemeit. A franciás műveltségű magyar értelmiségieket viszont ebben az időben egy másik természettudományos probléma is igen foglalkoztatta, s ez a (Voltaire által ugyancsak a *Filozófiai levelek*ben propagált) himlőoltás volt. F. Csanak Dóra tanulmányából ismeretes, milyen heves vita folyt még 1760 táján is a himlőoltás körül Párizsban, s hogy ebbe a vitába az ifjú Teleki József is bekapcsolódott.⁷ A téma Nagykárolyban sem volt ismeretlen. Éppen Benyák ott-tartózkodása idején bízta meg Károlyi Antal gróf a megyei orvost, Marikowzki Márton, hogy fordítsa le a svájci Tissot doktornak *Avis au peuple sur sa santé*⁸ című közegészségügyi munkáját, amelyben az 1767-es kiadás óta már szerepelt egy aktuális függelék a himlőoltásról. Tissot egyébként korábban külön könyvet is adott ki az új orvosi eljárás védelmében,⁹ s bár nem tudjuk, vajon ez eljutott-e Nagykárolyba, az mindenesetre biztos, hogy a Marikowzkira bízott *Avis au peuple*... tartalmát Károlyi ismerte és elfogadta. Amikor tehát Benyák Bernát a *Sur l'insertion de la petite vérole* című Voltaire-fejezet átültetésébe fogott, olyan kérdéshez nyúlt, amelyik rajta kívül másokat is érdekelt a város művelt köreiben, s talán beszélgetéseik egyik témájául szolgálhatott.

Benyák szövege csak egy helyen tér el jelentősen a *Filozófiai levelek*nek ma közkézen forgó, René Pomeau-féle kiadásától:¹⁰ két bekezdéssel hosszabb nála. Ennek az az oka, hogy Voltaire könyvét a XVIII. században igen sokszor kinyomtatták, s Pomeau az 1734-es, eredeti megfogalmazást veszi alapul, a magyar kéziratban olvasható két utolsó bekezdés azonban csak az 1756-os, *Collection complète des oeuvres de M. de Voltaire* című, 17 kötetes gyűjteményben tűnik föl először.¹¹ Nagykárolyban tehát a francia író művének 1756-os vagy annál későbbi kiadása volt meg, ami egybevág azzal, hogy ismereteink szerint Voltaire-t körülbelül az 1750-es évek folyamán kezdték rendszeresen olvasni hazánkban.

A magyar fordítás nagyjából követni tudja az eredeti munkát, mint ahogy azt az első sorok is bizonyítják:¹²

VOLTAIRE

On dit doucement dans l'Europe chrétienne que les Anglais sont des fous & des enragés, des fous, parce qu'ils donnent la petite vérole à leurs enfans pour les empêcher de l'avoir, des enragés parce qu'ils communiquent de gaieté de coeur à ces enfans une maladie certaine & affreuse dans la vue de prévenir un mal incertain [. . .]

BENYÁK

Mint egy köz mondás már a' Keresztény AEUropában, hogy az Anglusok mind bolondok, mind dühös meg vesettek. Bolondok azért, mert az himlőt másrol kised gyermetskéjekben által ültetik, hogy a' rajtok való többszöri ki ütésnek eleit vegyék. Dühössek azért, mert mint egy örömmel közölnek magzatjokkal bizonyos nyavalyát, hogy meg előzzék a' bizonytalan roszszat.

Az átültetés során azonban sokszor földuzzad és nehézkesé válik a szöveg. Például abban a részben, ahol a leányaikat háremhölgyeknek eladó cserkeszekről van szó, akik jól felfogott anyagi érdekből alkalmazzák gyermekeiken a himlőoltást, nehogy a betegség elcsúfítsa a lányok arcát:

⁷F. CSANAK Dóra: Teleki József szerepe egy XVIII. századi francia tudományos vitában. Száz 1974. 405–422.

⁸Marikowzki tolmácsolásában: „A' néphez való tudósítás. Miképpen kellyen a' maga egészségére vigyázni.” A könyv a gróf költségén jelent meg a nagykárolyi nyomda betűivel, 1772-ben.

⁹L'Inoculation justifiée. Lausanne 1754.

¹⁰VOLTAIRE: Lettres philosophiques. Chronologie et préface par René POMEAU. Paris 1964. Garnier–Flammarion.

¹¹VOLTAIRE: Lettres philosophiques. Édition critique par Gustave LANSON. Paris 1924³. Hachette. 136.

¹²A francia idézeteket LANSON kritikai kiadásának helyesírása szerint közöljük.

Une Nation commerçante est toujours fort alerte sur ses intérêts, & ne néglige rien des connoissances qui peuvent être utiles à son négoce.

Mindegyik Nemzettségnek, a-melly kereskedésre adta magát, n[á]lgy gondja vagyón a' maga hasznára, és semmit hátra nem hádgy azon értékek, és mesterségek közül, mellyek bokros haszonra fordíthatják munkás fáradozásait.

Talán a korabeli magyarországi állapotokra is jellemző, hogy Benyák éppen ennek a résznek a tömörségét nem adja vissza, s hogy hosszabb körülírásokkal fejezi ki például a *nation commerçante* (kereskedő nemzet), az *utiles* (hasznosak), illetve a *négoce* (kereskedelem) szavakat. Ez utóbbit különben félre is érti: nyilván a latin *negotium* jelentéstartalmának, a négoce-tól részben eltérő „szemantikai mező”-jének hatására fordítja *munkás fáradozásnak*.

A következő lapokon Voltaire elbeszéli, hogy a konstantinápolyi angol követ felesége hogyan oltatta be himlő ellen saját gyermekét, s a kedvező tapasztalat nyomán hogyan vált a himlőoltás terjesztőjévé Angliában, megnyerve az ügynek a walesi herceg feleségét is. Legalább tízezer gyermek életét mentették meg, mialatt Franciaországban csupán 1723-ban húszezer áldozatot szedett a szörnyű betegség. Mikor fogják végre a franciák is alkalmazni a himlőoltást? „Peut-être dans dix ans prendra-t-on cette méthode anglaise, si les Curez & les Médecins le permettent”¹³ – jegyzi meg Voltaire. Ez az ironikus kitétel részben az új eljárást szakmai érvek alapján ellenző orvosokra vonatkozik, részben pedig a gondviselésbe való beletörődést hirdető klérusra, amely szerint a himlőoltás beavatkozást jelent Isten rendelésébe.¹⁴ A kérdéses mondat Benyáknál így hangzik: „[...] tíz esztendőök el folyása után talán mi közünkben is be tsúszik ez az Angliai szokás, ha úgy fogják gondolni a' meg gyógyúltak, és orvosok [...]”.¹⁵ A magyar szerző félreérti a „plébános”-t jelentő *curé* szót, s a latin *cura* szócsaládja nyomán „meggyógyult”-nak értelmezi. Tévedése megkíméli őt attól a belső konfliktustól, hogy hívő szerzetes létére antiklerikális megjegyzést kelljen leírnia, ilyenformán tehát elvész valami abból a polemikus tartalomból, amely az eredeti szöveget jellemzi. Ez egyébként megfelel a korai magyar felvilágosodás Voltaire-képének: a francia filozófust ekkor még nem harcos egyházellenességéről ismerték nálunk, csupán a megkövesedett előítéletek és a felekezeti türelmetlenség ellenfelét látták benne.¹⁵

Benyák Bernát fordításának nyelvi pontatlanságai, több helyütt körülményes fordulatai arra vallanak, hogy ez a kis írása művészi szempontból nem tartozik jelentősebb alkotásai közé. Eszmetörténeti vonatkozásban viszont feltétlenül figyelmet érdemel. Egy olyan időszaknak a dokumentuma, amelyben már egyre inkább nőtt a korszerű természettudományok és a közegészségügy iránti érdeklődés, igény támadt ezeknek a kérdéseknek anyanyelven való megfogalmazására, s – mint a kézirat utolsó két bekezdése tanúsítja – egyre gyakrabban hivatkoztak „a' józan elme” és „az okos értelem” szavára a „hómi itélet”-tel, vagyis az előítéletekkel szemben. Ennek a szemléletnek a térhódítását jelzik első magyar Voltaire-tolmácsolásaink, amelyeknek sorába most már a *Filozófiai levelek XI. fejezetének* 1769-ben keletkezett magyar fordítását is be kell iktatnunk.

Vörös Imre

¹³ „Talán tíz év múlva átveszik majd ezt az angol módszert, ha a plébánosok [vagyis: a papság] és az orvosok megengedik.”

¹⁴ LANSON ezzel kapcsolatban Molinier abbé példáját idézi, aki 1735-ben így írt: „Le naturel des Français se révolte au système de l'insertion; nous nous soumettons aux décrets de la Providence.” I. m. 149.

¹⁵ Vö.: TOLNAI Gábor: Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító. Kolozsvár 1942., ill. a fenti 6. jegyzetben említett közlemény.

Családi adatgyűjtés közben jutottam annak a felismerésére, hogy nagy írónk *Az elátkozott család* és *A barátfalvi lévita* c. regényei két hőset kinek a történeti alakjáról formálta. Gutai Thaddeus történeti alakjaként kis részben Kiss György garamkissallai, majd kisölvédi ref. lelkész ismerhető fel. Gutai Lőrincnek, az ál Kadarkuthy Viktornak pedig, ha nem is valamennyi esemény, de éppen a jelentősebbek tekintetében Kiss Ádám (: Györgynek a fia :) csepi, majd dadi ref. lelkész az egyik, vagy talán fő mintája.

Már az életrajzuk alábbi tartalmának a folytatásos regénnyel való összehasonlításából is kitűnik a szereplő személyek és leírt események hasonlósága vagy azonossága.

A Sárkeresztesen 1759-ben született Kiss György tanulmányai befejeztével 1784–90 között előbb a mai Bönyrértalap első ref. iskolamestereként tanított, majd Kocson a szuperintendens káplánja volt. 1790-től pedig 1831-ben bekövetkezett haláláig mint az említett gyülekezetek lelkésze, családjával együtt javadalmából élt.

A miskolci Szalay Zsuzsannával kötött házasságából származott és felnőtt kort megért hét fia közül a második, Ádám, 1795. december 24-én született. Tanulmányait Garamkissallón, Hódmezővásárhelyen, Debrecenben folytatta és Pápan végezte be. Már hódmezővásárhelyi alsós gimnazista korában 1–1 verset egy-két hallás után el tudott mondani. 1816–18 közötti pápai teológus éveiből már több adat is maradt fenn rendkívüli emlékezőtehetsége megnyilvánulásairól. Így egy alkalommal fogadásból 24 óra, másik verzió szerint pedig egy hét alatt szóról szóra megtanulta és társai előtt fel is mondta az egész kalendáriumot. Egy alkalommal a Simony Imre pápai lelkésztől hallott templomi prédikációt, majd Tóth Ferenc pápai lelkész több prédikációját egyszeri hallás után utóbb ugyanúgy elmondotta. Egy évi pápai segédtanársága után Ószőnybe került akadémikus rektornak. 1819–22 között itt történt, hogy az egyszer elolvasott búcsúztatót a temetési szertartás közben a földre ejtve azt nem vette fel, hanem az ezután versben még sok nevet tartalmazó búcsúztató többi részét emlékezetből mégis hiánytalanul elmondotta.

Egy évi, Jénában és Göttingenben töltött tanulmányútja után az apja mellett Kisölvéden volt káplán, ahonnan 1824 elején csepi (: ma: Csép:) lelkésznek hívták meg. Az ezt követő 11 évi dadi lelkészi szolgálata idején, közvetlenül egyik vasárnapi templomi szolgálata előtt a rektor-kántor által egyik kötetből kiválasztott, egyszer elolvasott prédikációt is a templomban szóról-szóra végig elmondotta.

A közepesen valamivel magasabb, szikár, de erőteljes, göndör hajú, borotvált arcú Kiss Ádám kora ifjúságától igen megnyerő, nyájas modorú, szellemes társalgó, tréfa és humorkedvelő ember volt, aki a maga irányában azonnal bizalmat tudott ébreszteni. Ezért a társaságokban igen kedvelték. Mikor 1833 telén Révkomáromból egy temetési szertartás után hazaindult, a Dunán átkelésük alkalmával a jég bezakadt a kocsjára alatt és Kiss Ádám csak nagynehezen tudott a jeges víz sodrásából kimenekülni. Ebből kifolyólag azonban hosszantartó, élete végéig súlyosbodó betegségbe esett és korán, 1838-ban halt el Dad községben.

Ezek az életrajzi adatok az 1887-ben kiadott *Új Magyar Athenas*-ban és részletesebben a *Protestáns Egyház és Iskolai Lapok* 1876. évi 17–19., 25. számaiban a *Jeltelen strok* c. alatt megjelent közleményekben található, melyeknek szerzői Szentkúti Kiss Károly és Kiss Sándor (Ádám unoka-öccsei), valamint egy ismeretlen lelkész voltak. De ezekből az írásos életrajzokból Jókai Mór semmiképpen sem meríthette a folytatásos regényének azokat a részeit, melyek ezekkel megegyeznek. Ugyanis már két évtizeddel azok nyomtatásban való közzétételét megelőzően, 1850 októberében a *Hölgyfutárban* megjelent *Az elátkozott család* első fejezete, majd 1856 végétől 1857 közepéig folytatásban a teljes regény a *Pesti Naplóban*. Ezenkívül 1858-ban már kötetkiadásban is megjelent.

A regény tartalma viszont azt mutatja, hogy Jókai Mór annak megírása előtt egyéb forrásokból mégis jól ismerte már Kiss Ádámnak szinte az egész élettörténetét. Ezek a források a Jókay és a velük rokonságban álló családok kapcsolatainak az adatai. Jókai Mór már gyermekkorától kezdve a közvetlen érintkezések során vagy egyébként bizonyára ugyanúgy megismerte, hogy szüleit, testvéreit milyen rokonai szálak fűzték az egymással is rokonságban álló Pázmándy, Iványos, Váli, ekeli Csontos, Fogthőy, Nagy Márton, Konkoly-Thege, Micsky, Bucsi Szabó és Kiss családokhoz, mint ahogyan ezeket Eötvös Károly: *A Jókay nemzetség* c. munkája 3., 4., 97., 200., 211., 220. és 288 oldalán, és Mikszáth Kálmán: *Jókai élete és kora* c. munkája 18–22 oldalain, valamint dr. Edelényi Szabó Dénes

az OSZK Kézirattárában őrzött Fol. Hung. 1764–1766 és Quart Hung. 2564, 2565 jelzetű jegyzeteiben jóval később részletesen megírták.

Így ezekből, az akkor még ápoltt családi kapcsolatokból táplálkozó egyéb forrásokból merítette Jókai Mór a regényhez Kiss Ádám családjá, élete történetének az adatait.

A pápai kollégium adatai szerint az 1841/42 isk. évben a gimnázium kitűnő tanulója Jókai Mór, mint másodéves filozófus, Kiss Ádámnak az 1826-ban született Dénes fia pedig a költészeti osztályban. Mindketten nagy aktivitással és kimagasló eredménnyel vették ki részüket az előző évben alakult Ifjúsági Képzőtársulat munkájából is. Itt tanult ekkor már Kiss Ádámnak az 1829-ben született Elek fia is mint szintén kiváló tanuló.

Csep és Dad községek Komáromtól úgy 20, 25 km-re vannak. Így az egymástól ilyen kisebb távolságra lakó rokonok között nem volt akadálya a gyakoribb találkozásoknak.

Jókai Mór még csak 8 éves volt, amikor Kiss Ádám az életveszélyből a csodával határos módon megmenekült. Az akkor még kisebb, de forgalmas Komáromban a gyermek Jókai erről bizonyára rokonuktól, anyja barátnőjétől, szülei gyakori vendégétől Nagy (:másként: Ötvös Nagy:) Mártonné komáromi lakostól közvetlenül, vagy pedig közvetíten keresztül szüleitől, testvéreitől, vagy a Jókai család kiterjedt rokon, baráti köréből valakitől hamarosan és részletesen értesülhetett. Ezt az is alátámasztja, hogy Ötvös Nagy Mártonné Kiss Ádámnak a testvére volt. Az eleven eszű és fantáziájú gyermek Jókainak ez az esemény különösen megragadta a figyelmét, és maradandóan vésődött az emlékezetébe. Ezt mutatja, hogy a vízből kimenekülés történetét Jókai Mór nemcsak ebben a regényében, hanem később ismételt, így ezek között a Kiss Ádám fenti életrajzi adatahoz inkább hasonlóan még *A köszívű ember fia* c. regénye egyik eseményeként is feldolgozta.

Jókai Mór ugyancsak az említett források alapján már gyermek- és ifjúkorában szintén könnyen megismerhette Kiss Ádámnak a káprázatos emlékező tehetségét is. Kiss Ádámnak a kimagasló szellemi képessége is – megnyilvánulásainak előtte többszörös elbeszélése nyomán – annyira, szinte lenyűgözve tartotta Jókai különösen igen élénk, színes és gazdag fantáziáját, hogy későbbi munkáiban szintén többször visszatért az emlékezet-bravúrokhoz. Így, *Az elátkozott család* ismert tartalmán kívül memória-bravúr leírások találhatók még *A debreceni lunátikus*, továbbá az *Egy magyar nábob* és az *Eppur si muove* c. műveiben is.

De ezeken a kiemelkedő eseményeken kívül az alábbiak szerint még több, kisebb jelentőségűnek látszó élettörténeti adattal kapcsolatban is felismerhető a regényben az azonosság.

Pápai teblógusként a kápolnásnéki legációban Kiss Ádám a templomi szolgálatával és társalgásával annyira megnyerte az egyik jómódú birtokos tetszését, hogy ez elismerésül jelentős pénzajándékot adott neki. A csepi és dadi ref. egyházi anyakönyvek és iratok alapján még most is megállapítható, hogy Kiss Ádámnak valóban olyan szép kézírása volt, mint ahogyan azt a regényben Gutai Lőrincérol olvashatjuk. Bizonyára nem a véletlen műve az életrajzban és a regényben a nyelvismeret teljes megegyezése sem. Kiss Ádám valóban beszélt nemcsak latinul, görögül, héberül, hanem német és francia nyelven is. Az elátkozott család tartalma szerint Gutai Lőrinc pataki diák volt, mint barátfalvi lévita pedig már azt mutatta meg, hogy tűzvész alkalmával milyen munkát tudnak végezni a debreceni kollégisták. A kimagasló szellemi képességű és műveltségű Kiss Ádám 14 évig szolgált lelkészként két kisebb falusi gyülekezetben, melynek tagjai hatásos egyházi beszédeiben gyönyörködtek. Négy kötet prédikációt írt, melyek még századunkban is több kiadásban jelentek meg. Felesége, akivel 13 évig élt házasságban, nem volt ugyan alispán közvetlen leszármazottja, de mind apai, mind anyai nagyanyja abból a nagy tekintélyű, vagyonos, inkább református Pázmándy családból származott, melynek több tagja is alispán volt. Fiaik is – különösen Dénes – kiváló szellemi képességűek voltak.

A családtörténeti adatok azt a megállapítást támasztják alá, hogy Jókai Mór e regénye említett alakjait, a velük kapcsolatos eseményeket (nemcsak az említetteket) gyermekkorától kezdve a családi, rokon, baráti körben közvetlenül vagy közvetve megismert Kiss György, különösen pedig Ádám fia mint valóságos személyek élettörténetéből merítette, alakjairól formálta. De a regény Kiss György életéből csak azt vette át, hogy Ádámnak az apja, aki Komárom megyében is élt, s hogy maga is lelkész volt.

Id. Gárdon László

Móricz Zsigmond, a debreceni csata és Görgey Artúr

Az 1879-ben született Móricz Zsigmond gyermek- és ifjúkora az országban a Kossuth-imádat és Görgey-gyűlölet időszakába volt. „Én – emlékezik vissza az író 1930-ban –, aki fanatikus anyának a hatása alatt nőttem, osztozva gyermekül a hazaáruló elleni dühben, s roppant megütődés volt számomra, mikor nagybátyámtól, aki szellemi nevelőapám volt, s Gyulai Pál külsőbb baráti köréhez tartozott, könnyed s tiszta felmentést kaptam Görgeyre.”¹

Ezek a szavak Pallagi Gyulára vonatkoznak, aki Móricz Zsigmond kisújszállási diákéveiben az ottani gimnázium igazgatója volt. Megtudjuk az író visszaemlékezéséből, hogy Móricz az érettségije táján is vitába szállt kitűnő nagybátyjával a Görgey-kérdésben, egy korábban, még debreceni kisdíáksga idején hallott érvet hangoztatva: „Mért hallgatta Görgey Hajdúsámsonból a debreceni csata ágyúörgését tétlenül, mért nem jött Nagy-Sándornak segítségére?” Pallagi Gyula – matematika-fizika szakos lévén – nem ismerte a harcok részleteit, nem tudott válaszolni, s unokaöccse egy darabig győztesnek érezhette magát.

Persze maga Móricz Zsigmond sem ismerte eléggé diákkorában a szabadságharc debreceni csatájának körülményeit.

Mi is történt ott 1849. augusztus 2-án? És mik voltak ennek a debreceni vesztes csatának az előzményei?

Görgey a seregével Tokaj és Nyíregyháza felől Arad felé igyekezett, ahol Kossuth és a forradalmi kormány meg akarta valósítani a magyar haderőknek az ellenséggel szemben való összpontosítását. Görgey seregének egyesülnie kellett volna Dembińskinek nagyobb létszámú, Szeged felől közeledő seregével és Bem tábornagy erdélyi hadával, hogy együttesen mérhessenek csapást – ha még egyáltalán lehet – előbb az osztrák, azután az orosz intervenció hadseregére. A Görgey-sereg zömének kijelölt iránya Nagykovács–Nyíradony–Vámospercs volt. Ennek az útnak megtétele után Görgey főhadiszállását augusztus 2-án Vámospercsen találjuk. (Innen a seregzöm másnap Nagyléta–Nagyvárad irányában folytatja a vonulást.) A vele szemben nagy túlerőben levő cári sereg Tiszafürednél már átkelt a Tiszán, és Balmazújvárosig tört előre, hogy megakadályozza Görgey levonulását és a többi magyar sereggel való egyesülését.

Görgey az egyik hadtestparancsnokának, Nagy-Sándor József tábornoknak már előbb azt az utasítást adta, hogy hadtestével tőle külön, Debrecen felé húzódva, oldalvédet alkosson a nyugatról közeledő ellenséggel szemben, de azzal egyenetlen harcot semmiképpen ne vállaljon. Nagy-Sándort azonban – vigyázatlansága miatt – Debrecennél meglepte az ellenség, s amikor a magyar tábornok ügyes visszavonulás helyett csatába szállt Paszkevicz nagy számbeli fölényben levő hadával, merész-ségéért kétezer honvéd elvesztésével kellett fizetnie.

Görgey a fősereggel a debreceni csata idején nem Hajdúsámsonban – ahogy Móricz tudta –, hanem a Debrecentől távolabb eső Vámospercsen tartózkodott. Nagy-Sándor a maga hadtestével már augusztus 1-én Debrecentől nyugatra foglalt állást, arccal Balmazújváros felé, ahonnan tizenötezer orosz katona táborozását jelentették neki. Számítania kellett volna rá, hogy 2-án ezek támadni fognak. 2-án reggel valóban meg is indult az orosz előnyomulás Debrecen és a magát meglepni hagyó magyar hadtest irányában. Rüstow német hadtörténész, akit nem lehet Görgey iránti részrehajlással gyanúsítani, így írja le a csata körülményeit:

„Délután 2 óra tájban lehetett... Nagy Sándor, hadtestének főbb tisztjeivel épen akkor Debrecenben időzött egy lakomán, mit az ő tiszteletére rendezett e város, – mikor megszólalt az ágyú. Övéivel a csatatérre sietett. Mikor aztán egyre tetemesebb tömegek fejlődöztek orosz részről: előbb-kelő tisztjei kérve kérték, fogjon hozzá haladék nélkül a visszavonuláshoz. De Nagy-Sándor, neki-hevültében, nem akart engedni. Balszárnyának tüzéségét neki ereszté az orosz lovas útegeknek; ezek igen rosszul jártak és kénytelenek voltak a magyarok tüze elől meghátrálni. Újra kérték ekkor Nagy-Sándort, kezdje el most a visszavonulást. Semmit sem akart hallani felőle... Augusztus 2-án, mialatt Nagy-Sándor Debrecennél csatáz, Görgeynek főhadiszállása Vámos-Pércsen van. Nagy-Sándor sorsa – akitől ő sem az ütközet alatt, sem utána jó sokáig, semmiféle tudósítást nem kap, lázas feszültségben tartja Görgeyt. – Mindent egybevetve mindazáltal legtanácsosabbnak véli, szorosan a

¹ MÓRICZ Zsigmond: Görgey Artúr. Nyugat 1930. júl. 1.

kiadott diszpozíciókhoz tartania magát, s ehhez képest augusztus 3-ka reggeléig Vámos-Pércsen maradnia a végből, hogy Nagy-Sándor legalább egyre biztossággal számíthasson – és nehogy, ha Nagy-Sándort baj találta érni, még önnön hadseregének zömét is vereségnek tegye ki egy túlnyomó ellenség részéről.”²

Görgeyt sok vád érte amiatt, hogy Nagy-Sándort Debrecennél magára hagyta, mintha csak szántszándékkal fel akarta volna áldozni ezt a Kossuth-párti alvezérét. A debreceni csatával kapcsolatos kérdésekre Görgey a következőképpen válaszol könyvében (amelyet mint „rendőri felügyelet alatt internált egység” írt az ausztriai Klagenfurt mellett, tizennyolc évi internáltatásának vége felé):

„...A hadsereg zömének Vámos-Pércsről elésietése által meg lehetett-e óvni Nagy-Sándort a megveretéstől?

Nem lehetett. Mert a csata már elveszett vala végképen, mielőtt egyáltalán lehetséges lett volna a hadsereg zömének a csataterre érnie.

...Mit lehetett ez esetben egyáltalán még elérni azáltal, ha hadseregünk zöme oda siet Debrecenbe Vámos-Pércsről?

Csak még nagyobb hátrányokat azoknál, mik Nagy-Sándor megveretése által már is értek minket; a legenyhébb esetben katonáinknak cél és vég nélküli, erőltetett ide s tova menetek általi agyonhajthatását. Igen valószínűleg azonban nagyon súlyos veszteségeket szenvedett volna a hadseregnek zöme is, ha hogy a győzelemittas, körülbelől hárommennyi ellenséggel azon hevenyében, csatába ereszkedik.

...Mely okból lett épen Nagy-Sándor megbízva az oldalvédi szolgálattal – nem Leiningen avagy Pöltenberg?

...Komárom óta Leiningen és Pöltenberg hadtestei ötször, Görgey Ármin csapattja háromszor, Nagy-Sándor hadteste ellenben csak egyetlen egyszer volt csatában. Azt hiszem tehát, abból, hogy túl a Tiszán az oldalvéd szolgálattal Nagy-Sándort bíztam meg, sehogyan sem következik avagy csak legkisebb ok is azzal vádolni engem, hogy Nagy-Sándort én több veszélyeknek tettem ki, mint a többi hadtestet.”³

Kossuth később a debreceni vereséget Görgey „árulásának és ármányának” tulajdonítja. „Elfogulatlan szakértők azonban – jegyzi meg erre egy régi történészünk – kénytelenek bevallani, hogy a vezér [ti. Görgey] menetrendében, melynél fogva Nagy-Sándor Debrecenbe küldetett, semmi olyas sincs, mi az »ármány és árulást« indokolná, sőt az a sztrategiai közönségesen vallott elveknek pontosan megfelel. Görgey maga Nagy-Sándort vádolja e három dologban: 1. Nem állított szemlemező előőrsoket s meg hagyta magát lepetni. 2. Komoly harcba vegyült visszavonulás helyett. 3. Keresztes [= Biharkeresztes] és Várad-Püspöki felé futott Görgey háta mögé minden kényszerűség nélkül, minek következtében a Berettyóvonál védelmi terve füstbe ment...”⁴

A debreceni csatavesztés híréhez hamarosan más tragikus hírek is csatlakoztak: Bem július 31-én Segesvárnál szenvedett vereséget az oroszoktól, majd Erdélyből kijöve és Dembińskitől a fővezérletet átvéve, Temesvárnál az osztrákokkal szembeni elhamarkodott csatában maradt alul. Ez a temesvári csata – 1849. augusztus 9-én – lényegében eldöntötte szabadságharcunk sorsát. Így a három magyar sereg Aradnál már nem tudott egyesülni, mert egyedül Görgey érkezett meg seregével – augusztus 10-én – Aradra. Itt nem volt kivel egyesülnie, mert Dembiński és Bem felbomlófélben levő seregeinek, Aradtól távol, már csak a maradványai léteztek, s ez a két tábornok Temesvártól nem is Arad felé vette az útját (ahova Szeged után a kormány költözött), hanem Lugos és onnan a török határ felé. Görgey és a vele tartó tábornokok Magyarország földjén várták végzetük beteljesedését.

De térjünk vissza Móricz Zsigmondhoz, aki diákkorában még arról volt meggyőződve, hogy a debreceni csata is, sőt az egész szabadságharc Görgey árulása miatt veszett el.

„Csak később – írja Móricz –, egyetemi éveim után, ismerkedtem meg a Görgey-kérdéssel jobban, s mire harmincéves lettem, regényt akartam írni 48-ról, amelynek már Görgey volt a hőse.

²Rüstownak a magyar forradalmi háborúról írt könyvéből. GÖRGEY Artúr: Gazdátlan levelek. Pest, 1867. 27.

³GÖRGEY: i. m. 28–30.

⁴SZEREMLEI Samu: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. Pest, 1867. II. 266–267.

Ekkor történt, hogy miután már hatalmas könyvgyűjteményt állítottam össze a forradalomra vonatkozó művekből, amelynek alapja a Görgey István munkája⁵ volt, váratlanul megjelent magyar nyelven Görgey Artúr: *Mein Leben und Wirken in Ungarn, im Jahre 1848/49* c. könyve.⁶

A könyvet azonnal, mohón s egyszerre elolvastam, s teljes hatása alá kerültem ennek a nagyszerű műnek, amely egy rendkívüli lélek személyes szuggesztíóját árasztja a jóakarátú s befolyást akaró lélekre.

– Milyen rettenetes – mondtam a feleségemnek, szegénynek –, hogy itt él még a hős, és nem mehetek el hozzá, nem beszélhetek vele, és nem szoríthatom meg a kezét ennek az élő vértanúnak.

– Mért nem? – mondta ő, aki velem olvasta végig a kétkötetes nagy művet. – Menjen el hozzá, s kérje meg a hozzátartozóit, hogy fogadják . . .

Azonnal elmentem.⁷

1912-ben történt ez, talán március elején. A kilencvennégy éves Görgey valahol az Akadémia közelében lakott. Unokahúga és hű gondozója, Návay Lenke fogadta Móricz Zsigmondot. (Az író akkor alig valamivel volt idősebb, mint Görgey a szabadságharc idején.) Az idős tábornok igen zárkózzottan élt, de Návay Lenke kieszközölte a hozzájárulását, hogy két nap múlva Móricz és felesége meglátogathassák.

Két nap múlva csakugyan szemben ültek Görgeyvel.

Amikor találkoztak, az író meglepte, hogy Görgey nem nagy, délceg ember: „Vékony, kis meggörnyedt, előreesett fejű, kutató szemű öregúr volt. A feleségem ráesett a kezére, s megcsókolta azt, ő elkapta a kezét, s erőszakkal ő is kezét csókolt a fiatal asszonynak . . . S már könnyes lett a szeme.”⁸

A tábornoknak egy angol nyelvű könyv volt a kezében. Mondta, hogy Marczali Henrik-től kapta: ezt olvasta, amikor beléptek hozzá. Az író belenézett Görgey „különös, világoskék szemébe”, és meghatotta, hogy az aggastyán tar homloka fölött, a feje búbján hatvanhárom évvel a szabadságharc után is látszott a dudorodás: a komáromi csatában kapott és majdnem halálössé vált sebesülés emléke. „Én akkor – jegyzi meg visszaemlékezésében Móricz – nagyon benne voltam könyvének a legmélyebb érzéseiben, életének valósággal a titkait éreztem, s minden szó, amit mondtam, pontosan gyűjtött, s a tábornok nemsókára csodálatos, vallomásszerű szavakat dördült ki magából. Pillanatok alatt oly közel voltunk a legfőbb problémáknál, mintha együtt éltünk volna a nagy időben. Hiszen már régen elmentek akkor a bajtársak s mindazok, akik egész közelről ismerték az ő lelkivilágát. Hatvanhárom éve élt már egyedül lelkének titkaival s most, egy-egy szó bombájára, kitért belőle a védekezés, a titkok leleplezése. Örök kár, hogy akkor pontosan le nem írtam az összes szavait, de bele akartam építeni a Regénybe . . . Aztán nemsókára jött a Világháború, s epizóddá mosta a szabadságharc hőskorát.”⁹

Móricz Zsigmond tervezett történelmi regénye nem született meg, de a Görgey-kérdés az író még 1930-ban is erősen foglalkoztatta. *Görgey Artúr* című tanulmánya – melyből részleteket idéztem – ebben az évben jelent meg a Nyugatban. Tizennyolc esztendő múltán is tisztán emlékezett Móricz a tábornok következő szavaira: „Nem féltém a haláltól, mert meg akartam halni! Minden csatába azzal mentem, hogy kitértam magam a golyóknak! Bele a csata legnagyobb tűzébe, s kitértam a karom, és azt kiáltottam: »Anyám!« És láttam őt az égben . . .”¹⁰

Még valamit az előzőkben leírt látogatásról. Návay Lenke a búcsúzásakor a másik szobában azt mondta Móriczéknek mély megrendüléssel, hogy ő évtizedek óta van az öreg tábornok mellett, de ilyen izgalomban még sohasem látta.

Éppen március tizenötödike közeledett. Móricz Zsigmond e látogatás hatása alatt írta meg a Nyugat 1912-i évfolyamában *Az élő vértanú (Március tizenötödiki beszéd)* című cikkét. Elmondja benne, hogy amikor már alig van élő tanúja az 1848–49-es szabadságharcnak, a nagy idők élő

⁵GÖRGEY István: 1848 és 1849-ből. I–III. Bp. 1885–1888.

⁶Ezt az 1852-ben Lipcsében kiadott művet most a tábornok testvéröccse, Görgey István fordította magyarra, az ekkor még élő szerző jóváhagyásával.

⁷MÓRICZ: i. m. Nyugat 1930. júl. 1.

⁸MÓRICZ: i. m. Nyugat 1930. júl. 1.

⁹MÓRICZ: i. m. Nyugat 1930. júl. 1.

¹⁰MÓRICZ: i. m. Nyugat 1930. júl. 1.

vértanújáról minden márciusban elfeledkezünk. Görgey Artúr hatvanhárom év óta szenved a nemzeti kiközösítést. A magyarság „egy embert sújt egy történelmi korszakért”: Görgeyt, s azért veri „hegységnyi kődarabokkal, vak haragjában”, hogy ne önmagát kelljen korbácsolnia.

Móricz nem úgy veti fel a történelmi színvallás kérdését, hogy „Kossuth vagy Görgey?”, hanem így: „Kossuth és Görgey!” A szabadságharcot egész addigi történelmünk legnagyobb szakaszának látja: „A magyar nemzet ezeréves történelmében az 1848–49-iki szabadságharc a legmagasabb csúcspont a nemzeti energia erőpróbaiban. A századosan lefojtott életerő ekkor egyszerre lobbott vetett s a hősök ezreit és tizezeit izzotta fel.” Sem Kossuth politikai nagysága, sem Görgey katonai képességei nélkül nem lett volna ez az izzás ilyen magas fokú: „Ki a tette vágyó nemzet lelki tüzét egyszerre a legnagyobb lángolásra szította: – Kossuth vala. Ki ezt a legfelsőbb erőfeszítést a nemzeti véres karddal végrehajtotta: – az volt Görgey.”¹¹

Március tizenötödiki beszédét a következő mondatokkal fejezte be Móricz Zsigmond:

„... ma minden ifjú magyar, aki előtt már megnyílt a látás tisztasága, tekintsen az elrejtett zug felé, ahol még él nemzetünk egyik legnagyobb fia s meghatódott lélekkel, megcsillanó könnyel, hangtalanul és szíve legbensőbb érzésével küldje arrafelé azt a kiáltást, amely hajdan annyit és oly viharosan zúgott, de amely hatvanhárom év óta egyszer sem csendült fel a nemzet ajkán, hogy:

– Éljen Görgey! ... Éljen a magyar nemzet mindörökre legnagyobb élő vértanúja!

És a magyar nemzet élni fog, amíg ilyen fiaikat tud szülni a tette és az önfeláldozásra!”¹²

Nem sokkal később Móricz Zsigmond meghívást kapott Visegrádra. Így másodszor is meglátogatta Görgeyt. „De akkor nyugodt volt és szelíd – emlékezik erre 1930-ban. – Csodálkoztam, hogy megismert, s szeretettel szorongatta a kezem, s kért, hogy sokszor jöjsek el hozzá. Többször nem mentem. Beteg is lett, s a családot izgatta, hogy a búcsúzásnál sírt, és megölelt.”¹³

Móricz tizennyolc esztendővel e találkozások után megjegyzi idézett tanulmányában, hogy a tábornok személyes megismerése perdöntő volt számára a Görgey-kérdésben. Most már nagyra becsüli Görgeyt, de helyesen látja, mennyire nem volt politikus, hanem csak katona, egy önzetlenül a hazáját szolgáló, nem mindennapi ember:

„... Eszmék szerződötték a harcra, de tisztán a kard embere volt, nem az állameszmé.

Nem volt ezzel az országgal semmi koncepciója. Nem volt az életével sem. Nem akart hódító lenni s nem akart államalkotó sem.

Rendkívüli katonai zseni volt, aki ezzel a zsenivel nem akart alkotni, nem akart uralkodni, nem akart uralmat alapítani, sem magának, sem az államnak. A nép katonájának tekintette magát, nem kellett neki sem főhatalom, sem jutalom.

Különösen komplikált jellem volt: eszköz akart lenni csupán a Sors kezében. Egy szál kard, semmi más.”¹⁴

Móricz elismeréssel ír arról, hogy Görgey „a mezítlábas honvédeket szakszerű hőökké s fél-istennekké” tette.

Görgeynek sokat bírált váci kiáltványát úgy értékeli az író, hogy neki ezt 1849. január elejének nehéz napjaiban „nem a lelke diktálja”, hanem a katonai helyzet kényszerűsége.

Világosról találóan jegyzi meg Móricz, hogy a tábornok „mint katona s mint a politika analfabétája” teszi le a fegyvert. Azzal, hogy csak a cár Oroszországa előtt hajlandó meghódolni, végzetesen megsérti az osztrák hatalmat, amelynek pedig az ország néhány nap múlva ismét ki lesz szolgáltatva. „Nem az volt az árulás, hogy letette a fegyvert, hanem az, hogy megölte a politikai gondolatot: a nemzet s a hatalom kibékítését.”¹⁵ Ausztria nem könnyen viselte el a számára megalázó szituációt, s így a nemzetnek sokat kellett szenvednie.

Hangsúlyozza Móricz, hogy Görgey mindvégig csak szakember maradt, aki fiatalon – harminchárom éves korában – és túl gyorsan jutott el a legmagasabb fokra, s „nem nyerte el az élet politikai bölcsességét”. A tábornokot Savoyai Eugénhoz, a török hatalom összetörőjéhez hasonlítja, aki szintén nem volt politikus, „csak katona s csak a had művésze”. Egyiküknek sem adatott meg,

¹¹ Nyugat 1912. I. 473–477.

¹² Nyugat 1912. I. 473–477.

¹³ MÓRICZ: i. m. Nyugat 1930. júl. 1.

¹⁴ MÓRICZ: i. m. Nyugat 1930. júl. 1.

¹⁵ MÓRICZ: i. m. Nyugat 1930. júl. 1.

hogy „a tömegek életének titkos vonalait” megérték. Görgey nem látott bele a jövőbe, ezért Kossuth mellett csak másodrendű szereplője lehetett 1848–49-nek.

Móricz Zsigmond szerint „Görgey nagy ember volt, szakember, de a maga nemében a legnagyobbak közül való”, s nem vált árulóvá soha, egyetlen gondolatában sem.

A Nyugatnak 1931. július 16-i számában, *A Görgei-kérdés* című írásában újra kiáll Görgey mellett. (Érdekes, hogy e cikkében – éppen úgy, mint 1848-tól kezdve a tábornok maga is – nem *y*-nal, hanem *i*-vel írja a *Görgei* nevet!) Elmondja itt, hogy valaha ő is Görgey ellenfeleinek adott igazat, míg Pallagi Gyula rá nem döbentette valamire:

„Emlékszem, az első fordulat ott volt bennem vele szemben, mikor diákkoromban még, a nagybátyám, akinek véleménye komolyságát mindenkiénél jobban tiszteltem, maga is tanár, azt mondta igen nyugodtan s csöndesen:

– Görgei az orosz előtt tette le a fegyvert, nem az osztrák előtt.

Megnémultam, annyira váratlan volt ez a kijelentés.

Az orosz előtt? . . . Ezt sohasem mondták . . . Ez nem volt benne az iskola és a közélet szellemében. Engem úgy informált az élet addig, hogy Vác óta folyton az osztrákkal paktált, és a gyáva békepárt élén ki akart békülni a császárral.

És az csodálatos is, hogy valóban, a Görgei-ellenes gyűlöletben, ezt soha, soha nem említették, hacsak a hadtörténelmi írók nem. A közönség, a szülők és ismerős felnőttek, a szónokok és a professzorok ezt sose mondták, mert félték, hogy már nem lesz olyan szép és tiszta a támadás az áruló ellen.

– Miért az orosz előtt? – kérdeztem tünődve nagybátyámat.

– Mert dokumentálni akarta a világ előtt, és örök emlékül akarta állítani a magyarság számára, hogy nem az osztrák erő törte meg a magyart.

Erre megindult bennem valami ellenszegülés az előző hittel szemben.”

Móricz utal arra, hogy a XIX. században milyen sokan gondolkoztak úgy Magyarországon, hogy „Ausztia örök, és Ausztia megdönthetetlen kapuja a pokolnak”, s íme: Görgey még a magyar bukás napjaiban sem hájt feljelt seregével Ausztia előtt. Az író szenvedélyes szavai túlértékelik a tábornoknak az osztrákok elleni haditetteit, de különben nagyon érdekes Görgeynek és fegyverletételének ez a Móricz Zsigmond-i értékelése:

„A pályáját dicsőséggel vitte végig, s az egész osztrák hadsereget tönkreverte, úgyhogy az segítségért könyörgött az orosz cár előtt, s mikor a fegyvert letette: nem az osztrák előtt tette le, nem a gyűlölt és megvetett és tehetetlen és általa tönkrevert hóhér előtt, hanem az idegen szörnyű hatalom előtt. Szándékosan, tudatosan a magyar »gloire« szolgálatában.”¹⁶

Hogy miért nem az osztrákok előtt hódolt meg, annak okát maga Görgey így adja elő:

„Azon megtiszteltetést, hogy fegyvereinket közvetlen a mi kezeinkből vegyék át, Oroszország beavatkozása után lehetetlen volt az osztrákoknak megszerezniem. (. . .) Egyébiránt abbéli elhatározásom, hogy fegyvereimet az osztrákok előtt tegyem le (amennyiben e tekintetben még szabad választásom volt), azon elv megtagadása lett volna, amelyért a hadsereg, amelyért én személyesen síkra szálltunk. Nem, mintha kezeset láttam volna Oroszországban Magyarhon alkotmányos monarchijai államformáját illetőleg, hanem mivel még kevésbé tartottam ilyennek Ausztia kormányát, miután e tekintetben semmi tény sem jutott tudomásomra, amelyből következtethettem volna, hogy Magyarország V. Ferdinánd király által szentesített alkotmányának erőszakos felforgatása talán Oroszországtól, s nem Ausztriától származott. És valóban az általam (s mindenesetre Isten, a nemzet és a történelem előtt saját felelősségemre) elhatározott önkéntes fegyverletétel, ameddig csak vezére vagyok a hadseregnek, csupán azon két esetben történhetett volna meg az osztrákok előtt, hogyha vagy legyőztek volna bennünket ez utóbbiak az oroszok segítségével, vagy a vezérletem alatti sereg határozottan kívánta volna, hogy azon önmegadási tény az osztrákok előtt, és ne az oroszok előtt történjék.”¹⁷

¹⁶ Nyugat 1931. júl. 16.

¹⁷ GÖRGEY Artúr: *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*. Leipzig, 1852. II. 403. Magyar fordítása: SZEREMLEI: i. m. II. 299–300.

Görgeynek e szavaihoz figyelemreméltó megjegyzést fűz 1867-ben Szeremlei Samu:

„Ez indokolást, ha ugyan az [1849.] aug. 11-én Görgey fejében megfordult, részemről tökéletesen méltányolni tudom, s szintén azon meggyőződésben vagyok, hogy Ausztria, miután ellenünk az oroszokat behívta, megérdemelte azon büntetést és megaláztatást, melyben részesült a nagy világ előtt az által, hogy Görgey a legvittezebb és még egyetlen nagy sereg fegyvereit Miklós cár katonái előtt rakta le s hogy Görgey és a haditanács ezen elhatározásban a nemzet erkölcsi érzetével összhangzóan járt el. Haynau e miatt rendkívüli ingerültségbe jött s dühössége leírhatatlan volt azon ellenfél iránt, mely őt még bukásában is sértette.”¹⁸

Kétségtelen, hogy a cár közbelépése nélkül elsőnek Görgeyt sújtotta volna Haynau bosszúja.

Görgeynek és tábornoktársainak az oroszok előtti fegyverletételét az osztrák hadvezetőség annyira sérelmesnek érezte a maga szempontjából, hogy amikor az aradi osztrák hadbírótság – 1849. szeptember 26-án – Haynauhoz megerősítésre terjesztette föl a magyar tábornokok halálos ítéleteit, ebben a fölterjesztésben külön megjegyezte a hadbírótság: „Az egész osztrák hadseregben igen széles körben elítélik azt, hogy a fölkelők fegyvereiket az oroszoknak és nem a törvényes uralkodójuk kezébe tették le.”¹⁹

I. Miklós orosz cár Görgeyt nem engedte osztrák hadbírótság elé állítani és kivégeztetni: legalább az ő számára kegyelmet eszközölt ki I. Ferenc József császártól. Kegyelmet kapott Görgey, de nem szabadságot. Tábornoktársaitól – a maga határozott kívánsága ellenére – elszakították az osztrákok, és az ausztriai Klagenfurtba internálták, ahonnan csak tizenhét év múlva – a kiegyezés évében – térhetett haza Magyarországra. A kiegyezéskor még csak negyvenkilenc éves volt, de itthon többé semmiféle közéleti szerepet nem vállalt. Igaz, a kiegyezés és a millennium Magyarországnak kormányfői nem is igen kockáztatták saját pozíciójukat azzal, hogy a legnépszerűlenebb magyar embert, a nemzet „árulóját” akár csak egy országgyűlési képviselői mandátumhoz is juttassák. Görgey 1867 után visszavonultan élte le hazájában életének még hátralevő másik negyvenkilenc esztendejét.

Cikkének végén Móríc Zsigmond arra emlékezteti olvasóit, hogy Görgey még majdnem megélte a Habsburg-hatalom sírbuszállását. Móríc szerint a Monarchia összeomlásához közvetve Görgey és az ő saajátságos, Ausztria-ellenes fegyverletétele is hozzájárult: „...ezzel a tetteivel [a tábornok] nagyobb célt szolgált egy alkalmi békekötésnél. Messzebb világított annál a háromnegyed századnál, amit még Ausztria a világtörténelemben jelentett. Született 1818-ban, s a Habsburgok uralma elmúlt két évre az ő halála után, 1918-ban.” (Görgey 1916. május 21-én halt meg: épp annak a napnak az évfordulóján, amikor az osztrákoktól visszafoglalta Buda várát.)

Miben látja Görgey tragédiáját az író? Móríc még az első világháború előtt abban ismerte föl e pályafutás fő ellentmondását, és később is abban jelöli meg a tábornok életének tragédiáját, hogy ez az ember 1849 októbere után – életben maradt:

„Csak egyetlen szépséghiba van ebben az életben, éreztem akkor: hogy él.

Hogy túlélte a harcot, s minden hős bajtársa áldozatul esett. Ő él, s az aradi tizenhárom és annyi ezren halottak lettek.

Ezzel a csekélységgel: hogy élve maradt, felfordította egész pályáját, keserűséggé vált a hordó méz, visszafelé rombolta le hősiségének csodás építményét.”²⁰

Tudta Móríc Zsigmond, hogy népszerűtlen dolog felszólalni az „áruló” Görgey Artúr mellett, miért állt ki hát mellette három írásában is? Úgy hiszem, ez is abból az ember- és igazságszeretetéből következett, amely az ő írói programjának lényege volt. Örökre emlékezetes számomra Mórícznak az olvasóihoz írt 1939. évi karácsonyi levele, amelyben így tekint vissza életére és írói munkásságára:

„Hatvan éves vagyok. Harminc éve jelent meg az első könyvem, a Hét krajcár.

Azóta ebből a hét krajcárból élek s ennek a kamatoztatására szántam az életemet.

A novella, megjelenésekor, egyszerre nagy esemény lett. Nem is tudtam minek tulajdonítani azt a megdöbbentő hatást, amit tett.

Az van benne megírva, hogy egy szegény asszony egész délután keresgél hét krajcárt; az egész múltját felforgatja s csak hatot lel. Akkor jön egy öreg koldus és az adja oda neki a hetedik krajcárt.

¹⁸ SZEREMLEI: i. m. II. 300.

¹⁹ BARTHA Albert: Az aradi 13 vértanú pörének és kivégzésének hiteles története. Bp. 1930. 208.

²⁰ Nyugat 1931. júl. 16.

Mikor édesapám elolvasta ezt az írást, félresöpörte a lapot s azt mondta:

– Ennye fiam, mér nem lökted oda azt a hat krajcárt annak a koldusnak.

Villámvilágításnak tűnt fel nekem az ő szava. Itt van az új, amit hoztam: én elvettem a krajcárt a koldustól, hogy a szent anya megéljen. Az apám s a régi magyar generáció odadobta az egész öröklött vagyonát, hogy megmutassa a virtust, ha belepusztul is.

Azóta is ezt csinálom. Habozás nélkül fogadom el az igazság utolsó krajcárját is. Habozás nélkül írom le a legkönyörtelenebbet is, ha hitem szerint az az élet, az az igazság és az az út.²¹ A levél dátuma: „Leányfalu, 1939. Karácsony este.”)

Cikkemnek – úgy hiszem – nem feladata, hogy a nagy író Görgey-képét minden vonásában ellenőrizze, szembesítve azt a részletes történelmi kutatások tényeivel. Móricz elsősorban nem a történelmi személyiséget, hanem a gondolkodó, érző és cselekvő *embert* akarta felmutatni Görgey Artúr alakjában, de rá vonatkozó írásai így is figyelemreméltó adalékokat szolgáltatnak a történet-tudomány pontosabb Görgey-ábrázolásához.

Pásztor Emil

Juhász Gyula Móra Ferencnek tulajdonított vezércikkei

Móra Ferenc 1926. április 18-án, Juhász Gyulának a szegedi Korzó (ma Vörös Csillag) moziban tartott költői matinéján a jóbarátot és harcostársat köszöntő beszédében ezeket mondta:

„Talán nem is merő véletlen az, hogy Juhász Gyula dicsőségének abban az eleven újságjában, amelynek ennek a városnak a társadalma szerkesztett ma a költőnek, én vagyok a vezércikk. Nem is szólva arról, hogy köztudomás szerint mi ketten vagyunk azok, akik a legnagyobb szegényt hoztuk erre a városra, amit sokszor megírtak már rólunk, és hiszem a Jóistent, hogy még sokszor meg fognak írni – mondom, nem is szólva arról, hogy hírességünk és hirhedségünk összeköt kettőnket, van nekünk egy különös összekötő láncunk is, és ez a vezércikk. Sokat meghajigáltak már engem utcai pajkosok, játékos kis fityfirittyek olyan cikkért, amit Juhász Gyula írt. Persze vállaltam, és sohase tiltakoztam. Először azért, mert sose tudja az ember, mitől hízik, másodszor mert legalább annyiszor vállaltam azt is, hogy nekem hálálkodjanak az emberek olyan nagyszerű cikkekért, amiket megint Juhász Gyula írt.”¹

A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán 1972-ben ismertettem azokat a stíluskritikai ismérveket, amelyeknek a segítségével igyekeztünk a húszas évek szegedi ellenzéki napilapjában (1920 és 1925 közt Szeged, utána – ismét – Délmagyarország címmel) névtelenül megjelent vezércikkek szerzőségét megállapítani, pontosabban Móra és Juhász írásait elkülöníteni.² Előadtam, hogy Vajda Lászlónak a Móra-publicisztika egybegyűjtésében és nekünk, Juhász-kutatóknak Juhász Gyula vezércikkeit agnoszkáló munkánkban előzetes egyeztetés nélkül is sikerült összhangot elérnünk: a két végeredmény – mint írtam – fogaskerék módjára illeszkedik össze. Vajda László *Móra Ferenc vezércikkei* című bibliográfiájában³ 2547 tételt sorakoztat föl, s ebből mindössze 30 tétel nem bizonyult a mi vizsgálataink szerint Móraénak, hanem Juhászénak, a teljes anyagnak tehát alig valamivel több, mint egy százaléka. Ezek az ő csoportosítása szerint olyanok, amelyekről eleve megengedte, hogy Juhászi is lehetnek. Amint írta: „Vezércikkstílusuk ugyanis annyira hasonló, hogy igen nehéz a különbségtétel.”

Nehéz, de nem lehetetlen. A fősorakoztattam stílusjegyek közül főként a halmozás, a jelzők meg az állítmányok szinte következetes megkettőzése egyértelműen Juhász szerzőségére vall.

²¹ A levél dátuma: Leányfalu, 1939. Karácsony este.

¹ MÓRA Ferenc: Memento. Szerk. VAJDA László. 1967. 504.

² Jelentéstan és stilisztika. 1974. Nyelvtudományi Értekezések 83. 454–457.

³ 1961.

A bibliográfiában Móra írásaként szereplő 30 közül 3 vezércikk teljes terjedelmében is belekerült a Móra-életművet összegyűjtő sorozatnak a húszas évek publicisztikáját tartalmazó, már idézett *Memento* című kötetbe is. Ezeket vissza kell adnunk Juhász Gyulának.

Az 1925. június 6-án megjelent *Peleskei notárius-t* Vajda bibliográfiájában azért minősítette Mórának, mert rokonságot vélt fölfedezni Móra számos írásával.⁴ Ez a rokonság azonban roppant távoli. Ellenben Juhászra vall rögtön az elején, hogy Móríz Zsigmond és Szabó Dezső tanáralakjaira hivatkozik; Móra le sem írta e két kortársának – *velebeljének* (mindhárman 1879-ben születtek, pár hetes eltéréssel!) – nevét. Azután sorban következnek az ilyen kettőzések, mint *korlátoltság és együgyűség; naivság és komikum; se igazságot, se értelmet; földrajzi helyzete és történelmi fejlődése; lenézésre és lekicsinylésére; élniakardsuknak és életerejüknek; emel és dédelget; szervezetlensége és gyámoltalansága*. Juhász jellemző fordulatok ezek is: „A vidéki intelligenciának egész másfajta fejfájásai vannak . . .”; „mintha azóta történtek volna bizonyos dolgok . . .”

Ugyanabban az évben augusztus 8-án jelent meg *Utazás a Rózsa Sándor körül* című vezércikke. A cím megtévesztő: Móra posztumusz kötetében (*Utazás a földalatti Magyarországon*) és két tárcájában (*Utazás Grammatikába, Utazás a templomablak körül*) előfordul az ilyen címadás. De még inkább Juhász életművében: ő Jókaitól vette, és számos emlékező cikkében (*Utazás egy sírdomb körül, 1909; Utazás a staggione körül, 1911; Utazás egy sírdomb körül, 1913; Utazás a vastaps körül, 1919; Utazás egy sírdomb körül, 1924*) használta. Ezek sorába illik a Mórának vélt is.

A halmozásnak jellegzetes példáit mutatja ez az írás is. Főnevek: *cowboy és filmművész; életén és művein keresztül; gavallér volt és lovag volt, hőrosz volt és férfi volt; minden erőt és értéket; tróké, művészeké; az értetlenség, a tehetetlenség, az irigység és a tudatlanság maffiája*. Fokozottan jellemző az ilyen kettőzés: *nagy rablók és nagy zsványok; becstelen betyárnak és gyilkos haramiának; némely bírói ítéletek és ügyészi megállapítások*.

Hosszabb szöveg idézéséből még nyilvánvalóbb a halmozásban megmutatkozó lelki kényszer nyelvi következménye:

„Mert az egészen bizonyos, hogy a nagy rablók és nagy zsványok mellett, akik népeket és országokat irtottak és pusztítottak, voltak a haramiaságnak és betyárságnak rokonszenvesebb és valamivel mégiscsak kevésbé veszedelmes képviselői. Például azok az alföldi és bakonyi szegénylegények, akik az idegen elnyomás és erőszak elől erdők és nádasok sűrűjébe bújtak, odamenekültek, és élték a lappangó bujdosók vadregényes életét, és ették a dezentorok keserű kenyérét. Nem magyar specialitás ez éppen, nem hazai találmány, hiszen a *Rinaldók és Abellinók, a Robin Hoodok és Moor Károlyok* ugyanezt csinálták a művelt Nyugaton a valóságban és a költők elképzelésében egyaránt. Márpedig az élet, legalábbis Wilde óta, utánozza a költészetet.” Wilde említése is Juhászra – és nem Mórára! – vall, de a rengeteg és kötőszóval kapcsolt, megkettőzött mondatrészt még inkább. Hasonló sűrűségű a halmozás ebben az idézetben is:

„Mármost a tengeren túlról jött Eddie Polo amerikai ötletét olvasva, a fajvédő újság (amely Cegléd követének a *zebegényi és hatvani* remeteségből szóló leveleit közli mostanában) iszonyú haragra gerjed a *lelkes és buzgó cowboy és filmszínész* ellen, aki egy ilyen *becstelen betyárnak és gyilkos haramiának* akar reklámot csapni a külföldön, és vele akarja dokumentálni a *magyar virtust és a magyar karaktert!* Igen ám, de ugyanez a most fölháborult fajvédő volt az, aki nem is olyan régen rendkívül meleg *rokonszennvel és megértéssel* beszélt holmi *orgoványi és izsáki* hősokról, akik talán nem is annyira hősök, hiszen azóta némely bírói *ítéletek és ügyészi megállapítások* egészen más következtetésekre jutottak.”

Szinte az egész cikket idézhetném, hiszen végig jellemző rá a halmozás. Nemcsak az és kötőszóval, hanem pl. az ilyen fajta is: „Sándort nem lehetett elfogni, a császári kormánybiztos, a híres Bonyhádi *hiába* hirdetett statáriumot, *hiába* kobozta el a tanyai lovak nyergét, *hiába* üttette szét a csárdákat, és *hiába* tűzött magas vérdíjat a rettegett betyárvezér fejére . . .”

Gyakori Juhász írásában az ilyen fordulat: „Nekünk magyaroknak és nekünk szegedieknek különösen.” A *föl* igekötő következetes használata is az ő sajátja.

A harmadik cikkre is elsősorban az és kötőszóval kapcsolt halmozás jellemző. Az 1926. január 14-i vezércikk (*A liberális sajtó a bűnös*) szintén tele van velük: *szeplőtlenek és ártatlanok; érthetetlen és megbocsáthatatlan mulasztásából vagy engedékenységből; arcátlan és bűnös; szépet és szívrehatót;*

⁴VAJDA László: Móra Ferenc vezércikkei. 1961. 77.

szóban és írásban; nagyok és kicsik; apróságukba és senkiségükbe. Szinte láncolatot alkotnak, mint látható, a mondatrészek kettőzése; nemcsak és, vagy kötőszóval, hanem ezek nélkül is: „A nagyokká emelkedettek ha nem maradhatnának is meg *nagyoknak, vezéreknek, híreseknek, tekintélyeseknek...*” Juhászra valló fordulatok az ilyenek: már *meglehetősen* hosszú ideje; *egész melege jóakarattal*. Említett előadásomban rámutattam, hogy Juhász szerette, ha a kettős jelzői alakjukban hasonlítanak (rímelnék), tartalmukban pedig ellentétesek. A „rím” lehet a ragok vagy képzők azonossága is, mint az íménti példákban láttuk: a fosztóképzős alakok is megfelelnek erre. A *nagyok és kicsik* az ellentétre példa.

A vezércikk politikai mondandóit aligha használhatjuk föl az attribúcióhoz, Juhász vagy Móra szerzőségének bizonyításához. Ezekben az években és a Délmagyarország hasábjain azonos politikai álláspontot képviseltek. Ezt jórészt a lap irányzata magyarázza, de kétségtelen, hogy ettől függetlenül is az az árnyalati eltérés, amely Juhásznak a szegedi munkásmozgalomban való tevékenységéből következik, a Délmagyarországban megjelent cikkeiből kimutathatatlan.

Péter László

Ács Pál

WATHAY FERENC: ÁLDOTT FILEMILE . . .

Allegória és invenció

Rabsors és poézis

A tömlőc – a XVII. századi rabköltő, Wathay Ferenc szavával szólva a „nyomorult rabság” állapota – a történelem során nagyon sok író és költőt készített elmélyült önvizsgálatra, s a világtól való elzártság élménye gyakran fantasztikus arányban megnövelte bennük az alkotás, az írás értékét. „Óh tollam, düh s harag, életem üdve s kincse, / rajtad át kapok levegőt”,¹ sóhajtotta a párizsi Saint Lazare börtönben raboskodó André Chénier, a francia forradalmi korszak legnagyobb költője, akit később a forradalom küldött a nyaktíló alá.

A fogságban a magány, a napok monoton múlása megzavarja a kontemplációra hajlamos ember időérékét, s az életszférák, a bejárható és belátható tér beszűkülése olykor művészettől, irodalomtól alig érintett foglyoknál is bámulatra méltó belső „növekedést” eredményezhet. Sok volt a börtönviselt költő, ám azoknak a száma mégis kevés, akiket éppen a kényszerű bezártság avatott poétává.

Az említett pszichikai változások természetesen különböző korokban, különböző egyéniségeknél más-más tartalmúak voltak, az olvasók is másként fogadták a börtön-irodalmat a XVII. században, mint ma. Századunkban óriási közönségsikert aratnak a közönséges *bűnözők* által írott különféle börtönaplók. A XVII. század eleji Magyarországon viszont aligha találhatott visszhangra a Hét-toronyba zárt „Szegény Rab Wathay Ferenc” énekeskönyve,² pedig a derék székesfehérvári vicekapitány csupán boldogtalan szerencséjét s hazájának megromlott állapotát vádolhatta „ez világi purgatóriumban való vettetése” miatt.

Wathay Ferenc egyéni hangú; szép énekekkel és ügyes kézzel festett ábrákkal, illusztrációkkal teli énekeskönyvét irodalomtörténetírásunk nagyra értékelte, koronként szokás volt fölfedezni, dicsérni. Dézsi Lajos³ is, Angyal Endre⁴ is érezte, hogy XVII. századi kultúránk ritka, becses értéke ez a daloskönyv, a költő személyisége azonban ellentmondásos gondolatokat keltett bennük, hiszen Wathay a magyar késő reneszánsz korra *másként* jellemző figura, mint Balassi és Rimay, költészete a századelő szellemi fejlődésének fő vonalába nehezen illeszthető be. Annyi csaknem bizonyos, hogy Rimay – ha ismerte volna is – nemigen említette volna őt azok között, akik „ex nostra turba, nostro censu”,⁵ vagyis, akik a „mi csoportunkból valók, a mi sorunkból”, s akik előtt „Lipsius Kertjének törvényei”⁶ mindig szentek. Wathay költészetének egyes vonásai bizony a XVI. századi históriás énekek kissé még nyers verszeteire emlékeztetnek. Egyébként maga a költő is inkább vallja magát vitéz katonának, mint poétának, szerényen elismeri „elméjének | tudatlan voltát”,⁷ de nem kevés büszkeséggel emlékezik meg arról, hogy már tizenhat éves korában az „italt, a katonáskodást” és „valamennyire az szerelmeskedést”, „az végbeli állapotnak első részét”⁸ alaposan megtanulta.

¹ André CHÉNIER: Jambusok. Ford. Illyés Gyula. | Klasszikus francia költők. Bp. 1963. 784.

² Wathay Ferenc Énekes Könyve. I–II. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte Nagy Lajos, a szöveget gondozta Belia György. Bp. 1976. – a továbbiakban: Wathay-ék.

³ DÉZSI Lajos: Wathay Ferenc, Századok 1914. 1–16.

⁴ ANGYAL Endre: Wathay Ferenc énekeskönyve. ItK 1955. 51–61.

⁵ Rimay János összes művei. – továbbiakban Rimay ÖM – Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 224.

⁶ Uo. 230.

⁷ Wathay-ék. II. 10.

⁸ Uo. 142.

A szellemi elit manierista költészete és a „végbeli állapotban” levők énekei között azonban nem volt oly mély a szakadék, mint hihetnénk. Révai Péter, túróci főispán, aki szintén „Pallas magyar ivadéka” közül való, Lipsiushoz írott levelében – a „Magyarország Európa védőbástyája” eszméjének szellemében – úgy jellemzi a németalföldi filozófus előtt a hazai poétákat, mint akik „minden igyekezetüket inkább *Marsra*, mint az *arsra*, inkább a *pihusra* semmint a *stylusra*” fordítják – természetesen kényszerűségből.⁹ Ellenben Wathay szerénykedő gesztusainak sem kell feltétlenül hitelt adnunk. Erdemes felfigyelni arra, hogy az emlékiró Wathay Ferenc panaszkodik, mert anyja korán kivette „az oskolából és tanulságbul, elég tudatlanságban – s amint írja – *nekem eléggé nagy káromra*”.¹⁰ A költő ekkor immár egy elsajátított magasabb műveltség birtokában idézi vissza szertelen és tudatlan ifjúságát.

Énekeskönyvének írásakor tudta ő már mindazt, amit a XVII. század eleji magyar költészet populáris szintjén egy jó tollú énekszerzőnek tudnia kellett. Igen változatos, biztos technikai készséggel alkalmazott versformái közt megtaláljuk a lírai énekekben használatos Balassi-strófát, az „ősi” nyolcást, valamint a felező tizenkettést is, amelyet költőnk egy Szenci Molnártól is jól ismert fordulattal illet:

*Vitézek, titeket ez paraszt versekvel
Egy társatok köszönt igen nagy jó szívvel.* ¹¹

Wathay gyakori bibliaolvasó és zsoltáreklő ember lehetett már rabsága előtt is. Verseinek nótajelzéseiből kiderül, hogy sok egyházi és világi éneket ismert, ezeket feltehetően fejből tudta, de egyszersmind az is valószínű, hogy e gazdag énekkultúrát – melyben Balassi verseinek kétségtelenül fontos helye van – kéziratok formában terjesztett dalgyűjteményekből ismerte, hiszen énekeskönyvét maga is e kéziratok formai hagyományaihoz híven alakította ki.

Egyik énekét német nótára írta.¹² Sopronban járt iskolába, de a német katonáktól is hallhatta. Ennél feltűnőbb, hogy nótajelzései között egy régi középkori latin dallamot is megjelölt: *Viri venerabiles sacerdotes dei*. Az érdekes hangulatú, apokalipszist és mennyországleírást tartalmazó költemény alá gondosan odaróta: „Írá német ritmusból Wathay ezt íly módon.” Ezt az éneket főként szombatosok énekeltek.¹³ Érdekes, hogy önéletrajzában Wathay első feleségét, Ládony Annát, akit mint özvegyet vett nőül, „második Abigélnak” nevezi.¹⁴ Nem valószínű, hogy e találó bibliai metafora eszébe jutott volna, ha nem ismeri Abigail 1560-ban megverselt históriáját.¹⁵ Figyelemreméltó, hogy e históriás ének szombatos körökben volt népszerű. Megállapítható, hogy Wathay műveltségén a végek „vitéző oskoláinak” dalnoknevelő hatása érzik. Hiszen – mint erre Pirnát Antal figyelmeztetett – ha Szondi György, a kis drégeli porkoláb is két énekes apródot tudott tartani, azokat skarláttal ruházni, pénzzel kápájokat megtölteni,¹⁶ mit mondhatunk akkor Fehérvárról vagy Győről, ahol Wathay is vitézkedett, s mely mindkettő „fűhel lévén, sok fűnemes és vitéző rend lakja vala”? Ez a szellemi légkör melegágya lehetett a középkori hagyományból táplálkozó kikeleténekeknek, szerelemdaloknak, a humanista befolyások azonban elkerülték a végházakat.

Nem tudjuk, hogy török fogsága előtt Wathay szerzett-e verseket, de „hadnagyságra való első állásakor”, midőn – ahogy írja – „életemet . . . kedvemre élém, igaz ifjú legények módja szerint, jó

⁹ Antoine CORON: Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révai Péter kiadatlan levele Lipsiushoz. ItK 1976. 495.

¹⁰ Wathay-ék. II. 141.

¹¹ Uo. 105.

¹² A XXII. éneket. Uo. 112.

¹³ XXIII. ének. Uo. 114.

¹⁴ Uo. 149.

¹⁵ Abigail históriájának kiadása: RMKT 7. 36–46., 343–345. Az RMKT XVII. 5. 84. és 117. énekének nótajelzése: Abigail asszony históriáját . . . A históriás énekekben Abigailt mint a feleségek tükörét mutatja be a Küküllői Névtelen. Vö: HORVÁTH János: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 439.

¹⁶ Vö. TINÓDI Sebestyén: Budai Ali basa históriája. – HELTAI Gáspár: Cancionale. Kolozsvár, 1574. BHA V. Bp. 1962. A faksimile szövegét gondozta Varjas Béla.

szolgáim, lovaim és agaraim jók lévén”,¹⁷ a vitézi mulatságok közül aligha hiányozhatott a gyakori éneklés.

A műveltségi szempontok azonban Wathay költői tehetségének megítélésekor csupán másodlagos fontosságúak lehetnek. Wathay ugyanazzal a populáris énekkultúrával rendelkezik, amellyel Balassi is, csak hogy Balassi ezen felül az udvari szerelem kifinomult műveltségével is bír, ami Wathayból viszont teljességgel hiányzik. De ez a hiány nem jelent egyszersmind tökéletlenséget. Alább látni fogjuk, hogy Wathay önálló költői világképet alakít ki, melyet sajátos poétai módszerekkel tükröztet, tehát önnön relációi között ő is „tökéletes”. Épp ezért semmiképp sem marasztalhatjuk el „dilettantizmusa” miatt, hiszen, ha úgy tetszik, Rimay „profi” költészetéhez képest Balassi poézise szintén „dilettánsnak” bizonyul.

Korabeli szokás tehát a reneszánsz költészetet – többek között – a *tudós és morális* tartalom értékszempontjai szerint megítélni. Csaknem bizonyos, hogy Wathay versei – ha eljutnak is oda – feltétlenül elbuknak a sztoikus-manierista esztétikai ízlés (ami a Rimayéval volt többé-kevésbé azonos) ítélőszéke előtt. Wathay Ferenc verseinek azonban éppen korunkban nőhet meg a jelentősége, ez is bizonyíthatja, hogy nincs a művészetben önérték, csupán számunkra-való érték létezik.

Mind elméletileg, mind gyakorlatilag helytelen eljárás volna, ha Wathayt Balassi és Rimay között valamiféle összekötő kapocsként mutatnánk be, amint ezt debreceni előadásában Amedeo di Francesco tette.¹⁸ Wathay költészetének „átmeneti jellegét” nehéz lenne bizonyítani, hiszen szüntelenül saját értékszempontjainkat kellene késő-reneszánsz kori fogalmakkal keverni. Bán Imrével szólva „nyilvánvaló, hogy mind az »elhatárolás« mind az »átmenet« oly térbeli szemléleten alapuló metaforák, amelyeknek fogalmi értéke korlátozott, dialektikusan csak az »együttélés« jelensége magyarázza az... átmenetnek jellemzett érintkezést”.¹⁹ Wathay költészetének vizsgálatakor tehát, midőn megérteni kívánjuk azt, korabeli érték kategóriákat fogunk használni. Mikor azonban kísérletet teszünk megítélésére, akkor nem relatív önértékét próbáljuk igazolni Balassi és Rimay viszonylatában, hanem számunkra-való értékét – a régiség műalkotásaihoz való viszonyunk alapján, saját esztétikai értékvonatköztatási rendszerünk szerint.

Paradoxnak tűnik, de igaz, hogy Wathay-képünk ellentmondásossága nagyrészt a költőnek saját poézise természetéről tett kijelentésein alapul. Énekeskönyvének ajánlásában – a tőle megszokott, s merőben formális – szerénységgel azt próbálja elhíttetni „olvasó barátaival”, hogy énekeit csupán „imádság és békeségtűrés” céljából szerze, könyörögve az Úristenhez, mondván, hogy „hítvány gondolataimmal az én Uramnak haragját inkább fejemre ne ingereljem, és ez ily írásaimmal, egyéb képeknek pepecselisível az én szívemnek bánatját könnyebbítsem, és vele az időt (töltvén) múlassam”.²⁰ Ha így volna igaz, akkor költőnk énekeskönyvét a rabságban előtte kitarulkozó idegen világnak, „Ázsia földjének” leírására szánta volna, s a versek farigcsálásával, nyughatatlan elméjét vígasztalando, holmi lelki fájdalomcsillapító szert kotyvasztott volna magának. Csak hogy nem ez történt. Wathay tudatosan elhatárolta magát szenvedéseinek vidékétől, mert „mint madárkának, résén kalikának”, úgy kellett rá néznie. Bár leveleiből kiderül, hogy nem hunyta be a szemét a törökországi érdekességek előtt, hisz Batthyány Ferenc inasát, Komornyik Istvánt a „zsrítalanul török tőknek főzésére igen szépen megtanította, és egyéb sok másra”,²¹ ám verseiben nyoma sincs a „kompromisszum” szándékának. Itt csak szüntelen gyöttrődés, a lélek hegedni nem tudó sebei és az otthoni tájékat felidéző fantasztikus költői képek találatnak. Az egyén, a világ és isten hármasságának harmóniája megbomlik. A világ csupán az időben is, térben is távoli haza valószínűtlen, mesés allegóriáiban létezik, s így az én számára önmaga és Isten jelentősége rendkívüli mértékben megnövekszik. Ez a költői magatartás teszi korunkban különösen aktuálissá Wathay Ferenc poézisét. De

¹⁷ Wathay-ék. II. 145.

¹⁸ Amedeo DI FRANCESCO előadása 1978. október 14-én, a Reneszánsz-kutatások Osztálya debreceni ülészakán hangzott el. Címe: Wathay Ferenc költészetének átmeneti jellege. Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy dolgozatunkban nemcsak az előadás eredményeit igyekeztük figyelembe venni, hanem Pirnát Antal, Vörös Imre, Horváth Iván és Kőszeghy Péter értékes hozzászólásait is.

¹⁹ Bevezető tanulmány Az olasz reneszánsz irodalomelmélete című válogatáshoz. Bp. 1970. 9.

²⁰ Wathay-ék. II. 10.

²¹ Uo. 165. – Wathay Ferenc levele Batthyány Ferenchez. Buda, 1605. szeptember 29.

mikor vizsgálni kezdjük tavaszénekeit – melyek sajátos költői szemléletének talán legjobb megnyilvánulásai –, akkor egyszersmind fokozott figyelemmel kell lennünk a Wathay által használt költői nyelv szabványos, állandósult fordulatainak, szimbólumainak és allegóriáinak eredetére is, azokra a poétika konvenciókra, amelyeket költőnk is feltétlenül kötelezőnek érzett önmagára. Csak így – a filológiai és az esztétikai szempontok összehangolásával – szabhatjuk meg jól Wathay helyét XVII. századi irodalmunk történetében.

*Fülemüle-ének – tavaszének*²²

Wathay Ferenc XVI. énekére²³ – melyet a költő egy cipruságon daloló fülemüléről szerzett – Angyal Endre²⁴ is fölfigyelt, s kapcsolatba hozta a múlt századi betyárénekektől elütő stílusú, erdélyi rabénekekkel. A vers első olvasása után Angyal érvelése meggyőzőnek tűnhet, kivált ha meggondoljuk, hogy ezek a népdalok régies, ódon fordulataikkal, idegen országbeli, olykor tengeren túli rabságra valló motívumaikkal kétségkívül a török korból származnak. Legismertebb típusuk a következő:

Imhol kerekedik egy fekete felhő,
Abban tollázkodik egy fekete holló.
Állj meg holló, állj meg, vidd el a le'lemet,
Apámnak, anyámnak, jegybéli mátkámnak.
Ha kérdik, hogy vagyok? Mondd, hogy beteg vagyok,
Idegen országbó csak bujdosó vagyok.²⁵

Ha alaposan áttanulmányozzuk e népdal különböző változatait, kiderül, hogy közös motívumuk, lényegi magjuk az *üzenetküldés*. Balassi *Darvaknak szól* argumentumú költeménye²⁶ is ezen típushoz tartozik, központi eleme ennek is a madárüzenet: „De ne siess kérlek, tőled hadd üzenjek neki rövid beszéddel”. Wathay azonban – aki pedig csaknem minden versében megemlékezik feleségéről, „árva társáról” – fülemüle-énekében nem üzen sem neki, sem másnak a madárral.

Wathay versét Eckhardt Sándor is közölte a Balassi Bálint *Az fülemüle-ének* című énekéhez fűzött jegyzetanyagban.²⁷ Úgy vélte, hogy az isztambuli Fekete toronyban írt éneken „erősen érzik Balassi Bálint költeményének emléke”, s Wathay versében látta „Balassi legszerencsésebb ihletű hatását”.

Wathay Ferenc kétségtelenül jól ismerte Balassi verseit, hiszen négyszer is Balassi-költeményt választott nótajelzésül.²⁸ Egy-két énekében talán szövegszerű hatást is ki lehet mutatni. Nem kell azonban feltétlenül Balassi-motívumok átvételére gyanakodnunk, ha például „Az nagy, széles tengőrt, benne sok csudával”²⁹ emlegeti, hiszen mindketten közös forrásból merítenek, a 148. zoltárból. Nézetünk szerint Wathay Ferenc egyetlen énekét sem írta közvetlenül egyik vagy másik Balassi-vers hatására, így a fülemüle-éneket sem. Maga Eckhardt állapítja meg, hogy „Wathay saját egyéni sorsát

²² A tavaszének általános fogalmát használjuk ugyan, de nem tartjuk szerencsés kategóriának, mivel elmossa a különbséget a szakrális és a profán szféra, valamint a különböző ének-műfajok között. A továbbiakban törekedni fogunk a terminológia tökéletesítésére, differenciálására.

²³ Wathay-ék. II. 97.

²⁴ I. m.

²⁵ JAGAMAS János–FARAGÓ József: Romániai magyar népdalok. Bukarest, 1974. 200. (A dal változataira vonatkozó irodalmat lásd ugyanezen mű 412–413.) A madárüzenet török kori eredetéről lásd VARGYAS Lajos: A magyar népballada és Európa II. Bp. 1976. 723.

²⁶ Balassi Bálint összes művei I. – Továbbiakban Balassi ÖM – Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. 95.

²⁷ Uo. 226.

²⁸ Balassi-vers a nótajelzése Wathay VI., IX., XIV., XIX. énekeinek.

²⁹ Wathay-ék. II. 37.

énekli itt, és nem szerelemről, hanem honvágyról és fogságról beszél”.³⁰ (Alább látni fogjuk, hogy Eckhardt Sándor ezen kijelentésének csupán az első fele igaz, hiszen Wathay elsősorban mégis szerelemről énekel.) Balassi és Wathay fülemüle-énekeinek összehasonlítására az ad némi alapot, hogy Balassi a madár szabadságát állítja szembe önnön szerelmi rabságával: „Te szabad vagy, repülsz, hol akarod, szállsz, ülsz, nem úgy mint én, ez vasban.”³¹ Wathay költeményének csak az alaphelyzete hasonló Balassiéhoz, ám nem valószínű, hogy éppen Balassi rabság-metaforája juttatta volna eszébe Wathaynak saját siralmas sorsát. A gyanakvást Eckhardt Sándor párhuzamával szemben éppen Eckhardt egyik mondata keltette bennünk, amely felhívja a figyelmet arra, hogy Balassi, mikor Angerianus tücsök-énekét fordítja, mivel nem kedveli az „anakreoniták kedvenc dalosát”, helyébe a fülemülét teszi.³² Ez a madár is előfordul Angerianusnál, egy másik költeményében.³³ A csalogány tehát itt nem megszokott szerepében lép elénk, csupán „beugróként” ölti magára a tücsök jelmezét. Vajon mi az igazi szerepe?

Király György már 1917-ben felfigyelt arra, hogy Balassi *In somnium* című verse nagy hasonlóságot mutat Walther von der Vogelweide *Do der sumer komen was* kezdetű énekével.³⁴ Természetesen nem közvetlen átvételre gondol, hanem arra, hogy létezett a goliardikus tavaszénekeknek egy olyan típusa, amely talán a *Carmina Burana*-ból eredt, s mivel Európa-szerte közkedvelt volt, eljuthatott Waltherhez is, Balassihoz is. Király megállapítását később Eckhardt Sándor pontosította, számos francia és magyar példát idézve az *in somnium* típusú tavaszénekre.³⁵

Különös, hogy egyikük sem nevezte meg pontosan az eredeti ófrancia műfajt, amely az *in somnium* típusú énekekkel rokonítható. A *reverdie*-re gondolunk, mely nem más, mint „tavaszi dal: álmodozás egy tavaszi reggelen; a játékos, képzeleti allegorikus elemek túlsúlyával”. E műfajt a Minnesang is átvette, Walther említett költeménye szabályos *reverdie*.³⁶ Természetesen a különböző populáris énekműfajokban – a *pastourelle*-ekben, *női dalokban*, *albákban*, *táncdalokban*, *lator énekekben* –, melyek például a versforma, a szereplők nembeli, illetve társadalmi hovatartozása stb. szerint különbözhetnek el, többnyire közös motívumkincset találhatunk. Nos, ezekben a gyakran tavaszi erotikus énekekben játszott állandó szerepet a fülemüle. Olyannyira hozzátartozott e dalok szimbólumrendszeréhez, hogy szinte már prózában sem lehetett tavaszi éledésről, szerelmi érzésről – fülemülék nélkül beszélni. Bizonyíték erre Balassi Bálintnak pásztordramájához írott ajánlása, melyben így köszönti az erdélyi asszonyokat: „Isten éltesse kegyelmeteket, és adjon oly kedves szerelmet, kinek úgy örülhesen kegyelmetek mint az fülemülék az tavaszi időnek, kiknek gyönyörű éneklésekkel kikeletkor minden hegyek, völgyek, berkek széllal mindenütt zöngenek.”³⁷

A XVII. századi magyar költészetben az *in somnium* típusú ének úgy módosul, hogy a kedves nem saját személyében, hanem valamely kis állat, méhecske, rárócska, fülemüle képében jelenik meg a versszerző álmában, aki e szavakkal fordul hozzá: „Kérdem: Honnan jutottál? Mely igen meg

³⁰ Balassi ÖM I. 226.

³¹ Uo. 94.

³² ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái. – Balassi-tanulmányok. Kiad. KOMLOVSZKI Tibor. Bp. 1972. 214. – A tárgyalt költemény: Angerianus: Ad Celiám. Poetae tres elegantissimi, emendanti, et aucti, Michael Marullus, Hieronymus Angerianus, Ioannes Secundus. Parisiis, 1582. 212.

³³ ANGERIANUS: Ad hirundinem. I. m. 206.

³⁴ Balassi Bálint *In Somnium* c. költeménye. It 1917. 52–55. – Walther énekét lásd Walther von der Vogelweide válogatott versei. Bp. 1961. 16.

³⁵ Balassi ÖM I. 177.

³⁶ Az idézet a Klasszikus francia költők című, már említett kiadvány Lakits Pál, Rónay György és Szegezdy-Csengery József által összeállított jegyzetanyagából való. 1412.

³⁷ Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comediája és levelezése. A szövegeket gondozta STOLL Béla. Bp. 1974. 168. – A *chante-fable* műfajú Aucasin és Nicolette prózai része – jellemző módon – szintén a május és a szerelem szimbólumaként említi a csalogányt: „Volt pedig akkor nyáridő, május hava, mikor a napok langyosak, hosszúak és ragyogók, az éjszakák meg csöndesek és derültek. Nicolette egyik éjszaka ágyában feküdvén, nézte a holdat, mily fényesen süt be az ablakon, s hallgatta a csalogányt, mily édesen csattog a kertben. És megemlékezett Aucasinról, édes feléről, kit olyigen szeretett.” Ford. TÓTH Árpád. Lásd Tóth Árpád összes versei, versfordításai és novellái. Bp. 1971. 557–558.

fárattál? ”.³⁸ Wathay is így szólítja meg fülemüljét: „Áldott fülemile, ily nagy énekelve *hogyhogy jutál mast ide?* . . . Azért, hogyha te vagy, s *értem fáradva vagy*, nagy munkádat köszönöm”. Ez persze nem bizonyítja, csupán valószínűvé teszi, hogy költőnk is *reverdie* típusú éneket szándékozott írni. Egy dolog azonban kétségtelen: tavaszéneket, szereleméneket szerzett, s felidézte e kikeleti dalok számos konvencionális kellékét, rózsaágakat, ciprust, fülemülét. Maga Wathay írta oda az ének végére befejezetlen, s később kiszűrt kolofónként a következő sort: „Úgy az tenger mellett, *hogy vala kikelet*, ugyan ész nekül írtam”.³⁹

A rózsza, a Pütkösi királynőt megtermő „istenfa” ősidők óta a tavaszünnap attribútuma,⁴⁰ a ciprus szintén szerelemszimbólum. Az Ovidius megénekelte Küparisszosz-mítosz,⁴¹ valamint az a hiedelem, hogy Amor ciprusfából faragta nyilát,⁴² régóta helyet biztosított az olasz szerelmi lírában az „óriási karcsu gyászfáknak”.

Ha egy pillantást vetünk Wathay másik tavaszdalának kikeleti motívumaira, láthatjuk, hogy a költőt a fülemülehez írt vers megalkotásakor is ehhez hasonló költői szándék vezette. *Az Isten áldotta, oh, szép kikelet* . . . kezdetű énekről⁴³ – melyről alább esik még szó – már most megállapíthatjuk, hogy ahhoz a XVII. században igen elterjedt énektípushoz tartozik, amelyben az énekes arról panaszkodik, hogy bár „Minden állat örül az tavasznak”, „Minden hegy, völgy, mező is szengedez, Fülemile nyelvével örvendez”, és bár „Minden állat ő társával sétál”, a dalos „Víg örömet nem remél”, mivel távol van, akit szeret.⁴⁴ Ennek az énektípusnak az egyik legrégebb változata a *Cambridge-i daloskönyv* Levis exsurgit Zepirus . . . kezdetű éneke, mely műfaját tekintve női panaszdal. Wathay azonos gondolatmenetű költeményében – az örvösök, kakukkok, gerlicék, rigók és más „áldott kis madarak” között – a fülemüle kiemelkedő helyet foglal el; a költő jegyeskori nyájas játszadozásait jeleníti meg a fülemülepár csacsogó felegetésében. Bizonyosra vehető, hogy a madarat fülemüle-énekében is – szerelmi szimbólumként – a párban járás gyönyörűségeire emlékeztető kikeleti énekmotívumként alkalmazza:

*És miként te mostan röpdcsölsz az fákon, valék én is ily kedvvel
S én kedves társommal kedvemre egymással járok vala; örömmel,
Hegedűzöngésvel, mint szód, ily énekel, élek vala víg szívvel.*

A kis énekesmadár mindkét versben „rúzságak közben” zengedezik. Újabb bizonyítéka ez annak, hogy a két költeményben a tavaszénekek szokványos szerelmi szimbólumaként, egyazon értelemben szerepel.⁴⁵ Wathay tehát itt is, ott is ugyanarról a fülemüléről dalol.

Vajon a madárka csattogó énekén kívül van-e más oka is annak, hogy a csalogány a tavaszi szereleménekek állandó motívumává vált? Az ok után kutatva tegyünk egy rövid kitérőt a görög

³⁸ RMKT XVII. 3. 286. – E kötet 44. és 171. számú énekei kétségkívül *reverdie* típusúak.

³⁹ Wathay-ék. I. 75/b

⁴⁰ Vö. KARDOS Tibor: Középkori kultúra, középkori költészet. Bp. é. n. 43.

⁴¹ *Metamorphoses* X. 106–142. – A ciprus-Küpris szójáték a Carmina Buranából ismeretes. Az *Ecce chorus virginum* . . . kezdetű táncdal refrénjének csattanója ezen alapul. (Carmina Burana. Kiad. KARDOS Tibor. Bp. 1960. 110.) De idézhetünk hasonló játékos metaforát a régi magyar költészetből is:

Diánnának te vagy az másikja,
Az szép *Cyprus* asszonynak magzattya,
S én szívemnek ő szép virág szála,
És egyedül csak egy *Cyprus* ága.

(RMKT XVII. 3. 243.)

⁴² ECKHARDT Sándor: i. m. 239.

⁴³ Wathay-ék. II. 126.

⁴⁴ RMKT XVII. 3. 327.

⁴⁵ Lásd D. Philippo Picinello *Mundus Symbolicus* című művének (hasonmás kiadása: EMBLEMATA. Handbuch zur sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts. Herausgegeben von Arthur HENKEL und Albrecht SCHÖNE. Stuttgart, 1967.) *philomela* címszavát: „*Philomela est symbolum libidinis* . . .”

mitoszok világába, hiszen csak ott világosodhat meg Wathay Ferenc költeményének valódi jelentése, csak így fejthetjük meg igazán a vers különös jelképeit.

Köztudomású, hogy Shakespeare *Rómeó és Júliájának* gyönyörű *alba dalában* Júlia éji csalogánynak hazudja a pacsirtát, a hajnal hírnökét, hogy maradásra bírja Rómeót. Shakespeare finom célzása ez, hisz a csalogány nemcsak az éjszaka szimbóluma, hanem a hamarosan tragikus véget érő szerelemé is.

*Ne félj, szerelmem: nem pacsirta szól!
A csalogányunk csattog minden éjjel:
Amott tanyáz a gránátalmafán.
Hidd el, szívem, hogy csalogány dalol!*⁴⁶

Talán kevésbé ismeretes, hogy a *Szentivánéji álom* bűvös-bájos szerelemligetében a Titániát dallal, táncsalattal átvezető tündérek szintén a fülemülét foglalják rontás-elhárító varázsdalukba:

Philoméla dalabáj,
Zengje lágyan: lullabáj,
Semmi bú
Semmi báj
Asszonyunkra itt ne szállj;
Jó'tszakát, lullabáj.⁴⁷

Philoméla titkos, kétértelmű nevét a tündérek nem véletlenül szövik mágikus erejű altatódalukba. A darabban minden arra utal, hogy nem közönséges éjszakán hajtják nyugovóra fejüket a szerelmesek. A komédia címe a nyári napfordulóra utal, ám Theseus elejtett megjegyzéséből kiderül, hogy voltaképpen május ünnepét ülik, Robin Hoodnak, a régi vidám Anglia népi hősenek emlékét idézve, zeneszóval, éjfélbeli erdei felvonulással, zöld ágakkal, bokréttákkal.⁴⁸ Philoméla éneke éppúgy kelthet derűt, mint borút. Hol boldog szerelemről szól, hol tragikus véget jósol. De ne fussunk előre, tisztázzuk inkább, hogy is lett a fülemüleből Philoméla.

Tulajdonképpen fordítva történt: Philoméla változott fülemülevé. Az antikvitás egyik legnépszerűbb, s egyben tán a legellentmondásosabb átváltozás-mitosza ez.⁴⁹ Apollodórosz szerint a thrák Téreusz, Arész fia követte el a gaztettest: feleségét, Proknét vidéken elbűjtatta, s – halálhírére kelve – feleségül vette sógornőjét, Philomélát, akinek a nász után kivágta a nyelvét. Philoméla azonban egy peploszba betűket szőtt, s így hírül adta hűgának, mi történt vele. Prokné nővérehez sietett, majd tulajdon, Téreusztól nemzett fiát, Itüszet feltalálta férjének vacsorára. A király, miután rájött a szörnyűsége, fejszét ragadott, és üldözőbe vette a testvéreket, s Dauliában utol is érte őket. A nővérek ekkor imával fordultak az istenekhez, s azok mindhárójukat madárrá változtatták. Téreuszt bankává, Proknét fülemülevé, Philomélát pedig fecskévé.⁵⁰ Meglepődve kaphatjuk itt fel a fejünket. Hiszen mi úgy tudjuk hogy Philoméla változott csalogánnyá! Ezt azonban az antik szerzők közül csak Hyginus állítja,⁵¹ aki szerint Téreusz sem bankává, hanem sólyommá változott. Még Ovidius sem beszél egyértelműen arról, hogy ki mivé lett, pedig a mítosz elsősorban az ő átváltozás-története révén került be az európai költészet jelképtárába.⁵² A régebbi források egyértelműen Philoméla fecske mivolta mellett tanúskodnak, s ha helyes Kerényi Károly névféjtése, akkor Philoméla 'nyájakat

⁴⁶ Shakespeare összes drámái III. *Rómeó és Júlia*. Ford. MÉSZÖLY Dezső. Bp. 1955. 179.

⁴⁷ Uo. II. *Szentivánéji álom*. Ford. ARANY János. 413.

⁴⁸ Uo. Lásd KÉRY László jegyzetét. 952.

⁴⁹ KERÉNYI Károly: *Görög mitológia*. Ford. Kerényi Grácia. Bp. 1977. 371–372.

⁵⁰ Apollodórosz III. 14. 8.

⁵¹ Hyginus: XLV. *fabula*. *Philoméla*. „Tereus facinore cognito fugientes cum insequeretur, decorum misericordia factum est ut Progne in hirundinem commutaretur, Philomela in lusciniam; Tereum autem accipitrem factum dicunt.”

⁵² *Metamorphoses* VI. 412–674.

szerető-t jelent, s ez valóban a fecskére illik.⁵³ Ám a névnek később az 'éneklést szerető' jelentést tulajdonították, s ez a görög nyelvből éppúgy igazolható, mint a Kerényi Károly megfejtése.

Számunkra azonban a mítosz legfontosabb figurája Itüst, aki a meghaló és feltámadó istenek közé tartozik, mint Tammuz és Ozirisz. A fülemüle tavaszi éneke Itüst hívogatja, akár Proknének hívják a madarat, akár Philomélának. Bizonyosság rá Arisztophanész komédiája, a *Madarak*, melyben a fülemüle szerepét egy fuvoláslány alakítja, akit a drámaköltő Proknének nevez, s a Tereusz-banka által tavaszi termékenység-himnusz éneklésére biztat:

*Nosza én társam, ne aludjál már,
Ébreszd amaz isteni himnuszokat,
Mikkel keserüli magasztos száz
Ityst, siratott fiam! és fiadat,
Jajgatva könnyáztatta bús énekit
Szürke fajodnak!*⁵⁴

Erdekes, hogy Ovidius *Római naptár*ában mint bajt hozó, átkos neveket említi Tereus családját, s a mítoszt közvetlenül a tavaszi termékenység-szertartásokkal hozza kapcsolatba. Proce ugyanúgy siratja Ityst, mint Ceres Proserpinát, alvilágba távozott leányát: „Bárhova lép, telesírja a tájat bús panaszával, veszte után ahogy a fecske siratta Ityst”.⁵⁵

Philoméla mítosza ugyanis kettős értelmű volt. A csalogány-leány nyelvét kivágták, s néma lett, mint a halottak. A fülemüle tavaszi éneke egyaránt hirdetett halált és feltámadást. A mítosz középkori interpretációjának lényege is ez.

A régi rómaiak bonyolult hitvilágában a május hónap ellentmondásos jelentőségű volt. Hahn István írja: „Május a termés szempontjából sorsdöntő hónap: ekkor dől el voltaképpen, hatással voltak-e az előző termékenység-ritusok. Éppen ezért az egykori pásztorok és földművesek feszült, szinte komor lelkiállapotban töltötték a – számunkra – csodaszép május hónapját.”⁵⁶ Philoméla nevének említése sötét, komor hangulatot közvetített a reneszánsz költőinek is. Shakespeare *Titus Andronicus*ának II. felvonásában a borzalmas mitikus aláfestését a Philoméla-mese adja meg.⁵⁷

A középkori tavaszi virágünnepek vérpezsdítő szereleménekeiben az immár végképp fülemülévé vált Philoméla megőrzi kettős szerepét. Kardos Tibor, aki ugyan nem foglalkozott részletesen a középkori madárszimbolikával, jól megérezte e jelkép keserűdes hangulatát: „A táj, ahol a goliardok szerelme támad, az idillek és bánatok színhelye, meleg, déli táj, Horatiusé, Vergiliusé, Ovidiusé vagy a Rajna völgye... Vidám és epekedő hangok futják be a déli nap tiszta derűjét. Az álomszerű képeket lehetetlen bánat kíséri, amit a boldogság bizonyosan bekövetkező elvesztéséért kell érezni:

*Jókor zendül pacsirta,
Ijjog-vijjog varjacska.
Természet a csalogányt
Panaszszóra bírja,
Régi búját sirja.”*⁵⁸

⁵³ KERÉNYI Károly: i. m. 371.

⁵⁴ Madarak. Ford. ARANY János. – Arisztophanész vígjátékai. Bp. 1968. 399.

⁵⁵ OVIDIUS: Fasti IV. 481–482. Ford. GAÁL László. Bp. 1954.

⁵⁶ HAHN István: Római istenek. Bp. 1975. 96.

⁵⁷ I. m. III. Ford. VAJDA Endre. 32., 43., 60–61. – Eredeti értelmében újítja fel a Philoméla-mítoszt T. S. Eliot, mikor mitológiai utalásokat gazdagon tartalmazó híres költeményében, az *Átokföldjében* a tisztátalan érzékiség szimbólumává teszi. T. S. Eliot versei. Bp. 1978. 238–239.

⁵⁸ KARDOS Tibor: i. m. 82. – A versidőzet a Carmina Burana Musa venit carmine... kezdetű énekének második versszaka. Vö. id. kiad. 107.

Philoméla a *Carmina Burana* leggyakrabban említett madara, Floralia vidám ünnepének szomorkás résztvevője.⁵⁹ Ám ő teszi az ünnepet valódi ünneppé: Kalendas Maias általa válik titokzatossá, misztikussá. Kukkantsunk be egy pillantásra Miskolczi Gáspár Frazius Farkastól fordított *Egy jeles vad-kertjébe*, ahol a nem kevésbé jeles szerző összegyűjtötte az általa ismeretes állatokról mindazt, amit – az ókortól az újkorig – a kiváló auktorok, persze elsősorban az idősb Plinius, összeírtak. Több oldalas tudós elemzést találunk itt *A' fülemiléről*, mely tartalmazza a csalogány középkori madár-szimbolikai értelmezését is. „Mihelyen az erdők zöldelleni kezdenek, ő azonnal az ő rejtek helyéből elő jő, és tizenöt egész nap estig és éjtzaka szüntelen énekel, még amikor alszik is . . . Őszre kelve nem mégyen ugyan el tőlünk a messze tartományokra, de azért itthon is egész tavaszig elrejtetik, és az idő alatt színét is megváltoztatja. Ezeknek a Madaraknak elrejtései pedig jeles ki-ábrázolója a Halottak feltámadásának: a minthogy színek meg-változtatása is, példázója lehet bűneinkből való kifésülésünknek.”⁶⁰

Valószínű, hogy a Magyarországon szokásos pünkösdléskor, királyasszony-ültetéskor vagy a rózsás és liliumünnepeken énekelt vallásos motívumokkal vegyes szerelemdalokban a fülemüle megőrizte kettős tartalmi reminiscenciáját, egyszerre utalt a szerelemre és a feltámadásra. Legszebb példája ennek Balassi Bálint pünkösdi éneke, melynek első része kétségtelenül a pünkösdi tavaszénekek motívumaiból építkezik:

*Áldott szép Pünkösdek gyönyörű ideje,
Mindent egészséggel látogató ege,
Hosszú úton járókat könnyebítő szele!*

*Te nyitod rózsákat meg illatozásra,
Néma fülemile torkát kiáltásra,
Fákat is te öltöztets sokszínű ruhákba.*⁶¹

S mi más lenne, mint tavaszi rózsaeének, Balassi *In somnium* című éneke is? A nótajelzéstől megjelölt, s ez idáig ismeretlen *Vir monachus in mense Maii*, címéből ítélve szintén májusének, s – Eckhardt Sándor úgy vélekedik – a Balassi-vers egyik forrása.⁶² Ebből az énekből sem maradhat el a „hangoskodó” fülemüle: Balassi csergő patak partján talál két rózsabokorra,

*Mellette egy kiterjedt szép ciprusfa,
Kinek szép zöld bojtos ágaiba
Fülemile szóla.*

Említésre méltó, hogy egy helyen Wathay Ferenc is – szép alliterációval – „Bithyniának bojtos ciprusfáit” emlegeti, s e ritka jelzős szerkezet használatakor költőnk bizonyára valóban Balassi követője.⁶³

De időzzünk még egy kicsit a fülemüle-mítoszok között, s nézzünk szét most a saját házunk táján. Eljutott-e az eredeti Philoméla-történet hazánkba már a középkor századaiban? Hogy is ne jutott volna el, hiszen iskolai tananyag volt! A *Szalkai-kódex* néven ismert, kézzel írott latin nyelvű iskoláskönyv, melyet még kisdíák korában Szalkai László, a későbbi érsek másolt a XV. század végén,

⁵⁹ Vö. OVIDIUS: *Fasti* V. 185–378. – Lásd HAHN István tanulmányát: *Egy megkövült vallás eleven ünnepei. Világosság*, 1978. 477.

⁶⁰ MISKOLCZI Gáspár: *Egy jeles Vad-kert*. Lőtse, 1702. II. könyv, XVII. rész. – A fülemüle-motívumokkal ékes istenes versekre szép példa a Szelestei N. László által nemrégiben fölfedezett Erdődy-ék. Fülemüle éneklése készeríti . . . kezdetű ismeretlen szerzőjű éneke. ItK 1978. 91. Istenes könyörgésben említi a fülemülét SZEPSI CSOMBOR Márton is. (Egekben lakozó szentséges háromság . . . kezdetű ének. – Szepsi Csombor Márton összes művei. Kiad. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter. Bp. 1968. 287.)

⁶¹ Balassi ÖM I. 68. – A magyarországi pünkösdi szokásokról lásd BÁLINT Sándor: *Karácsony, húsvét, pünkösdi*. Bp. 1976. 336–345.

⁶² I. m. 238–239.

⁶³ Wathay-ék. II. 49.

tartalmazza a mítoszt.⁶⁴ A könyv második irodalmi-poétikai leckéjét Theodolus eklogája és a hozzá fűzött kommentárok képezték. A tragikus történet a kommentárokból olvasható mint az eklogában futólag említett mítosz magyarázata. A mese végén „Thereus hirtelen fabábuvá változott (mások szerint halálmadárrá), Philoména fülemülévé (in avem sui nominis!), Thereus felesége pedig fecskévé. Az a kis piros folt, amely ott van a fecske torka alatt – azt mondják – nem más, mint megölt fiának vércseppje”.

De természetesen a mítosz leginkább a klasszikusokon keresztül juthatott el hozzánk. Catullus, Horatius, Vergilius, Ovidius, Strabón, Martialis⁶⁵ és még sokan mások is megénekelték ezt a történetet. Igen fontos, hogy Dante is hivatkozik rá,⁶⁶ sőt, az Angerianus-epigramma, amelyet Balassi is felhasznált fülemüle-énekéhez, szintén említi a mítoszt, ám a magyar költő, aki tudatosan kerülte az antik vonatkozásokat, elhagyta.

Megállapíthatjuk, hogy a fülemüle-szimbólum éppoly jelentős volt a középkori költészetben, mint a Physilogus bármely másik madarával, a pelikánnal vagy a hattyúval kapcsolatos hiedelem. Eckhardt Sándor a *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben*⁶⁷ című tanulmányában nem foglalkozott a fülemülével, ezért kellett most ezt a hiányt – lehetőségeink szerint – pótolni. Mielőtt azonban bevégeznénk a fülemüle-szimbólum általános vizsgálatát, utaljunk még a jelképes értelmezés néhány lehetőségére. Apácai – Alsted *Enciklopédiája* nyomán – közli, hogy „a filemile . . . éneklésében oly szorgalmatos, hogy gyakorta, ha másnak éneklését hallja, meghal inkább, mint annak engedne”.⁶⁸ Miskolczy Gáspár szerint madarunk „jeles kiabrázóloja az igaz Tanítóknak”, valamint a tudósok szabadságszeretőinek. (A kalitkát nem kedvelő fülemülével egyébként sok XVII. századi szerelmi énekünk példálódzik.) Jelképei ezen kívül a csalogányok az ótestamentumi prófétáknak is, akik „még éjjel is, azaz, mindenekelőtte az Igasságnak fényes Napja, a Jézus Krisztus felvirradott volna, már annakelőtte sok viselt dolgairól . . . világosan énekeltenek”.⁶⁹ Zsámboki János pedig egyik emblémájában „Homerusnak szentelt madárnak” nevezi a fülemülét.⁷⁰

Szimbólumok, emblémák, „versszerző találmányok”

A fülemüle – miként a régi költészet annyi más sablonja – az antikvitásban mitikus, a középkorban és a reneszánszban allegorikus értelemben volt használatos. Ovidius számára a fecske, a csalogány és a banka egy mítosz szereplői; Arisztophanész is Proknénak nevezi a fülemülét, hiszen a madár – antik felfogás szerint – azonosult a hozzá fűződő mesével. Minden mitikus tény a mitikus ósidőbe, az „egykor” meghatározhatatlanul régi idejébe vezeti a képzeletet. A „boldog kor” embere a csillagos ég forgásában a mítoszok szüntelen újratörténetét látta. Az idő visszatér önmagába, legszebb szimbóluma Ixión örökké forgó kereke. Démétér minden tavasszal Perszephonét siratja, a csalogány pedig Itüszért kiált.

A jelképek, középkori hagyományozódásával, funkciója is megváltozik. A *Carmina Burana* tavaszénekeiben – bár nyilvánvaló, hogy e dalok az antik kikeleti himnuszokban gyökereznek – a fülemülék, ciprusok s egyéb szimbólumok szerepe mindenekelőtt az, hogy a szöveg jelentését több-

⁶⁴ MÉSZÁROS István: A Szalkai-kódex és a XV. század végi sárospataki iskola. Bp. 1972. 124–125.

⁶⁵ Catullus LXV., Horatius: Carminum IV. 12., Vergilius: Eclogae VI. 78–81., Ovidius I., m., Strabón: Geographika IX. 3. 13., Martialis: Epigrammaton lib. XIV. 75.

⁶⁶ Purg. XVII. 19–21.

⁶⁷ I. m. 286–309.

⁶⁸ APÁCZAI CSERE János: Magyar Encyclopaedia. Kiad. Bán Imre, Bp. 1959. 244.

⁶⁹ I. h. – Igen gazdag anyagot tartalmaz erre vonatkozóan HENKEL és SCHÖNE idézett műve.

⁷⁰ Orpheus lyra valebat,

Olor sacerque semper

Fuit, suave cantans.

Post nunc bonusque Homerus,

Philomela cui dicata est,

Tanquam locum secundo. Johannes SAMBUCUS: Emblemata. Antverpiae, ex officina Christophori Plantini. 1564. 54.

rétégüvé tegyék. A vers utalások és visszautalások rendszere. A tavasz szimbólumai jelképei egymásnak, Venusnak, Floralia ünnepeinek, tehát a szokásnak, valamint a feltámadásnak is.⁷¹ Dante kategóriáit⁷² felhasználva elmondható, hogy e dolgoknak egyaránt van betű szerinti, allegorikus, morális és misztikus jelentésük. Figyeljük meg a következő idézetben, hogy a vers minden eleme kilép önmagából, igyekszik mássá, többé válni, minden csupa utalás, célzás:

*A madarak éneke
olyan hévvel zeng a kertbe,
hogy megenyhül, és a fák
lombjuk megújítják,
rezgő szirmai, tövis-nyársak
kifakadnak,
s jelképei Venusnak
illatoznak, csalogatnak és szűrnak.⁷³*

A középkori művészet szimbólumalkotási rendjében tapasztalható teljes nyitottságot a reneszánsz idején az allegória zárt struktúrája váltotta fel. A középkori szimbólumok világában minden entitás a tetszőleges kicserélhetőség privilégiumával rendelkezett. Egyszersmind a jelentések hierarchikus rétegeztsége révén – bonyolult megfelelések vezérfonalán – minden Istenig vezetete a szemléző tekintetét. A középkori transzcendenciát a reneszánsz korban egy sajátos, allegorikus utalásrendszer követte, melyben immár immanens rendszerek rendelkeztek tapasztalaton túli jelentéstartalommal.⁷⁴

Wathlay Ferenc nagy gondot fordított arra, hogy pontosan meghatározza verseinek keletkezési körülményeit, s lehetőség szerint mindig utalt arra a konkrét látványra is, amely versírás közben a szeme elé tárult. Az énekek kolofónjából rendre megtudjuk, hogy a költő „Messze napkeletre, Törökország torkában”, „Az Fekete-tengerparton”, „Egy magas toronyban” sínylődik, melyre „Öt héán száz grádicsfokra kell fel belemenni”. Wathlay szerette a pontosságot. Egyik legszebb költeménye végére – esztétikai ízlésével tökéletesen összeegyeztethető módon – odaírta: „Tenger mellett, egy árnyékszéken szerző”. Verseiből kitűnik: ha például gályarabokról ír, azért teszi ezt, mert „húsvét napján sok rabokat látván kínlódni öt gályákban”, „szívében siratta” sorsukat. Kikeleténekeit is igyekszik az észlelet által hitelesített reális keretbe foglalni:

*A tenger mellett, egy torony ablakán
Látám, madarak hogy vadnak fák ágán,
És örvendöznek virágok szagán,
Traktálnak, s vígak egymás házasságán.⁷⁵*

Am a költő sohasem az észleletek pontos tükrözésére törekszik. Az aprólékosság Wathaynál különleges allegorikus képlátással és élénk szimbólumalkotó fantáziával párosul. (Ezeket a kategóriákat természetesen nem modern jelentésükben, hanem korabeli, reneszánsz értelmezésük szerint használjuk. A szimbólum tehát mindig egy fogalmat jelenít meg képi formában. Az allegória viszont a dolgok rejtett természetét ragadja meg, ez a költő legfőbb „munkaeszköze”. Hídat ver az álomszerű valóság és a „tiszta” ideák közé.) E kettősség rajzain is felfedezhető. Precízen megrajzolt, kissé naiv térszemléletű városképeinél figyelemreméltóbbak érdekes emblémakompozíciói, melyek hol a versek lírai alapszituációját ábrázolják, hol pedig valamely – a költeményben előforduló – idézetet, klasszikus közhelyet formálnak képpé. Wathay emblémáival eddig senki sem foglalkozott, pedig igen érdekes adalékok ezek a költő műveltségéhez és allegorikus művészi világlátásához.

⁷¹ Vö. MEZEY László: Deákok és lovagok. Bp. 1961. 112. 127.

⁷² DANTE: Convivio II. 70–145.

⁷³ Saturni sidus lividum . . . (Takáts Gyula ford.) Carmina Burana. Id. kiad. 100.

⁷⁴ Vö. Werner HOFMANN: A modern művészet alapjai. Ford. Tandori Dezső. (A könyvnek A középkori műalkotás realitásképe című fejezetére támaszkodtunk.) Bp. 1974. 71–84.

⁷⁵ Wathay-ék. II. 168.

Wathay énekeskönyvének 71/a lapjára egy szárnyas lábú, ruhátlan nőt rajzolt, aki kezében egy botortvát tart, lábai pedig egy keréken tapodnak. A nő feltűnően dús haját a szél homlokába fújja. Feje fölött szalag, a következő felirattal: FRONTE CAPILLATA POST HAEC EST OCCASIO CALVA. Talán megér egy rövid kitérőt az embléma forrásvidékének földerítése.

Nagy Lajos Wathay énekeskönyvének jegyzetanyagában utal arra, hogy az illusztrációk mindig egy-egy meghatározott költeményhez tartoznak. Különös, hogy ennél a rajznál elbizonytalanodott, s kommentár nélkül hagyta. Hiszen kézenfekvő, hogy ahhoz a vershez való, amely fölül a költő rajzolta, a XIV.-hez. Wathay ebben az énekében a sanyarú kor, a „rossz idő” megszemélyesített alakját vádolja, mely „elsőben szerelmesen mutatá magát”, de később hitetlennek bizonyult, mivel mindkét feleségét elragadta tőle. Nem lehet kétséges, hogy ez a vers tulajdonképpen a rajzon ábrázolt *occasio-allegória* parafrázisa. Az ének nótajelzése Wathaynak egy másik költeményére utal. (*Ázsiának földje...*)⁷⁶ Ebben az énekében „Bithyniának bojtos ciprusfáihoz” fordul, mondván, hogy „körörsztyéneknek vagy sok haját hoztok, vagy fejet kopaszt hattok”. E verssor forrása azonos a XIV. ének emblémájával: Cato egyik jeles mondása, mely voltaképpen így hangzik: „Rem, quam tibi scieris aptam dimittere noli: Fronte capillata, post est Occasio calva.”⁷⁷ Margalits Ede közmondás-gyűjteményéből kiderül, hogy a szentenciát sűrűn emlegették a régiségben. Dugonits Andrásnál például többször is előfordul. „A szerencsének üstökébe kapott, nem kopasz hátuljához kapkodott” – írja. „Alkalmatosságnak kopasz a hátulja” – fogalmazza meg másutt, az eredeti *occasio*-motívumra utalva.⁷⁸ De nem szükséges ennyire előrefutnunk az időben! Egy 1670-ben szerzett publicisztikai versben is felbukkan e költői hasonlat; az ismeretlen szerzők a magyarság két pogány közt őrlődő állapotára alkalmazzák: „Ha ebben megyünk el, bizony igen félt, / Kít tar közt az magyar ne legyen hajvesztő.”⁷⁹

Cato jeles mondásának számos emblematisus feldolgozása ismeretes. Rimay János *Hitető szerencse, nem kell ajánlásod...* kezdetű énekét azért írta, hogy megmagyarázza, „miért írják az szerencsét az képirók gollyóbison fél lábbal állani, szárnyokat miért írnak vállaiba, s mit jegyezhet, hogy homloka hajas, hátul pedig kopasz a feje”.⁸⁰ Eckhardt Sándor a Rimay-kritikai kiadásban odaiktatja a vers mellé Alciatus *In Occasionem* című emblémáját, sejtí azonban, hogy ez nem lehet Rimay igazi forrása, hiszen az attributumok egyáltalán nem egyeznek.

Kardos Tibor írja egy helyütt, hogy „Machiavelli szerencséje a földgömbön áll, szilaj és kiismerhetetlen”.⁸¹ E kijelentés alapjául *A fejedelem* szerzőjének *L'Occasione* című költeménye szolgált, mely az Alkalom kopasz tarkójáról és hajas homlokáról szól. Rónai Mihály András a verset lefordította magyarra, s könyvének „irodalomtörténeti részében” a mű elemzésére is vállalkozott, ám a Machiavelli-vers valódi forrásáról és embléma-jellegéről – úgy tűnik – nem tudott.⁸²

Machiavelli, Alciatus, Rimay és Wathay emblémáinak archetípusa egy a Cato-szentenciát az ősi Nemeszisz-ábrázolásokkal kontamináló kép lehetett, melynek a korabeli Európában számos változata volt ismeretes. Hadd emlékeztessünk itt Dürer *Nagy Szerencséjére*,⁸³ mely – bár kezében korbács helyett kötőféket tart – még sok tekintetben magán viseli Nemeszisz antik, rhamnuszi kultuszképeinek ikonográfiai jegyeit.⁸⁴

Nagyon valószínű, hogy Wathay Ferenc az említett emblémát valamely manierista ábrázoláson látta, költészetében azonban nyomát is alig találja az új stílusnak. Poétánk allegorikus látásmódjában többnyire még a reneszánsz szabályai érvényesülnek. Talán manierisztikusnak nevezhetnénk a XXIV. énekben megfigyelhető művészi antropomorfizmust.⁸⁵ Itt a költő Magyarországot egy felfegyverzett

⁷⁶ Uo. IX. ének. 49.

⁷⁷ Dicta Catonis que vulgo inscribitur Catonis disticha de moribus. Iterum edidit Geyza Némethy... Budapestini... MDCCCXCV. II. 26.

⁷⁸ Dr. MARGALITS Ede: Magyar közmondások és közmondásszerző szólások. Bp. 1897. 459.

⁷⁹ A kuruc küzdelmek költészete. Kiad. VARGA Imre. Bp. 1977. 75. – Erre az adatra Kovács Sándor Iván volt szíves figyelmeztetni.

⁸⁰ Rimay ÖM 140–141.

⁸¹ A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 57.

⁸² Nyolc évszázad olasz költészete. Bp. 1957. 163., 499.

⁸³ Heinz LÜDECKE: Albrecht Dürer. Ford. Körber Ágnes. 79. kép.

⁸⁴ KERÉNYI Károly: i. m. 74.

⁸⁵ Wathay-ék. II. 118.

vitéhez hasonlítja, melynek Nándorfehérvár „aranyas pajzsa”, sisakja Esztergom és Fehérvár, „bajvivó szép kopjája” pedig Temesvár. Ám itt is régi közhelyről van szó, amit Wathay a XVI. századi históriás énekek stílusában versel meg. (Elegendő, ha Balassi költeményére gondolunk, melyben búcsút mond „keresztységnek paizsát viselő” és „pogány vérrrel éles szablyával” fölfegyvert hazájától.)

Wathay költészetének valódi értékét a sablonos allegóriák és szimbólumok énközpontú alkalmazásában, a rabsors változatos költői megjelenítésében látjuk. A poéta számos olyan verset szerzett, melyeknek legfontosabb eleme egy-egy központi allegória, s amelyek kibontakozásakor a lírikus és a világ viszonyának alapvető aspektusai világosodnak meg. A fülemüle-ének is ezen költemények közé tartozik.

A versszerző szándéka most is az, hogy az ének betű szerinti jelentését érzékletessé, hitelessé és gyönyörködtetővé tegye. Számatalan utalást sorolhatnánk fel, melyek mind azt bizonyítják, hogy a versben megszólaló monológ itt és most hangzik el. („S talánd csak ez órán, emez ciprus ágán kezdéd el énekedet.”) A költeményt mégsem tekinthetjük konkrét észleletek lírai megjelenítésének, bár az ihlető élmény realitását nincs okunk kétségbe vonni. (Wathay a vers alapszituációját színes rajzon is megörökítette. Énekeskönyvének 74/b lapján ott láthatjuk a tömlőcrács mögül búsan kitekintő költőt, amint egy ciprusfán zengedező fülemüléhez intézi panaszos dalát.) Wathay fülemüle-éneke éppúgy *inventio poetica*, mint Balassié: fikción alapuló költői lelemény, Balassival szólva „versszerző találmány”. Balassinál a fiktív ellentét a költő szerelmi rabsága és a szabad madár dalos víg kedve közt feszül. Wathay a konkrét rabság-szabadság kontroverziát egy egészen más jellegű fikcióval tetézi. A poéta imaginárius költői ellentéte nem más, mint az allegória és az invenció kontrasztja.

Határt lehet-e szabni a költői képzeletnek? A reneszánsz poétikai viták gyakori témája ez. Girolamo Fracastoro esztétikai dialógusában védelmébe veszi az invenciót, ám figyelmeztet arra, hogy „annak, aki méltó akar lenni a poéta névre, nem szabad olyasmit kitalálnia vagy választania, ami teljesen idegen a valóságtól. . . De azok a dolgok, amelyeket szabad elképzelni, mind igazak, vagy allegorikus értelműek a látszat, vagy akár mindenkinek, akár sokaknak vélekedése folytán. . . A látszat és allegória teszi igazakká a meséket”.⁸⁶

Wathay invenciója is létező viszonyokat tár fel, s mint látszat és allegória – igaz. A költő fülemüléje, melyet hazájában, „harmad Szent György hóban”, saját kertjében hallott volt énekelni, most hirtelen megjelenik a Fekete Torony alján, és dalba kezd. Ez – látszat. Az „áldott fülemile” a májusi szerelemének összes attributumával ellátva telepedik a Jedikula melletti ciprusfára, s dalával arra az időre emlékezteti a költőt, midőn, mint írja: „én kedves társommal kedvemre egymással járok vala; örömmel”. Nyugodtan elmondható: a madárka feleségét, „szerelmes árváját” juttatja eszébe. Ez – allegória. A költemény gondolatmenete a kilencedik versszakig megfelel a régi magyar költészet szokásos madár-allegóriáinak. A Fanchali Jób-kódex gyönyörű fülemüle-énekében, melyet valószínűleg Petki János szerzett, megfigyelhető e sablon teljes kibontakozása. „Sötét ködből alég tisztult vala szép hajnal”, mikor a költő „az kődös dérből” előlépni látja fülemüléjét. A madárka a lírai dialógusban egyre inkább engedni látszik a költő udvarlásának, ám – lévén csalogány – a szabadságot szereti, lépre nem hagyja magát csalni, s mivel „csak szép nyárra, új harmatra” hagyta szavát, ezért kedvét s szerelmét az énekesnél marasztva nagy csattogással tovaépül.⁸⁷ Teljes és tökéletes allegória ez, melyben a képes beszéd a látszat és a hasonló viszony kifejezője.

Ezzel szemben Wathay Ferenc költeményének különlegességét az adja, hogy a költő az utolsó három versszakban rádöbben „tévedésére” és leleplezi a látszatot. Szeméről lehull a hályog, s megvilágosodik előtte az igazság; poétai törekvései hiábavalók voltak, hiszen a fülemülék mindenütt a világon egyformán énekelnek, s ő nyilván egy „ittvaló” madárhoz írta énekét.

A fordulat csak akkor tűnik naivnak, ha a költeményt betű szerint értelmezzük. Valójában azonban Wathay a poétai fantázia lehetetlenné válásáról beszél. Annak felismeréséről van itt szó, hogy a költő sorsa immár nem foglaltható ismeretlen allegóriákba, sanyarú állapotában Wathay képtelen az invenciónak megfelelő allegóriát találni. Összeroppanás és örület fenyegeti. Figyeljük meg, hogy XIV. énekében – melyben talán legkülönösebb allegóriáját alkotja meg – azért írja „plöngerre” a „rossz idő”, a szerencsétlen kor nevét, mert, mint megmagyarázza, „és ígyven kitöltöm rajtad mérgességöm”. Itt tehát

⁸⁶ Navagero, avagy beszélgetés a költészetről. Ford. KOLTAY-KASTNER Jenő. – Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Bp. 1970. 257.

⁸⁷ RMKT XVII. 3. 20.

bizalma van az allegóriához, bár maga is kissé merésznek találja. Ezért is kéri az olvasót, hogy „ezt azki följegyzé, s szónként egybenszedé, írja ez papirusra, ne véld, szintén *bolond*, de megnyomta nagy gond, s agg csak az szabadságra”. A fülemüle ének záró verszakában viszont már lehetséges állapotként említi sz örületet, s éppen az allegóriában való csatlakozás kapcsán.

*Áme, de nézhetsze s inkább tekénthetsze bizony: én megcsalattam,
Mert mind ez világban egy szólástok vagyon néktek, s azt én nem tudtam,
Úristen, oh, bizony, nagy búmban és ihon talánd megbolondultam.*

Wathay költészetének egyik legmegdöbbentőbb strofája ez; a *mebolondultam* szónak különös nyomatékot ad, hogy ez a vers legutolsó szava. A költő is érezte, hogy ez után már nem következhet semmi, ezért törölte az *Úgy az tenger mellett* . . . kezdetű kolofont.

Wathay fülemüle-verse – tartalmilag is, formailag is, mind az invenció, mind pedig a mérték szempontjából – egyesíti a költő két legfontosabb énektípusának jellegzetességeit. Központi allegóriáját, a fülemülét, valamint motívumkincsét tekintve tavaszének, mégis sokban eltér az *Isten áldotta, oh szép kikelet* . . . kezdetű másik szerelmi daltól. Ez utóbbi vers nem más, mint egy sablonos allegória rejtett jelentésének költői megfejtése. Rejtvény és megoldás két fő részre tagolják az éneket, mely bizonyos részleteiben talán szebb, líraibb a fülemüle-versnél, tartalma azonban egysíkú, szerkezete pedig széteső. A fülemüle-ének csupán a leglényesebb tavaszének-motívumokat tartalmazza, jelentésbeli sokrétűsége pedig a költő saját lelkéhez intézett versezeteihez teszi hasonlóvá.

Ezen énekek – melyek közül a legszebb, legmeghatóbb kétségkívül az *Óh, te, én bolond elmém* . . . kezdetű⁸⁸ – igen fejlett elvonatkoztató készségről vallanak. A költő megbomlott léthelyzetét elemzi ezekben a versekben. Múlt és jelen, szabadság és rabság, haza és idegen föld ellentétes kategóriáit ütközteti oly módon, hogy nyugtalan elméje lassan szinte belevész annak gondolatába, hogy *önmaga voltaképp már megszűnt létezni*. Mindazt, ami a belátható térben való szabad mozgást jelenti számára, az *ott* és *akkor* fogalma takarja, és az *itt* és *most* csupán tehetetlenséget és kilátástalanságot jelent.

*Ódd magad, mert ha véssz, hidd, én mebolondulok,
Látod-e, már rég is, mely gyakran miket szólok,
Ha elmém sem volna, olyat niha gondolok.*

*Sőt ugyan nem szánálnak immár, ha elfáradnál,
Tengertül Rábához ily gyakran nem jargálnál,
És ott járt helyeken föl s alá nem sétálnál.*

A fülemüle-éneket rendkívül sűrűn átszövik azok az ellentétszálak, melyek szintén az *itt* és *ott* – *akkor* és *most* alapvető kontrasztjára utalnak. Az első versszak olvasásakor szemünk négyszer is kénytelen „Tengertül Rábáig” bejárni a végtelen tereket.

A költemény tartalmi rétegeztsége, áttételes szimbólumrendszere, ellentétekben gazdag tér- és időszemlélete páratlanul feszes, harmonikus szerkezetben kel életre. A jelen nyomorgásának és a múlt örömeinek képei egyenlő arányban, szimmetrikus elrendezésben tárulnak föl előttünk.

A fülemüle-dal esztétikailag fölülmúlja még az említett lételemző verseket is. „Szegény Rab Wathay Ferenc” majd négyszáz év távolában is képes énekeivel részvétet kelteni tragikus sorsa iránt.

Hozzáteesszük, hogy a költőnek *ma* tulajdonított bonyolult énszemlélet történetileg talán a populáris költészeti konvenciórendszerek és a megnövekedett jelentőségű lírai én konfrontációjának felel meg.⁸⁹

⁸⁸ Wathay-ék. II. 94.

⁸⁹ Itt jegyezzük meg, hogy a műfajkategóriák alkalmazásakor és az irodalom populáris regiszterének feltételezésekor Horváth Ivánnal közös magyar terminológiát kívánunk használni. A téma részletes elméleti kifejtését lásd Pierre BEC: *La lirique française au moyen-âge (XIIe–XIIIe siècles)*. Contribution à une typologie des genres poetiques medieviaux. I. Paris, 1977.

Sólyom Károly

MEGJEGYZÉSEK GYÖRFFY GYÖRGY KÉT ANONYIMUS-TANULMÁNYÁHOZ

Az ItK 1966. évi 1–2. számában két Anonymus-tanulmány jelent meg ifj. Horváth János és a jelen sorok szerzőjének a tollából. (*P. mester és műve; Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához*). A bennük található új szempontok alkalmasoknak látszottak arra, hogy az Anonymus-kérdést kizozdítsák abból a stagnálásból, melyben Szilágyi Loránd tanulmánya óta (*Az Anonymus-kérdés revíziója*, Száz 1937) megrekedt. Ezért mindenképpen kívánatos lett volna, hogy a bennük foglaltakat más középporral foglalkozó történészek is alapos elemzésnek vessék alá. Sajnálatos, hogy ez a kritikus elemzés általában elmaradt, s többen inkább új elméletek kidolgozására fordították energiáikat. Kivétel két tanulmány, mindkettő Györffy Györgytől való, aki valóban tüzetesebb elemzést végzett, s kritikai megjegyzéseit az ItK 1971-es 1. számában (*Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége*), valamint az Anonymus-kódex 1975-ben megjelent hasonmás kiadásának címszó nélkül bevezetésében fejtette ki. Ez utóbbi – kevés változtatással – lényegében előző tanulmányának a rövidítése. A következő sorok ezzel a két írással foglalkoznak, elsősorban természetesen a szerzőt ért bírálatal, de kitér Györffy új Anonymus elméletére is.

Vegyük elsőnek az egri-problémát. Ez a mi 1966-os tanulmányunknak egyik legfontosabb része, s Györffy ennek az eredményét kétségbe vonja, ui. ezt olvasni nála: „Némileg tájékozottabb volt Anonymus Veszprém, Nyitra, Vác, Várad és Eger körül, mindamellett nem áll fenn a Sólyom Károly által hangoztatott egybevágás az egri püspök birtokai és Anonymus helynevei között. Az egri püspök legtöbb birtoka Heves megye sík vidékén terült el (?) s éppen ez a hely üres térképünkön.”¹ Úgy látszik, hogy annak idején a megfogalmazás nem volt elég világos. Györffy ugyanis kiemeli helyükből a földrajzi érveket, s teljesen figyelmen kívül hagyja azokat a *koincidienciákat*, melyek az Egerre vonatkozó érvek legfontosabb és legnagyobb részét alkotják. Az a véleménye, hogy ez a tanulmány is beleesett a régebbi kutatók ama hibájába, hogy a gestaíró „földrajzi tájékozottságát” bevonta a bizonyítékok sorába, ez azonban meglehetősen „mechanisztikusan” történt. Nem akarjuk eldönteni, hogy a földrajzi helyneveknek Györffy-féle osztályozása mennyivel kevésbé mechanisztikus, s azt sem vizsgáljuk, hogy helyes-e vagy nem. Ha *csak* a helynevek tanúsága állna rendelkezésünkre, talán segítene. Az általa összeállított „negatív” Anonymus-térkép nagyon érdekes és tanulságos. (Györffy ugyanis a Gesta földrajzi neveit három csoportra osztotta nagyságuk és jelentőségük szerint, s ennek alapján olyan térképet készített, amely a jelentéktelenebb helyeket hangsúlyozza, hogy ezáltal Anonymusnak személyes tapasztalatokon nyugvó helyismeretét megállapítsa. A kicsi folyóvizeknél persze nagyvonalúbb lehetett volna, mert akkor nem maradt volna ki a 3. csoportból a kis Ostoros patak, amely – ahogy a térképen mérjük – túl nagyra nőtt, kb. 25 km hosszú. Igaz, az osztályozása nem mindig ilyen szigorú, s így a jelentéktelenekek közé került Ketelpataka, amely a mai Ronyvával azonosítható, s legalább 60 km-re nyúlik. Patak neve ellenére különben is elég nagy folyóvíz lehetett, ha Ketel majdnem beleveszett.)²

Eger neve azonban nem földrajzi megfontolások alapján került be a tanulmányba. Bárhonnan indulunk ki, a szálak mindenképpen Egerhez vezetnek. Megpróbáljuk fölvezetni még egyszer az általunk követett utat.

¹ItK 1971. 11.²ItK 1971 10–11.

Annak idején a középkori énekmondók kérdése vezetett Szilágyi Loránd tanulmányához.³ Akkor úgy látszott, hogy ez kimondta a végső szót, megoldotta a személyi kérdést. A probléma akkor kezdődött, amikor kiderült, hogy Szilágyi névazonosításai nem lehetnek helyesek. Három Péter nevű személy egyesült nála egyetlenbe: Péter magister, az esztergomi prépost, Péter kanonok, a székesfehérvári káptalan tagja, és Péter kancellár, a későbbi győri püspök. A három személy szétválasztása aránylag könnyű volt, mert nem volt nehéz belátni, hogy nem egyívásúak, nagyjából egy-egy évtized a korkülönbség közöttük. (Az esztergomi prépost 1150 körül született, a fejevári kanonok 1160, Péter püspök pedig 1170 körül.)⁴ Ekkor meg kellett közelebről vizsgálni ezt a három személyt. A székesfehérvári kanonokkal nem volt sok gond – többé nem került elő –, de az esztergomi prépost 1210-ben még élt, ő komolyan számításba jöhetett, bár pályafutása – az adatok alapján – nem vallott arra az országos áttekintést mutató közpályára, amely a Gestából kiérezhető, s amelyről a szerző az előszóban tanúságot is tesz. Ezért gondosan szemügyre kellett venni Péter győri püspököt. Jelentős személyiség lévén, a rá vonatkozó adatok szerencsére sokkal bővebbek voltak az előző két személyénél. Mindjárt az volt az első benyomás, hogy Anonymusszal való azonosítása lehetséges. Ennek ellenére a neve az eddigi kutatóknál komolyan nem merült fel. A rengeteg munkával és körültekintéssel készült Szilágyi-dolgozat nyomán arra kellett gondolni, hogy kell lennie Péter győri püspök életében olyan mozzanatnak, mely ezt az azonosítást eleve lehetetlenné teszi. Ilyen azonban sem akkor, sem azóta nem merült fel. Közben került elő az a nevezetes 1217-es oklevél, mely rá vonatkozó, bőven kiaknázható anyagot tartalmazott.⁵ Ebben olvasható ez a feltűnő kifejezés! „a primevis iuventutis sue temporibus”, melynek jelentését már Fejérpataky László megállapította.⁶ Ekkor már világos volt a kutatás útja: II. András fiatakorát kellett kutatni, és Péter püspököt az ő környezetében keresni. Meg kell jegyezni, hogy eddig Eger neve föl sem merült – Szilágyinál sem.

Már Endlicher és Pais Dezső térképein feltűnt,⁷ hogy a gestaíró az ország egyes részein különösen otthonos. Ilyenek voltak: a Tisza felső folyásának vidéke, Eger és Miskolc környéke, a Kőrösök, Csongrád, a Marosvidék, s végül Óbuda. Ezek között kellett lennie olyan helynek, amely nemcsak a Gestával, hanem II. András királlyal is valamilyen kapcsolatba hozható, mert csak így lehetett remény arra, hogy Péter püspököt Anonymusszal azonosítsuk. Óbudát egyelőre ki lehetett hagyni, hiszen egészen természetes, hogy egy királyi jegyző jól ismeri azt a környéket, ahol az udvar gyakran tartózkodik. S ha nem is minden kis árkot, de azt a helyet, ahol a hagyomány szerint az uralkodóház őse pihent, bizonyára jól megfigyelte, biztosan el is ment megnézni, ami már történetírói hajlama folytán is feltehető. Röviden: az előbb felsorolt helyek mindegyikét türelmesen végig kellett vizsgálni. Ez az út nagyon tanulságos volt: igen sok adatra és összefüggésre vezetett rá, de többségüknél a II. Andrással való szorosabb kapcsolatnak semmi nyoma nem volt, a források süketek maradtak. Két kivétel mégis volt. Csanád megye környéke, hiszen András második felesége az egresi ciszterciáknál volt eltemetve, sőt van olyan krónika, amely szerint őt is ott temették el.⁸ A másik kivétel pedig Eger volt.

Eger múltja az egri püspökség története nélkül nem vizsgálható. Ekkor került elő – meglepetés-szerűen – az egri püspököknek a királyfiak nevelésére vonatkozó joga.⁹ Ez a régóta ismert, de eddig figyelemre alig méltatott kiváltság egészen új megvilágításba került. Emlegették Eger nevét Anonymusszal kapcsolatban régebben is az egri történészek (Foltin(y), Kandra), Ipolyj Arnold és Hóman Bálint, csak a jelek összeillesztése és jelentőségük helyes felismerése maradt el. Hiszen, ha valószínűsége van annak, hogy András fiatakorában Egerben tartózkodott, akkor ott tartózkodott Péter is, és azonnal egyszerű magyarázatot nyer Eger és Miskolc környékén való jártassága. A kérdés már csak az volt, hogy az egri püspökök gyakorolták-e ezt a funkciójukat és milyen régen? Régebben kimutattuk, hogy

³ SZILÁGYI: Az Anonymus-kérdés revíziója. Száz 1937. 1–54. és 136–202.

⁴ Bővebben l. ItK 1966. 55–60.

⁵ AUO. VI. 383. Szentpátery Krit. Jegyz. 322. sz.

⁶ FEJÉRPATAKY: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 60.

⁷ ENDLICHER: Anonymi Belae regis notarii de gestis hungarorum liber. Viennae, MDCCCXXVII. Melléklet: Hungaria vetus; PAIS Dezső: Magyar Anonymus, Bp. 1926. Melléklet: Anonymus térkép.

⁸ Scriptorum Rerum Hungaricarum (SRH), I. 212.

⁹ Lásd: ItK 1966. 60.

ez nagyon valószínű, s a kiváltság korát még a nagyon kritikus elméjű Pauler is legalább III. Béla koráig vezeti vissza.¹⁰ Így került tehát a tanulmányba Eger, nem pedig csupán a földrajzi tájékozottság miatt.

Eger fontosságát az alábbi statisztikai kimutatások is jól megvilágítják. A Gestában említett helynevek száma ca. 154, az Egerhez kapcsolhatóké 32 (nem számítva a távolabbi, de Egerhez tartozókat), az összes helynevek 20,8%-a; a megemlített személyek száma 74, az Eger környékieké 16, az összes 21,6%-a. A Gestában kb. 21 birtokadományozásról van szó, ezek közül négy nemzetségnek 5 adományozás Eger környékére esik. (23,9%.)

Vonjunk képzeletben Eger köré egy 50–60 km sugarú kört. Ezen belül a következő anonymusi nemzetségeket találjuk: Abák, a Szalók-nembeliek, a Tomajok, az Örsur-nem, a Szemerék, a Bors–Miskolc-nemzetség, Ohát leszármazottjai (28%). Különösen figyelemreméltó az a körülmény, hogy az itt felsorolt hét nemzetség között négy olyan van (Aba, Tomaj, Örsur, Ohát), melyeknek ősei nem vesznek részt a honfoglalásban, legalábbis az író nem említi őket a hadműveletekben. Hogyan kerülhettek be mégis a honfoglalástörténetbe? Csakis helyzetüknél fogva: a Gesta írója mintegy „bókoit” nekik, jelezve, hogy bár a hagyomány nem említi név szerint őket, de ősfoglaló voltukat, ill. keleti származásukat kétségtelennek tartja.

Vissza kell térni a Velek-kérdésre is, mert Györffy az erre vonatkozó kutatásokat is kétségbe vonja. Idézzük szó szerint a megfelelő részt: „Az a körülmény – úgymond –, hogy Anonymus honfoglalástörténetében Velek vezért kitüntetett helyzetben szerepelteti, nem jelent többet, mint hogy az 1225-ben Miskolc nembeli Bors comes apósaként szereplő Velek urat (!) igen nagyra becsülte, s könnyen lehet, hogy a Gestában olyan szerepben jeleníti meg, mint amelyet Velek III. Béla korában ténylegesen betöltött (követjárás, leánykérés stb.). Ebből ugyanúgy nem következik az, hogy Anonymus Velek nembeli volt, mint abból, hogy Kézai Simon Bábsztély Rénoldot magasztalja, nem következik, hogy Kézai a Bábsztély nemzetségből származott.”¹¹

Valóban, ha csak annyira tudnánk hivatkozni, amennyi a Györffy által felhozott Kézai példában van, aligha került volna kapcsolatba Velek dux az Anonymus-problémával. Különös mondata ez Györffynek: az egész cáfolatban kénytelen volt megemlíteni Velek bánt (vö. Veluc vezért a Gestában), a Bors–Miskolc nemzetbeli Bors comest (vö. Bors vezért a Gestában). Sőt, újat is mond: Veleknek (akit uraz) III. Béla korában történt leánykérését és követjárását. Kár, hogy nem adta meg a forrásait. Már ennyi szál is – sőt sokkal kevesebb – gyanakvóvá, éberre tenné azt, aki a kor viszonyaiban tapogatózik, s benne tájékozódni akar. (Jakubovich bizonyára boldog lett volna, ha saját elméletéhez ennyi konkrét bizonyítékot talált volna.)

Úgy látszik, hogy itt is vázolni kell röviden a követett módszert. 1960-ban még csak Péter győri püspöknek Anonymus-szal való azonosítása volt kész. Kardos Tibor ekkor azt ajánlotta, hogy hasonló analízissel meg lehetne próbálni származásának a kiderítését is: Bors–Miskolc nembeli volt-e vagy Aba nembeli? Ez nem ment. Nem volt olyan jel, amely valamelyik nemzetséghez való tartozását elárulta volna; a Gesta szövege alapján lehetett Aba, Bors–Miskolc, Bór–Kálán, vagy akár Szalók nembeli is. Világos volt, hogy változtatni kell a módszeren, ha valamilyen eredményre akarunk jutni. Ekkor folyamodtunk ahhoz, amit a matematikusok „szelektív operációnak” neveznek. A gondolatsor tehát a következő volt. A gestaíró nem való olyan nemzetségből, amelynek ősei nyugatról származtak be. (Ilyen származás esetén nem írta volna meg a keleti irányú Gestát, melyben egyetlen nyugatról beköltözött nemzetség sincs megemlítve.) A nemzetségnek a Gestában szerepelnie kell. Tegyük föl, hogy Péter győri püspök azonos Anonymus-szal. Milyen nemzetségből való Péter püspök? Valószínűtlennek látszott, hogy egy hozzá hasonlóan magas funkciójú személyt nemzetsége nem tartott számon. (Persze megtörténhetett, ezzel a bizonytalansági tényezővel számolni kellett.) Mégis, nincs nyoma sem a Bors–Miskolc, sem az Aba, sem pedig más olyan nemzetségnél, amely túlélte a XIII. századot. Tehát a nemzetsége eltűnt. Nem részletezve, a végeredmény az lett, hogy a „rostán” csak két nemzetség akadt fenn: a Baracsák és az a névtelen nemzetség, amely ősenek a Gesta Veluc-jét tartotta. Persze tisztában voltunk azzal, hogy ez az eljárás csak akkor megbízható, ha az eredményt a Gesta, valamint a Péter püspökhöz, ill. Velek bánhoz fűződő egyéb nyomok is megerősítik. Hogy ez valóban így van, már régebben megmutattuk.¹²

¹⁰ PAULER: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bp. 1899. I. 355. és az 567. sz. jegyzet; ItK 1966. 60.

¹¹ ItK 1971. 12.

¹² Vö.: ItK 1966. 73–82.

Zaránddal kapcsolatban Györffy a következőket mondja. „... kiderül, hogy Velek nemzetségének szállásterülete, Zaránd megye, üresen tátong; ez egyike azon vidékeknek, amelyet Anonymus legkevésbé ismert s így Gestájában sem szerepeltet”.¹³ A Zaránd-kérdést nem lehet ilyen könnyen venni, ugyanis nemcsak Anonymushoz, kapcsolat fűzi az egri egyházmegyéhez is. Ez a terület, mint nyilvánvaló az egri egyházmegyének, különös rekvizitumként ékelődött a váradi és a csanádi püspökségek közé. A magyarázat nyilván az, hogy amikor a váradi püspökséget alapították, s a szomszédos egyházmegyékből kihalították, ezt a vidéket valamilyen ok következtében az egri püspökségnek meghagyták. Az ok valószínűleg az volt, hogy ezen a területen – a Fehér Körös vidékén – nagyobb püspöki birtokok voltak. Az 1261-es oklevél felsorolja őket, közöttük nyilván a legfontosabb Sombol – Zombor volt, püspöki udvarhely („Item villa Sombol cum Sombolhege in toto, que villa est locus episcopalis curie.”),¹⁴ amely nyilván nagyobb épületet, esetleg épületcsoportot jelent a szükséges tartozékokkal és területtel. Hasonlót építtetett Ugrin esztergomi érsek is Vérteszentkereszten, melyről a Csák nembeli Miklós ispán 1231-es végrendeletében ezt írja: „Iterum habeo alia predia: que mihi Archiepiscopus Vgrinus, qui me pro filio habebat, dimisit: quorum nomina sunt hec: primum predium ad sanctam crucem, vbi domum edificauerat; cuius terra communis erit omnibus filiis meis, quos nunc habeo, vel habebo: quia locus est specialis, quod vulgo dicitur *Wduorhel*; sed edificia vel cetera necessaria, que super ea sunt, vt mos est in Hungaria, iunior habebit.”¹⁵ A „locus . . . curie” a magyar Udvarhely pontos megfelelője. (Vö. Schlagli szójegyzék 1035: curia – vduar.) Zombornak valószínűleg temploma is volt, mert később (1493–1494) „Somboreghaz desertum”-ként említik.¹⁶ Itt volt kezdetben az esperesség is, mely csak később került át Pankotára. Zaránd említése a Gestában tehát nem lehet véletlen, Zaránd mint Egerhez tartozó vidék, természetesen kerülhetett be a szövegbe.

Györffy a továbbiakban még ezt mondja: „Ha Anonymus idevaló birtokos lett volna, ez a Gestában erősen megnyilatkozott volna.”¹⁷

Biztosra vehető, hogy Anonymus sokkal több helyet ismert, mint amennyi a Gestában szerepel. A *Gesta nem földrajz*. Györffy azonban sehosem olvashatta az 1966-os tanulmányban azt, hogy Péter győri püspöknek itt birtokai voltak – bár lehettek. Szó szerint ez olvasható: „... a Gesta íróját nemzetségi szálak fűzték a régi Zaránd megye területéhez, azaz a történeti Magyarország azon részéhez, amely Arad, Csanád és Békés megyék határterületén fekszik”, s ez egészen más.¹⁸ Valójában származásának helyét Csanád megye területére lokalizáltuk, részben aradi, csanádi (és torontáli) helyismerete alapján, részben pedig más, nagyon nyomós jelek nyomán. Közülük csak egyet ismételnünk meg: a Pech–Pechsa, Pechse¹⁹–Pécska (ez utóbbi személynévből keletkezett helynév) összeesését, melyet Györffy teljesen figyelmen kívül hagy.

Ott gyülekeznek a sasok, ahol zsákmány van. Benkő Lórándnak „Az anonymusi hagyomány – és a Csepel név eredete” című tanulmányában²⁰ ezt olvassuk: „... ha a *csepel(y)* – *csepel(y)e* köznévi ismert volt Anonymus korában is, gestaírónk miért nem ismerte föl a *Csepel* földrajzi névvel való azonosságot. E tekintetben két eset lehetséges. Az egyik az, hogy tekintve e szónak már az ómagyarban is feltehetően tájszó voltát, nem is volt meg anyanyelvjárásában. Ha ez a körülmény állna fenn, akkor értékes adalékot kapnánk P. magister származására vonatkozóan: keleti vagy déli területeken születettnek gondolhatnánk.” A két tanulmány, Benkő Lóránd és a miénk, körülbelül egyidőben jelent meg, egymástól független összeesésről van tehát szó. S megemlíthetünk még egy halvány nyomot. Hadrovics László vizsgálta az Ó-magyar Trója-regény szláv változatait,²¹ s egy magyar eredetire, Anonymus Trója-regényének magyar nyelvű fordítására következtetett, amely a latin szöveggel együtt elveszett. Nos, mintha ennek a latinnak némi nyomára akadhatnánk. A gyulafehérvári

¹³ ItK 1971. 11.

¹⁴ Krit. Jegyz. 3123. sz. VÖ.: ItK 1966. 66.

¹⁵ FEJÉR: C. D. III. 2., 227–30.; JAKUBOVICH–PAIS: Ó-magyar olvasókönyv. Krit. Jegyz. 477. sz.

¹⁶ „Bakócs-codex . . . Az Ipolyi-féle másolat után közli KANDRA KABOS.” Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. köt. III–IV. füzet. Eger, 1888. 438. és 441. o.

¹⁷ ItK 1971. 12.

¹⁸ ItK 1966. 76.

¹⁹ Péter győri püspököt két oklevélben ezeken a neveken említik. (Krit. Jegyz. 219. sz. (1205), és 222. sz. (1206))

²⁰ MNy LXII. (1966) 305. o.

²¹ HADROVICS László: Az Ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955.

Batthyány-Könyvtár egy kéziratában, mely tartalmazza a szebeni prépostság könyveinek jegyzékét,²² ezt találjuk: „(55) Item hystoria Troiana et textus moralium Aristotelis.” Varjú Elemér ezt Dares művének véli. De Dares művének címe: De excidio Troiae (hystoria), ez volt a középkorban, s így idézik ma is. Hystoria Troiana-nak Anonymus nevezi saját művét az előszóban. Nem lehetetlen tehát, hogy a *szebeni királyi prépostság* könyvei között Anonymus műve volt meg. Mind a délszláv változatok, mind pedig Szeben világosan a mű délmagyarországi elterjedtségére mutatnak.

A továbbiakban Györffy felhossa azt is, hogy Péter győri püspök már csak azért sem lehet a Gesta szerzője, mert a Gestában Győr és környéke (Pannonhalma és Vasvár kivételével) üres. Ez a kifogás bennünket nem illet, sehol sem állítottuk azt, hogy a Gestát Péter győri püspök írta, hanem azt, hogy a Gestát Péter udvari klerikus (jegyző) írta, aki *később* kancellár, majd győri püspök lett. Ez mind a tanulmány szövegéből, mind pedig a végén található életrajzi vázlatból világosan kitűnik. A fenti állítás ifj. Horváth Jánostól származik, s szerintünk hibás. A győri püspök 1215 körül aligha írhatta meg a Gestát: már más, országos jelentőségű dolgokkal volt elfoglalva. 1214-ben ő és a veszprémi püspök kísérik ki Bertholdot az országból; ugyanebben az évben II. András király felmentését kéri a római zsinat alól²³, a keresztes háborúra való előkészület miatt. 1215-ben Konstantinápolyban jár követségben. Ennyi ismert (s valószínűleg sok más) elfoglaltsága mellett aligha lett volna nyugalma és ideje a Gesta megírására. Ha valamilyen módon mégis kiderülne, hogy a Gesta 1215 körül készült, akkor ez Péter győri püspök szerzőségét kétségessé tenné.

Györffy nem elégszik meg a bírálattal, hanem a maga részéről kísérletet tesz Anonymus személyét illetően egy új elmélet kidolgozására, s egy új személyt vezet be, növelve ezzel az Anonymus-jelöltek eddig sem csekély számát.

Vizsgáljuk meg közelebbről.

Györffy föltesz egy 1200 körül élt Péter nevű óbudai prépostot. Ennek igazolására felhoz egy 1124-es évszámmal keltezett (hamis) oklevelet, amelyben szerepel egy Péter nevű óbudai prépost, mint királyi jegyző. Györffy szerint a hamisító ezt az adatot – korszerűtlen fogalmazásával együtt – egy 1200 körüli oklevélből írta be.²⁴

Ez az oklevél nem elsőszóban szerepel az Anonymus-irodalomban. Böven foglalkozott vele Jakubovich Emil, mert az ő Anonymus elméletének alapja volt. Kár, hogy Györffy nem idézte Jakubovich idevonatkozó sorait. „Ha Péter prépost életének adatait . . . tovább kutatjuk – írta Jakubovich –, feltűnik 10 évvel korábban, II. István királynak a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelét átiró 1124. évi oklevelében *Péter (ó)-budai prépost*, ki a király parancsára megpecsételte az oklevelet, tehát nyilván *királyi jegyző* volt. Maga az oklevél hamisítvány ugyan, de hamisítója nagyon ügyesen egykorú oklevelekből szedegette ki a hamisítványban szereplő személyeket: érsekeket, püspököket és comeseket. Mind egytől-egyig megtalálhatók egykorú, eredeti okleveleinkben és a Gesta Ungarorum István-kori folytatásában. Tehát *Péter ó-budai prépost*, királyi jegyző is kétségtelenül történeti személy.”²⁵ Jakubovich logikája kifogástalan, ma sem mondhatnánk mást. Ez volt Katona véleménye is, melyre Jakubovich hivatkozott. Persze, lehetett 1200 körül is Óbudán Péter nevű prépost, ki tudná ezt megcáfolni, ha sem létezésére, sem nem léteire nincsen adat. Adós maradt azonban Györffy annak megokolásával, hogy a hamisító a gondosan megválasztott méltóságnevek közé miért csempészte be egy 70–80 évvel későbbi jegyző nevét, amely az oklevél hitelét csak kockázatossá tehetné. Az igazi baj azonban nem itt van, hanem azokban az érvekben, melyeket Györffy felhoz. „. . . a XII. század második felében királyi jegyzők kerültek a budai préposti székbe.” – írja, elsősorban Adorján királyi jegyzőre hivatkozva (1185).²⁶ Először is, szögezzük le: nem a XII. század második feléről, hanem a XII–XIII. század fordulójáról van szó. A valóság az, hogy Adorján volt az utolsó óbudai prépost, aki jegyző volt, majd kancellár lett. De a tényt jobban fejezi ki, ha úgy fogalmazzunk, hogy Adorján volt az utolsó jegyző-kancellár, aki óbudai prépost volt. Györffy szerint ezeknek a jegyzőknek a nevét azért

²² VARJÚ Elemér: A gyulafejevári Batthyány-Könyvtár. Bp. 1899. (Külön nyomat a MKsz 1899. évfolyamából.) 147. (55.) sz. alatt.

²³ L. mindezekre Péter püspök életrajzi vázlatát az ItK 1966. 82–83. oldalán levő Függelék-ben.

²⁴ ItK 1971. 11–12. Az oklevél: Krit. Jegyz. 54. sz.

²⁵ JAKUBOVICH: Adalékok az Anonymus-kérdéshez. Különnyomat az Akadémiai Értesítő 434. számából. 26–27.

²⁶ ItK 1971. 11.

nem ismerjük, mert 1186–1211 között nem jegyezték fel egy óbudai prépost nevét sem. Ez igaz, bár ez Óbuda ezidőbeli kisebb jelentőségét bizonyítja. A királyi kancellárok sora azonban ez időtől fogva hiánytalan, s közülük egyik sem volt óbudai prépost. Ime a névsor: 1188-ban Saul nem prépost; 1192-ben Katapán székesfehérvári, 1199. Desiderius szebeni, 1202-ben Petrus (Pechsa, Pechsa) székesfehérvári, 1205-ben Gothfredus aradi, 1207-ben Robertus székesfehérvári, 1209-ben Tamás veszprémi, szebeni, s végül székesfehérvári prépostok. Ugrin (1217-ben) nem prépost. A prépostok méltóságukat általában fentűntetik, a cím a méltóság hiányára vall. Tegyük föl, hogy a gestairó alacsonyabb rangú jegyző, ill. klerikus maradt, (ami a körülményekből ítélve aligha valószínű). Hol találhatnánk meg? Nyilvánvaló, hogy valamelyik *királyi prépostság* kanonokjai között. Györffy azonban a hasonmás kiadás előszavában a következő meglepő kijelentéssel vágja el ennek útját: „... csak Budán (Óbudán) volt királyi prépostság társas káptalannal.”²⁷ Nem tudjuk, milyen alapon állítja ezt Györffy, s a mondat értelme sem világos. Azt akarja mondani, hogy viszont máshol volt prépostság káptalan (azaz kanonokok) nélkül? Annak idején az egyik jegyzetben felsoroltuk a nálunk található káptalanok három típusát: székeskáptalanok, társaskáptalanok és az ún. királyi prépostságok (praepositurae regales). Ez utóbbiakat a királyok alapították, s a kegyuruk is a király. Prépostság kanonokok nélkül nincs. Az pedig a tényekkel a leghatározottabban ellenkezik, hogy csak Budán volt királyi prépostság. A szóban forgó korszakban legalább ötöt tudunk kimutatni:

Név	Alapító	Kegyúr	Első előford.
1. Székesfehérvári Bold. Szűz	I. István	kir.	Leg. S. St.
2. Óbudai Péter és Pál	I. István	kir.	Krónikák
3. Titeli Szt. Bölcsesség	Sz. László	kir.	1156
4. Aradi Sz. Márton	II. Béla	kir.	1156
5. Szebeni Bold. Szűz	III. Béla	kir.	1189

Ezek közül éppen az óbudai szorul valamilyen okból háttérbe, a többieknek a szerepe 1180 után fokozatosan nő. Az óbudai csak a XIII. század második harmadában kezd jelentősebb helyé válni.

Túlzás lenne talán azt állítani, hogy a királyok ezeket a prépostságokat az udvar klerikusai számára alapították, de kétségtelen, hogy előbb-utóbb ők kapták meg elsősorban ezeknek a káptalanoknak a javadalmait, Közvetlen kegyúrsága ezek felett volt a királynak; az egyházmegyékben a királyi hozzájárulási jog csak a püspök személyére terjedt ki. Arról, hogy a király a prépost személyének a kiválasztásába a székeskáptalanoknál beleszólt volna, ritkán hallunk, bár befolyása néha itt is érvényesülhetett.

Természetes volt, hogy az udvari klerikusok valamelyik királyi prépostság kanonoki javadalmát kapják meg, van is rá példánk: Tamás királyi klerikus (1200-ban, Kr. J. 188.) a székesfehérvári káptalan kanonokja. Ha valamelyikük magas rangra emelkedett – pl. kancellár lett –, megkapta valamelyik prépostságot –, ha volt üres hely. Ha nem, vártak addig, amíg meg nem üresedett valamelyik. Arra azonban kevés példa van, hogy az udvari klerikusok ebben a korban valamelyik székeskáptalan prépostjává lettek volna. Ennek az oka könnyen érthető. A székesegyházi prépostok rangban, jövedelemben meg sem közelítették a gazdagon ellátott királyi prépostságokat. Azonkívül a székeskáptalan tagjait a püspök jelölte ki, a prépost az ő embere volt, tőle függött. Nem így a királyi prépostságoknál: ezeknek ún. egyházi főhatósága volt az esztergomi érsek, ill. néha a pápa. Ha tehát valamelyik kancellár egy székeskáptalan prépostjává lett, igen kényes és kényelmetlen helyzetbe került, egyszerre két főnöke volt, ami könnyen vezethetett sűrűlódásokra, viszályokra. Tulajdonképpen csak két ilyen esetet ismerünk, mindkettőnél a volt kancellár mint püspök veszi maga mellé az új kancellárt. Így lett a veszprémi káptalan prépostja Tamás, aki 1209-ben lett kancellár, s mivel az új veszprémi püspök az előző kancellár, Robertus volt, az együttműködés biztosítottnak látszott. De ez nem maradt végleges megoldás. Tamás 1212-ben megkapta a szebeni prépostságot, sőt még ugyanabban az évben a székesfehérvárit is, letéve az előző kettőt.

Ugyanígy került Tamás mellé – amikor egri püspökké választották – az egri prépostságban Cletus 1219-ben mint kancellár, s maradt is, míg egri püspökké meg nem választották őt is 1224-ben.

²⁷ Hasonmás kiadás. Bp. 1975. 20. o.

Minden történész tisztában van azzal, hogy a Gesta – e korai eredeti koncepciójában fennmaradt mű – szerzőjének kiderítése nem csupán elméleti, jelentőség nélküli feladat. A gestában található gazdag történeti, művelődéstörténeti és társadalomtörténeti anyag helyes értékelése a legnagyobb mértékben függ attól, hogy ki volt a szerző, mi volt a helye a társadalomban, milyen forrásokhoz juthatott. Életkora, képzettsége, az eseményekbe való betekintése lehetővé tette-e, hogy anyagát összegyűjtse, rendezze?

Állíthatjuk, hogy az általunk kidolgozott elmélet véglegesen megállapította a szerző személyét? Korántsem! A Gestából és egyéb forrásokból kihámozható adatok annyira szűkszavúak, hogy ezekben a találgatásokban mindig sok a bizonytalanság. Tulajdonképpen csak a különböző feltevések kisebb-nagyobb valószínűségéről beszélhetünk – legalábbis addig, amíg a forrásadatok még gondosabb vizsgálattal, vagy esetleg új adatok felbukkanásával egy még valószínűbb, sőt biztos eredményre nem jutunk.

Azt azonban határozottan állíthatjuk, hogy jelenlegi ismereteink alapján legnagyobb valószínűsége az Anonymus – Péter győri püspök azonosításnak van. Ennek illusztrálására állítottuk össze az alábbi táblázatot, amelyben néhány legismeretesebb Anonymus-jelölt adatait hasonlítottuk össze.

Két fontos megjegyzés kívánkozik a fenti táblázathoz. Az egyik Anonymus udvari klerikusságára vonatkozik. A szerző az előszóban két ízben is utal elfoglaltságaira: „sed aliis negotiis impeditus”, és néhány sorral alább: „quamuis multis et diuersis huius laboriosi seculi impeditus sim negotiis”. Szabó Károly ezt a két mondatot „de más bajoktól gátolva” és „noha e munkás világ sok mindenféle baja gátol is”, Pais Dezső pedig „más teendőktől gátolva és „noha ennek a vesződséges világnak sok mindenféle ügye-baja akadályoz is” mondatokkal fordítja. Láthatólag egyik fordítás sem utal ezeknek az elfoglaltságoknak a természetére. Pedig nagyon valószínű, hogy a szerző itt nem akármilyen, hanem kimondottan az udvarban, a király szolgálatában előforduló (azaz köz-)ügyekre utal. A negotium szó ilyen jelentésére mutatnak a 4. és 40. fejezetek következő mondatai is: „omnia negotia regni eo tempore faciebant consilio et auxilio ipsius”, „et locum illum . . . nominauerunt Scerii eo, quod ibi ordinatum fuit totum negotium regni.” Győry János felhívta a figyelmet Anonymus egyik fenti mondatának pontos megfelelőjére a Gesta Comitum Bercinonensium-ben. Érdemes az egész részt idézni: „Intimans igitur et ipse hoc regi, auxilium ab eo ad depellandos Sarracenos poposcit. Sed rex aliis impeditus negotiis, prestare ei auxilium non potuit.”²⁸ Nyilván a világi ügyekre vonatkoznak a Corpus Juris Canonici következő mondatai is. I. Pars, Dist. XXXIX. Gratianus: „ . . . nunc queritur, an saecularium negotiorum oportet eos habere peritiam (sc. sacerdotes)? Hanc praelatis esse necessarium, multis rationibus probatur . . .”, és uo. C. I.: „Saecularium negotiorum imperiti non sunt in episcopos ordinandi.” Lodomér esztergomi érsek egy tizedper tárgyalását elhalasztja 1296-ban „regiis et publicis regni negotiis impediti”²⁹ Hogy a királyi jegyzőknek, ill. klerikusoknak a világi viszonyokban (jus, consuetudo stb.) jól tájékozottaknak kellett lenniök, már foglalkozásuk természetéből is következik.

Ha összevetjük mindezt azzal, hogy a gestaíró saját bevallása szerint királyi jegyző volt, akkor nagyon valószínű, hogy az előző negotium-ja nem akármilyen, hanem kifejezetten az udvarban végzett szolgálatot jelent.

A másik megjegyzésünk Anonymus valószínű előkelő (főúri) származására vonatkozik. Két mondatot idézünk ennek megerősítésére, az egyiket Hóman Bálinttól: „A gesta (historia) hazája a fejedelmek – leginkább a nagy uralkodók: Theodorik, Károly, Alfréd, Ottó – és egyházfők fényes udvara. Az írók világot járt, többnyire klasszikus műveltségű, a társadalmi és politikai élet szövevényeiben járatos udvari káplánok, kancellárok, főpapok vagy a király és egyházfő környezetébe tartozó szerzetesek.”³⁰ A másik Győry Jánostól való: „ . . . a nemzetörténet nem a kolostor műve. Királyi udvarok világi papjai vagy világi életstílusú püspökei írják, rendszerint magas politikai poszton levő egyéniségek.”³¹

Azt tehát, hogy a gestaíró jelentős személy és udvari ember lehetett, mindenképpen számításba kell venni.

²⁸ BORRAU–DIHIGO–F. MASSÓ TORRENTS: Gesta Comitum Barcinonensium. Redacció primitiva. Cròniques Catalanes . . . Barcelona, 1925. 5.; vö.: GYÖRY²⁹ Gesta regum-gesta nobilium. Bp. 1948. 92.

²⁹ WENZEL: ÁUO. V. 155., 162.; Balics: A római katolikus egyház története Magyarországon. II. 2. 476.

³⁰ HÓMAN Bálint: A Szent László-kori Gesta Ungarorum . . . Bp. 1925. 101.

³¹ GYÖRY: i. m. 71.

Anonymus	Péter óbudai prp. jegyző (II. Béla) (Jakubovich)	Adorján prép. jegyző, kancellár (Sebestyén Gy.)	Péter magister, esztergomi prépost (Szilágyi L.)	Péter győri püspök (ifj. Horváth-Sólyom)	(Péter óbudai prépost?) (Györffy Gy.)
királyi jegyző, (udvari klerikus),	királyi jegyző	kir. jegyző majd kancellár	?	udvari klerikus,	?
születése?	?	szül 1150 körül,	szül. 1150 körül,	szül. 1170 körül,	?
jól ismeri Egert és környékét,	(II. István Egerben ismerte meg?)	?	?	együtt nevelkedett II. Andrással, vsz. Egerben,	?
jól ismeri Csanád környékét, lehet, hogy délvidéki származású, (Benkő Loránd),	?	?	?	vsz. csanád-aradmegyei származású,	?
jól ismeri Óbudát és környékét.	kir. jegyző,	III. Béla jegyzője, majd kancellárja	?	(Kir. jegyző) udvari klerikus	?
„P. dictus magister”,	Péter	(praedictus)	magister	neve: Péter, Pechse, Pechsa (= Pécska marosmenti helynév),	?
diplomáciai dolgokban jártas,	követség Lothár császárhoz	?	?	Követségek: Rómában (1204); Bécsben, (1205); Konstantinápolyban (1215).	
hadművészetben jártas,	?	?		„Katona püspök” Szentföldi hadjárat.	?
volt egy N. nevű barátja,	?	a „barát” Jakob váci püspök?	?	„Nicolaus frater Ugrini” (de genere Chak) vele egykorú és vsz. ő is a királyfi környezetében nőtt fel. Ővé volt Csákvár és Gedős.	?
a gestairók általában magas származású személyek	?	előkelő származású.	?	előkelő származású	?

Radnóti Sándor

ELBESZÉLÉS VAGY LEÍRÁS?

Egy régi vita új megvilágításban

„Ha valóban gyakran tévedtem, a jövő történéseinek igazuk lesz és hamvaim nem fognak tiltakozni ez ellen az ítélet ellen” – írta Lukács György Anna Seghersnek 1938-ban.¹ A jövő történéseinek és teoretikusainak – nekünk – egyszerű feladat a tévedést kimutatni akár a kritikusai értéktételek, akár a történelmi perpektíva tekintetében. Egyszerű, mert evidenciákra támaszkodhatunk. Tévedésének gyökereit azonban az evidenciák nem hozzák felszínre, nem forgatják ki talajából, a 30-as évek vitáiból. A 60-as évek, amikor e korszak irodalmi problémáinak rendszeres történelmi feldolgozása elkezdődött, talán nem is voltak érettek az elfogulatlanságra, akkor még ama régi viták tétjei túlzottan eleveneknek bizonyultak ahhoz, hogy esetleges történelmi aktualitásukat el ne fedje történelmietlen aktualizálásuk.

Az *Elbeszélés vagy leírás?* című tanulmány Lukács György 30-as évekbeli munkásságának egyik legfontosabb darabja. Nemcsak azért, mert ez az írás – néhány irodalomtörténeti esszé és az ifjú Hegelről szóló monográfia mellett – bár nem őrzi meg, de mindenesetre emlékeztet a heidelbergi művészetbölcseletek, a regényelmélet és a *Történelem és osztálytudat* elméleti színvonalára, hanem azért is, mert – legalábbis az én véleményem szerint – a címében foglalt alternatíva termékeny és igaz. Annak ellenére, hogy az út, amelyen eljut hozzá, téves, sőt, terméketlen.

Lukács megfigyelte, hogy a XIX. század közepétől a prózában a leírás fokozatosan a kompozíció fő elemévé vált, s míg előbb ő volt alárendelt helyzetben a történettel szemben, most a történet rendelődik a leírás alá. E folyamatot a pozitívista naturalizmus világszemléletéhez kapcsolta, s ezzel pontosan ez ellen a képződmény ellen vette föl a harcot, amelyet a század eleje óta bíráltak a különböző avantgardista irányzatok, mindenekelőtt éppenséggel a teoretizáló hajlamú expresszionizmus. Csakhogy míg ott a valóságnak való megfeleltetés egész programja váltott ki bírálatot, s elvetették a realista képmás-elméletet, addig Lukács a fotográfikus leképezés és a realista visszatükrözés megkülönböztetésével helyreállította a programot és az elméletet is. A valóságnak való valóságos megfelelést két föltételhez kötötte, ahhoz, hogy a valóság totalitásként jelenjék meg, s hogy ne magánvaló dolog, hanem osztályszerűen alakított legyen.

A leírásnak mint a narratív szerkezet meghatározó mozzanatának jellegzetessége a részletek, a tárgyi világ önállósulása, amely azonban a kiválasztói elv híján a kompozíció sematizmusához vezet. A megfigyelés, a leírás alapja nem a világlátás segítőjévé, hanem bizonyos értelemben pótlékává válik, mert a tudományos elfogulatlanságnak, a kísérletező munkának, az előítéletmentes pontosságának, az elmélyült búvárlatnak, a véletlen és valószerűtlen gondos kiküszöbölésének magatartásmódját kopírozza a művészi alkotófolyamatra. A leírás az epikus múltidejűséggel szemben jelenidejűséget teremt, s ezzel statikus állapotokat rögzít. Nivelláló természetének másik oldala szimbolizáló hajlama. Lukács így ír: „Mindenesetre azzal, hogy elvész a dolgok elbeszélői kapcsolata a konkrét emberi sorsokban játszott szerepükkel, költői jelentőségük is veszendőbe megy. Jelentőséget csak azáltal érhetnek el, hogy ehhez a dologhoz közvetlenül valamely elvont törvény fűződik, amelyet a szerző a maga világképében döntőnek tart... A dolog szimbólummá válik.”² Lukács a naturalizmus és a

¹ LUKÁCS György: Levélváltás Anna Segherssel. In: Lukács György: *A realizmus problémái*, Bp. é. n. 338. (Gáspár Endre fordítását itt is, másutt is az eredeti szöveggel összevetve pontosbítottam.)

² LUKÁCS György: *Elbeszélés vagy leírás?* I. h. 257. k. 14.

formalizmus módszerbeli azonosságáról beszél, s ha a formalizmus szó találó volta ugyan kétséges, az kétségtelennek tűnik, hogy a naturalisztikus leírás és az elvont jelképek affinitása a modern próza egyik legjellegzetesebb csapdája.

Az átlátható társadalmi viszonyok, az érzékletes perpektívák, a begyökerezett életformák azok, amelyek a részletező leírást egyszerűen fölöslegessé teszik, mert bizonyos jelek, reprezentációk önmagukban tájékoztatnak, elhelyeznek, és a mese, a cselekmény jellemez. Walter Benjamin, aki e korszakban Brechttel szolidarizálva Lukács elméleti ellenfele volt, az *Elbeszélés vagy leírással* egyazon évben írott Leszkov-tanulmányában, *A mesemondó*-ban hasonló eredményre jutott. Ő is megállapította az elbeszélés, a mese, a történet hanyatlását, amit a tapasztalat értékcsökkenésével magyarázott, és szembeállította vele a bizonyíthatóságra alapozott információ eluralkodását.³ A leírás módszerének növekvő szerepével az információ nyer teret a prózairodalomban az elbeszélés rovására. A fenomenológia hasonló, a következtetések különbözőzödek. Ezek közül csak a történelmi tagolás különbözőségét említem: bár mindkettőjük szemében a leírás uralma a polgári társadalom egyénének elszigetelődésével áll összefüggésben, Lukács a polgári világ hanyatlásához köti az írói módszer fordulatát, Benjamin pedig már magának a polgári regényműfajnak a megszületésében az elbeszélés eredetileg közös hagyományon és emlékezeten alapuló módszerének hanyatlását véli fölfedezni. A hősök sorsát átlátó bölcsesség Lukács szerint a nagy regényírók tulajdona, s „a szerző mindentudása biztonságot kelt az olvasóban, otthonossá teszi a költészet világában”.⁴ Benjamin szerint ez a bölcsesség csak a mesében, az eposzban, a példabeszédben, a krónikában otthonos, a regény a tanácstalanság, a „transzcendentális otthontalanság” műfaja. Akitől ezt az utolsó passzust idézi, s aki Benjamin elbeszélés-elméletének legfőbb inspirátora, nem más, mint a két évtizeddel korábbi Lukács György, *A regény elmélete* szerzője.

A regény elméletéből – bármilyen élesen elvetette, sőt, e korszakban sajnálatos módon reakciónak tekintette Lukács e fiatalkori művét – fontos gondolatok torkoltnak az *Elbeszélés vagy leírás*-ba. (Mint ahogy felismerhetők a *Történelem és osztálytudat* eldologiasodás-elméletének, a polgári gondolkodást jellemző eszmefuttatásnak, vagy a korai irodalomszociológiai tanulmány világnézet-gyökerű formakoncepciójának is eleven nyomai.) A nagyepika extenzív teljességéről s ugyanakkor empirikus alapjairól, „eltéphetetlen kötöttségéről a valóság létezéséhez és ígylétéhez”⁵ vallott nézet megvilágítja, hogy miért a regény Lukács korai történetfilozófiai kísérletének is és későbbi realizmuselméletének is a paradigmatis műfaja. A nagyepika objektivitása azonban csak a második elmélet kidolgozása-idején lett minden művészi megformálás számára mintaadó, sőt, a nagyepika számára is csak akkor lett a regényműfaj XIX. században kidolgozott típusa mintaadó. A korai regényelmélet befejező szakaszának az az állítása, hogy „Dosztojevskij nem regényeket írt”,⁶ új megvilágításba került, mióta tudjuk, hogy az egész esszé egy nagy Dosztojevskij-könyv bevezető fejezetének készült. Sőt, e tervezett könyv megtalált, bár egyelőre még kiadatlan vázlata⁷ megvilágítja e kissé homályos célzást: Lukács arra gondolt, hogy a regény genetikus formálása, durée-ből és objektív képződményekből álló világa helyett Dosztojevskij történetei a sors dramatikusabb szférájában játszódnak. A realitás fundamentuma Dosztojevskijnél a realitás *eszméje*, s ebből következik az a mozzanat – amelyet Mihail Bahtyin újra fölfedezett és kiterjesztve megújította vele az elbeszélés elméletét –, hogy ugyanis Tolsztoj monologikus módszerével szemben Dosztojevskijnél döntő jelentősége van a dialogizálásnak. A Dosztojevskij-regények valósága – véli ekkor Lukács – nem mindennapi, nem objektív, hanem metafizikai jellegű, éppenséggel nem a valóság ígylétéhez, hanem ennek az ígylétnek az utópisztikus áttöréséhez kapcsolódik. Ez az áttörés, amely *A regény elméletében* a valóság társadalmi formáinak meghaladásaként van fölvázolva,⁸ később a társadalmi formák valóságos meghaladásának gyakorlati programjaként konkretizálódott.

³ Vö. Walter BENJAMIN: *A mesemondó*. In: Walter Benjamin: *Kommentár és prófécia*. Bp. 1969. 94. k. de különösen 101.

⁴ LUKÁCS György: *Elbeszélés vagy leírás?* I. m. 255.

⁵ LUKÁCS György: *A regény elmélete*. In: LUKÁCS György: *Heidelbergi esztétika és művészetfilozófia – A regény elmélete*. Bp. 1975. 507.

⁶ I. m. 593.

⁷ A vázlatot FEHÉR Ferenc rekonstruálta. Lelőhelye: MTA Filozófiai Intézet, Lukács Archivum és Könyvtár.

⁸ LUKÁCS György: *A regény elmélete*. I. m. 586.

Amikor Lukács két évtized múltán, a harmincas években visszatért a regényelmélet problémaköréhez, a társadalmi formák valóságos meghaladása kevésbé radikális gyakorlati mozgalmak programja, mint inkább egy főnnálló, valóságosan létező társadalom intézményes ideológiája volt. Ennek az ideológiának az elméleti integrálása áll amögött a követelés mögött, hogy a művészetnek, s mindenekelőtt a példaszerűvé váló regénynek a fennálló objektív és teljes körű igazságát kell kifejeznie. Az elbeszélés vagy leírás válaszüjtjának ez a – véleményem szerint hamis – premisszája. Tétéles megfogalmazása *petitio principii*hez vezet Lukácsnál: „A valóság művészi tükröződésének objektivitása a totális összefüggés helyes tükröztetésén alapszik... A műalkotás valamely részlete helyes tükröződése az életnek, ha az objektív valóság összefolyamatának helyes tükröződésében szükséges mozzanat”.⁹ Az objektív társadalmi totalitás adekvát képe Lukács akkori művészi eszménye, s e meghatározás megkérdőjelezhető. Lukács maga is vívódik azzal a gondolattal, amely ellenfeleinél sokféleképpen visszacseng, hogy vajon nem éppen az atomizáló, nivelláló, emberietlen állóképeket alkotó leírás tükrözi vissza helyesen a kifejtett kapitalizmus világát? De rövid úton megválaszolja e kérdést, amikor az e világ elleni föllázadás letéteményesének, a proletariátusnak a szemléletében véli megtalálhatni azokat a garanciákat, amelyekről „az elbeszélő módszer szükségessége önmagától előáll”.¹⁰ Lukács korabeli vitapartnerének körében evidencia volt, ami ma már korántsem az, hogy létezhet olyan társadalmi csoport, jelesül a munkásosztály, amelynek érkei közvetlenül egybeválnak az összemberi emancipációval. De azt a filozófiai meggyőződést, amely Lukácsnál e gondolat háttérében áll, Ernst Bloch már 1938-ban bírálta. Lukács totalistafogalmát a német klasszikus filozófia rendszerszerűen fölépített objektív realizmusából eredeztette.¹¹

Valóban fölvethető a kérdés, hogy az a regényelmélet, amely a mű totalitását nem az „alkotó szubjektivitás tartalmilag világossá vált etikájából”¹² érti meg – mint Lukács tette korai regényelméletében –, hanem egy ideologikusan koncipiált társadalmi totalitás helyes tükrözéséből vezeti le, nem válik-e totalitáriánus elméletté? Talán meglepőnek hangzik, ha megkockázatom azt az állítást, hogy az esztétikai totalitáriánizmus a *nagy stílus* akarását jelenti. A nagy stílus elsőrendű jellegzetessége ugyanis nem akarható, hanem adott, általánosan elismert volta. Minden nagy stílus egyeduralkodó saját kora befogadói közösségében, vagy legalábbis képes maga alá rendelni és integrálni partikuláris stílusokat. A nagy stílus tartalmi, világnézeti meghatározottsága egyértelmű, valóban visszatükrözi a totális világot, például a keresztény világ-poliszt a középkorban. Ez a totalitás nem rendszerszerűen fölépített, hanem az életnek éppúgy, mint a gondolkodásnak evidens kerete, consensus omnium.

Schiller a régi naiv és az új szentimentális művészet megkülönböztetésével a nagy stílusorszakokat választotta el a modern kortól, amelyben a világ és a világnézet nem adott, hanem keresett, ahol a teljes körű objektív realitás eszmei megalapozása a vetekvő eszmék és világlátások terepén éppen a realitás teljes körű volta ellen hat, ahol minden individuális teljesítmény – s a műalkotás valóban az – nem a teljesség visszatükrözését, megkettőzését hozza létre, hanem egyedi teljességet. Ma a rossz, vagy legalábbis korlátozott célú s éppen nem totalitásra törekvő művészet jellegzetessége a visszatükrözés, amely elvileg csak részleges, ideológiailag elválasztott szférák visszatükrözése lehet. Ez a művészet egyértelmű és stílussteremtő, a jelentékeny művészet, amely nem teremthet stílust és nem rendelődhet alá stílusnak, sokértelmű.

Lukács álláspontjának ellentmondását a schilleri szóhasználatral úgy fogalmazhatnánk meg, hogy mélyen szentimentális megfontolásokból új naivitást követel. Ez az ellentmondás ifjúkori esztétikai munkásságától sem volt idegen, csakhogy akkor még tisztában volt az ellentmondással. Amit a művészettől várt, azt új primitivitásnak nevezte. Dosztojevskij orosz problematikáját és a realitás eszméjét mint a realitás fundamentumát az ő művészetében szoros összefüggésbe hozta egymással. S mindenekelőtt egy új világ művészi hírnökét látta benne. Ez az új világ összeütközhetett a régivel, s akár el is emészthette, de azon világ nagy művészetének – például Flaubert regényeinek – minőségét nem

⁹ LUKÁCS György: A művészet és az objektív igazság. In: LUKÁCS György: A realizmus problémái. I. m. 37.

¹⁰ LUKÁCS György: Elbeszélés vagy leírás. I. m. 272.

¹¹ Ernst BLOCH: Diskussionen über Expressionismus. In: Ernst BLOCH: Erbschaft dieser Zeit. Frankfurt am Main, 1962. 270. A vita egész anyagát ld. Hans-Jürgen SCHMITT (Herausgeber): Die Expressionismusdebatte. Materialien zu einer marxistischen Realismuskonzeption. Frankfurt am Main, 1976².

¹² LUKÁCS György: A regény elmélete. I. m. 537.

csorbíthatta meg. Lukács harmincas évekbeli prózakritikusi munkásságának, Solohov, Gorkij, Romain Rolland fölértékelésének, Flaubert, Joyce, Gide esztétikai megsemmisítésének, a figyelemreméltó Thomas Mann-tanulmányokban az író naiv művészként való beállításának, a szó katexochén értelmében éppenséggel elbeszélő Franz Kafka tökéletes negligálásának új jellegzetessége, a nagy stílus akarásának belső következménye a művészi kánon előállítása.

A kanonikus esztétika ellentétes Lukács ifjúkori művészetbölcseleti elképzelésével, ezáltal mindenekelőtt a heidelbergi esztétikával, amelynek nemcsak ragyogó Hegel-bírálatát vet el valamely kizárólagos történetfilozófiai érvényességre alapozott művészetszemléletet, nemcsak a világteremtő művészi nézőpontok szükségszerű sokféleségével alapozza meg az esztétika pluralizmusát s zárja eleve ki, hogy e szervező nézőpont kihagyásával közvetlenül lehessen a művészi valóságot a mindennapi valósággal szembesíteni, hanem kifejezetten elutasítja azt az elképzelést, hogy az egyes műalkotás számára konstitutív lehessen az általában vett művészet „objektív” valósága, hogy a régi művészet-tanok módjára az esztétikáról nyert ismereteket a művészi alkotás vagy a befogadás szabályaiként lehessen fölfogni.¹³

Az elbeszélés vagy leírás alternatíváját ezzel szemben Lukács kétségkívül kanonikus módon alapozza meg, s az mint az alkotás vagy a befogadás előírása, nyilvánvalóan hasznavehetetlennek bizonyul. Ez volt az a pont, ahol Bertolt Brecht egykorú polemikus széljegyzetei Lukács e művéhez telibe találnak.¹⁴ Sem az alkotás módszerei, sem a maradandóság által szavatolt példaképek nem határozhatók meg, s nem gátolhatják a kísérletezés szabadságát: ez Brecht igazsága. Mégis, a 60-as éveknek a Brecht–Lukács ellentétet középpontba állító kutatásai, mindenekelőtt Helga Gallas munkássága,¹⁵ azért vezettek fölötté lapos eredményekhez, mert nem tudatosították, hogy Brecht, Lukácsot bírálva, éppen azokat a kérdéseket nem tette vita tárgyává, amelyekből az új kánon fölépül: a monolit társadalmi igazság realista visszatükrözésének követelményét. Ebben Brecht nem kevésbé radikálisan intoleráns, mint Lukács, művészetbölcselete nem kevésbé, hanem jóval inkább tartalomközpontú. Az írói módszerek szabad felhasználhatóságát ő közvetlen gyakorlati hasznuk nevében követelte. A közös ideologikus alap azonban éppúgy meghatározza Lukács álláspontját. Amennyire igaz kritikai ítélete a szocialista naturalista írókkal, Ottwalttal és másokkal szemben, úgyannyira, ha az ő leíró módszerük, részleges visszatükrözésük helyébe a totális visszatükrözés eszményét állítja, akkor saját fejére hull vissza gyakran hangoztatott, bár soha le nem írt *bon mot*-ja, hogy a szocialista realizmus eszménye a shakespeare-i tehetségű Willi Bredel.

A leírás vagy elbeszélés valódi alternatívája nem a visszatükrözés kétféle módjában, hanem a világ visszatükrözésének vagy megalkotásának alternatívájában gyökerezik. Nekem is az a meggyőződés, hogy a művészi próza világának megalkotása egy történet elbeszélhetőségén áll vagy bukik. De csak *post factum*, s csak egyedileg ítéltető meg, hogy a tiszta elbeszélés fantasztikus stilizációval kinyert oly különböző kompozíciói, mint amilyen Marquezé, Tolkiené, Borgesé, Lawrence Durrellé vagy Günther Grassé sikerre vezettek-e, vagy esetleg az utópisztikus gazdagság könnyedségét, súlytalanságát eredményezték, és hogy a másik oldalon sikerre vezet-e az elbeszélés mérhetetlen objektív nehézségeit a leíró módszerrel felidéző, s az e közegből kicsikart, mindig kétségbe merülő, mindig fenyegetett történet, amellyel Mészöly Miklós kísérletezik.

Ezekre a kérdésekre nincs egyetemleges felelet. A leírás általános belső problematikája viszont éppen visszatükröző jellege miatt fölvezölhető. A rövidség okából egyetlen szerző egyetlen írásához kapcsolodom most, s meglehet, mind a szerzőt, mind a tárgyát Lukács művével összefüggésbe hozni első pillantásra bizarrnak látszik. Umberto Eco egyik legszemlemezőbb tanulmányáról van szó, amelyben Ian Fleming James Bond-regényeinek narratív szerkezetét elemezte. Előbb azonban pár szót Lukács és a bűnügyi regény viszonyáról.

¹³ Vö. LUKÁCS György: Heidelbergi esztétika és művészetfilozófia. I. m. 413. kk; 58. k. és 324. A korai művészetbölcseletek pluralizmusához vö. MÁRKUS György: Die Seele und das Leben. In: Heller u.a.: Die Seele und das Leben. Frankfurt am Main, 1977. 99. kk. 1. és BACSÓ Béla: A forma utópiájától az utópia formáig. Kézirat.

¹⁴ Vö. Bertolt BRECHT: Megjegyzések egy tanulmányról. In: Bertolt BRECHT: Irodalomról és művészetéről. Bp. 1970. 225. k. old. Vö. a kötet A formalizmus és realizmus című ciklusának egész anyagával. I. m. 207. kk.

¹⁵ Vö. Helga GALLAS: Marxistische Literaturtheorie. Neuwied und Berlin, 1970.

Lukács kétségtelenül tisztában volt az elbeszélés valóságos társadalmi nehézségeivel. Az említett korai Dosztojevszkij-tervezetben különös jelentősége van a bűnügyi regény problémakörének, annak, hogy ez a műfaj bizonyos értelemben egy történet pszichológiai végigjárását követeli, noha a cselekvés és a pszichológia közötti örökös diszkrpanciában. Lélek helyett elemzést, művészet helyett tudományt eredményez ez az ellentmondás, a szükségszerűségek oksági megalapozását igényli, s fölhasználása Dosztojevszkijnél a műfaj bírálatát is feltételezi.

A harmincas években Lukács gondolatmenetének csak egyik ágán elégszik meg a távlat-évesztő felvilágosító gesztussal, hogy „ami Flaubertnél még tragikus helyzet volt, az nálunk egyszerűen hiba, a kapitalizmus még le nem győzött csökevénye.”¹⁶ A másik ágon komolyan számba veszi az akadályokat, s ez pozitíve a történelmi regény elméletéhez vezet, amelyet úgy fogok fel, mint téma-javaslatot az elbeszélés akadályainak áthidalására, negatíve pedig a bűnügyi regény új elméletéhez vezet, amely szerint ez a műfaj az elbeszélés – a kaland, a mese, „az emberi praxis gazdagságának és tarkaságának, változatosságának és sokrétűségének” – elvont, sematikus pótlékkaként elégti ki az erre irányuló szükségletet az eluralkodó leírás korszakában.¹⁷

Eco vizsgálódásai megmutatták, hogy a leírás Fleming stílusreemtő bűnügyi regényeivel a tiszta kaland-, mese- s mitológia-műfajban is túlsúlyra tesz szert és meghatározóvá válik. Megfigyelte, hogy a Goldfinger című regényben, ha két oldal szól egy meggyilkolt mexikóiról, tizenegy golfmérkőzésről, ha négy-öt egy fort-knoxi betörésről, huszonöt egy vidéki autóútról. „A hiányzó óra egy cápalerágtá karon nemcsak az őrdögi szarkazmus példája, hanem a lényegi célbavétele a lényegtelen által, amely a *dologias* elbeszélőmódra jellemző . . .”¹⁸ A cigarettásdoboz, a masszázstechnika, az autó, a bridzs-játék céltalanul minuciózus leírásának nincs köze a Vernénél megfigyelhető, egyszerre szenvedélyesen ismeretterjesztő és epikus szélességben világteremtő leírásokhoz, Fleming hangsúlyozottan azt írja le, ami ismert, ami déja vu élményt teremt s azonosulásra késztet. Maguk az események pedig korántsem újak és meglepőek – mint gondolhatnánk –, hanem valamely sematikus redundancia újratermelései.

Eco elemzése az elbeszélés és leírás régimódi distanciáját és Lukács szigorú vagy-vagy-át a legszélsőségesebb anyagon igazolja. Ugyanakkor a szemiotika, amely jelenkori anyagon legnagyobb sikereit a rossz vagy alacsony ízlés konszenzusainak, mitológiáinak ideológiakritikai feltárásában érte el, azt is kimutatja, hogy a kompozíciót megszabó irodalmi technikává váló leírás a legszorosabban összefügg a visszatükrözéssel, hogy sémái mindig nagyon pontosan meghatározható életszemlélet, beállítottság, ideológia, Fleming esetében egy nacionalista, izolacionista, rasszista szemlélet visszatükrözései. Igaz – és még ez is egybevág Lukáccsal –, mindez a valóság részleges visszatükrözése. De visszatükrözni eleve csak részlegesen lehet – a teljes körű visszatükrözés maga is ideológia.

¹⁶ LUKÁCS György: Elbeszélés vagy leírás? I. m. 284.

¹⁷ I. m. 250. és 252.

¹⁸ Umberto ECO: La struttura narrativa in Fleming. In: KRISTEVA, ECO, BACHTIN, u.a.: Textsemiotik als Ideologiekritik. Herausgeber: Peter V. ZIMA. Frankfurt am Main, 1977. 159.

PETŐFI-SZÓTÁR

Petőfi Sándor életművének szókészlete. Második kötet G–M. Szerkesztette: J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre. Bp. 1978. Akadémiai K. 1349 1.

A Petőfi-Szótárnak immár II. kötetét lapozgatva, meglehetősen zavarban vagyok. Sem a Szótár, sem én nem változtunk 5 év óta olyan mértékben, hogy valami érdemleges újat – jót vagy rosszat – tudhassak írni róla. Megismételjem az I. kötetről éppen e folyóiratban (1975. 94–98) írt elismerő summázatom mondatait, például hogy a munka „az elmúlt három évtized legjelentősebb filológiai teljesítményei közé tartozik”, „régii adósságot törleszt”, „kiváló, úttörő tudományos teljesítmény” stb. stb.? Vagy egy kissé bővebb lére eresztve inkább a már annak idején is szóvá tett hiányosságokat melegítem fel? Egyik sem kínálkozik elolvasni érdemes mondanivalónak.

Van azonban a szellemi, tudományos alkotásoknak is egy, a szerves, élő produktumokkal rokon vonása: az, hogy friss, „kisdéd” korukban inkább a kedves, a vonzó vonásokat látjuk meg bennük, a hátrányosságok csak egy bizonyos idő elteltével bújnak elő a csupa bájosság, csupa tökéletesség epidermisze alól. Vagy talán a nagy számoknak az a törvénye érvényesül itt, hogy a nagyságrendnek – ezúttal a szócikkek számának – növekedésével természetesen szaporodik a hibák száma, ezeken pedig az emberfia szeme mindig könnyebben akad fenn, mint a hasonló vagy esetleg arányosan nagyobb növekedésű erényeken? ... A Petőfi-Szótárnak ez a II. (utolsó előtti) kötete már elég „idős” s elég nagyszámú szócikket nyújtó ahhoz, hogy az első kötetet köszöntő *őszinte* megcsodálás után – ugyancsak őszintén s a korábbi vonalmat megőrizve – figyelmünket inkább a „korosodással”, érlelődéssel és a mennyiségi növekedéssel járó, ellenvetéseket kiváltó tulajdonságok felé fordítsuk. Ezek közül most – ismételtlen hangoztatva, hogy a szerkesztő hármának a „gyermekét” továbbra is a magunk kedves gyermekének is tartjuk – csupán két „felölt” jegyet állítunk előtérbe.

Az egyik, mely az első kötetben (talán épp az említett okokból) még nem volt ennyire kirívó: a

szerkesztők „nagyvonalúsága”, vagy ha jobban tetszik, kényelmessége, a lázas utánjárás, a vonatkozó szakirodalom elhanyagolása, egy kissé befelé néző, csak saját ismereteikre támaszkodó magatartása az értelmezés terén. Nem felejtettem én el még az I. kötet 11. lapján (a „Tájékoztató...”-nak „A szójelentések elemzése...” c. alfejezetében) mondottakat: „Célunk... nem a részletes logikai analízis [?], a minden részletre kiterjedő pontos definíció vagy éppen enciklopedikus ismeretek közlése...”. De azért az efféle elhárításokban is „sunt denique fines”, s úgy vélem: a cél nem lehetett a hiányos (vagy éppen téves) definíció s a szöveg megértéséhez elengedhetetlenül szükséges „enciklopedikus”, egyszerűbben: *tárgyi* ismeretek mellőzése sem. És nem lehetett a szó szoros értelmében „kézenfekvő” források (szótárak, szakfolyóiratok, tanulmányok, lexikonok, a „Nagyszótár” anyagának) elhárítása sem. Márpedig ilyesmire kell gyanakodnunk, ha – taláломra – kiválasztunk két szócikket: az egyik legyen a *kurta kocma*, a másik a *kikírics* (kikerics).

Tehát az a bizonyos, falu végi, a Szamosra „kirúgó” *kurta kocma*... Ha egy könyvtárnyit nem is, egy polcra való cikket, tanulmányt írtak róla. S okkal, mert nyilvánvalóan már Petőfi korában sem (vagy csak elég szűk körben) érthették, viszont akkoriban s egy darabig az emberek – eléggé el nem ítélt módon – szerették nyelvileg-fogalmilag is érteni, amit olvasnak-hallanak. A kukacoskodó filológusok, néprajzosok, történészek meg addig jártak utána, míg végre (szinte csak napjainkban, amikor talán már sehol nem volt élő kifejezés) felderítették a kifejezés értelmét. Mit hasznosított ebből a filozofizalomból a Petőfi-Szótár? A *kurta* címszó alatt, a 3. pontban ez olvasható: „(átv, nép.)\^=[= kurta] *kocma* (faluszéli szegényes) *kis-kocma*. (Ne töltsük most az időt azzal: valóban „átvitt” s „népies”-e a *kurtának* az a használata, mert csak belebonyolódnánk az efféle minő-

sítések bőkezű osztogatásának problémájába; a Szótár szerint pl. az, hogy valaki „kijárja az iskoláit” – szintén „átv.”) Az előbbi meghatározásnál már Czuczor–Fogarasi híres, derék értelmező szótára is többet – mit többet? majd minden lényegest – tud és mond az 1860-as évek elején (a *kurta* címszó alatt): „Midőn kocsmáról mondják, (*kurta kocsmá*), jelent olyan, melyben nem az esztendő hosszában, hanem a helyi szabályokhoz képest rendszeresen csak Szent Mihálytól Szent Györgyig mérik a bort; vagy ha máskor mérik is, az titokban történik; általában olyan csapszék, mely a fogadóknál és vendéglőknel sokkal kisebb szerű (Kneipe)”. Ebből az értelmezésből az Értelmező Szótár – „(nép, rég)” minősítéssel – megtartja azt, ami számára lényeges: tehát a kurta kocsmának az év meghatározott hónapjaira korlátozott kimerési működését, majd hozzáteszi azt, amit a Petőfi-Szótár egyedül tart meg: „v. ált. szegényes kiskocsmá, csapszék” (melynek tehát nem kellett szükségszerűen a falu szélén vagy a végén állnia). Ezzel szinte már kezünkben van a megfejtés, ám két fontos tanulmány (Molnár József: Petőfi nyomában. Szabolcs-Szatm. Szle 1956. 1. sz., Prohászka Lajos: Milyen is a kurta kocsmá? MNyelvőr 1957.) tovább gazdagítja a kurta kocsmáról bírt ismereteinket. Molnár József például (i. h. 88–89) több írást közöl a tivadari ref. egyháznak az 1790-es évekből származó okirataiból, melyekben a presbiterek kötelezik magukat, hogy *kurta kocsmát* nem tartanak fenn, e kocsmák jövedelme az ekléziát illesse (rendszerint a *kántor* jövedelmét egészítették ki vele, a kurta kocsmá neve ezért arrafelé sokszor „*kántorkocsmá*”). Ezek szerint a kurta kocsmá egyik jellemzője az volt, hogy privát bortermelők mérték benne saját termésű borukat (vagy béreltek erre a célra kocsmát), persze csak a Szent Mihály-Szent György közti időben, mert aztán kezdődött mezőn, szőlőben a dologidő, a botcsinálta kocsmáros nem ültetett egész nap a kocsmában. Prohászka Lajos (i. h. 486–487) azzal a fontos információval egészíti ki Molnár Józsefet, hogy „a nemesek [!] az ilyen rövid időre szóló bormérési jogukat átengedték, eladták bárkinak”. Azzal, úgy vélem, itt nem kell foglalkoznunk, hogy a „kurta kocsmá” hogyan és miért ment át egy pejoratív jelentésváltozáson, csak megjegyzem: ebben nagy része volt annak, hogy sok helyen a hatósági engedély nélküli zugkocsmákat vagy éppen a tiltott és titkos borméréseket neveztek kurta kocsmának, kurta csapszéknek, s ezek kocsmárosait „kurta kocsmás”-oknak. (Vö. Prohászka Lajos: MNyelvőr 1951. 128.)

Érdekes, hogy az elnevezések leelőhelyei: Kecskemét, Szeged, Szatmár... Az sem tartozik ide, hogy – az idézett cikkek szerint – a kurta kocsmá egyre inkább a kényelmetlen, ócska berendezésű (s bizonyára piszkos) csapszék, illetve csak ivóval rendelkező, de szállást, ellátást nem nyújtó „vendégfogadó” neve lett – mivel Petőfi nem *ilyenről* ír. (Az *Úti levelek*ben szó esik szállást, ellátást nem adó, koszos „vendégfogadóról”, csapszékéről, de egyikről sem „kurta kocsmá” néven.) Az is elgondolkasztató, hogy a *kurta kocsmá* nevét (és fogalmát) nem ismeri már sem a Szinyei-féle *Magyar Tájékoztató* (I. k. 1893.), sem Csűry Bálint *Szamosháti Szótára* (I–II. 1935.), s Bálint Sándor *Szegedi Szótára* (1957.) sem. Vagyis egyrészt a kifejezés nem lehetett nagyon elterjedt, másrészt a XX. századra valószínűleg ki is veszett. (Az Értelmező Szótár ugyan idézi Kosztolányitól: „Az Aventinuson volt egy kurta kocsmá” – ám ez inkább irodalmias „couleur locale”, – a *Mors bacchanalis*ban – 1907 – Kosztolányi „ócska csapszék”-et mond.

Hogy mindez enciklopedikus ismeret? Lehet, de különös módon nem ezek segítenek a Petőfi-vers megértéséhez, hanem a Petőfi-vers „pontosítja”, hogy milyen „kurta kocsmá” volt is az a bizonyos szamospart. Hatósági engedély nélkül, tiltott, illetve tilos bort mérő zugkocsmá, csehó nem lehetett, hiszen a kocsmá „bezzeg hangos”, zene szól benne, a legények úgy „kurjongatnak”, hogy „szinte reng belé az ablak”. De az a fajta kocsmá se lehetett, melyben (esetleg az eklézsia vagy a kántor javára) szőlősgazdák mérték saját borukat, – mert akkor az uraság nem mert volna átüzenni, hogy a legények, cigányok „Ne zúgjanak olyan nagyon”, „Mert lefeküdt, alunni vágy”. De igenis átüzenhetett, ha egy nemes (egy „uraság”) engedte át, adta el „kurta” időtartamra szóló borkimérési jogát valakinek. De valami nagy uraság nem lehetett (inkább afféle „*kurta nemes*”!), a mulató legénység aligha az ő jobbágyaiból került ki (ha egyáltalán volt neki), különben a küldöncöt nem mérték volna ilyen szavakkal visszaküldeni: „Ördög bújjék az uzadba, Te pedig menj a pokolba”... Lámcsak, hogy konkretizálódik, körvonalazódik egy költői és társadalmi helyzet, magatartás, önérzet a *tárgyi* körülményeknek való utánjárással.

Nézzük a másik példát. Van Petőfinek egy kevésbé ismert, kedves dala *Virt a kikircs*... (Önkényes) címmel és kezdettel. Ebből a *Kikircs (kikircs?)*, hivatalosan *kikerics* szóra térünk ki, – megint csak azt demonstrálandó, hogy egy kis utánjárással egyetlen szó teljes lexikográfiai fel-

derítése is hasznos és perdöntő információkat képes szolgáltatni egy költői életmű valamely részletkérdéséhez. A szerkesztők – úgy vehető ki – szépen kimásolták valami lexikonból az első helyen hozott *őszi kikerics* meghatározását: "összettel nyíló, lilás réti virág" . . . A költői szótárból valóban nem lehet enciklopedikus, teljes tárgyi ismereteket követelni, de azt igenis meg kell követelni, hogy ha 4–5, esetleg (más alakváltozásokat is számba véve) 8–10-féle *kikerics* ~ *kikircs* van, akkor *lehetőleg* azt azonosítsák Petőfi *kikircs*-ével, amelyik arra a legjobban illik. Már az Értelmező Szótár is 3 *kikerics*-fajtát (és egy nemzetséget) említ, ezek közül éppen az itt azonosított *őszi kikerics a legkevésbé valószínű*. Az erre emlékeztető, de tavasszal virágzó (élénk *rózsaszínű* virágot hozó) tavaszi *kikerics* vagy (Debrecen környéki nevén) „egyhajú virág” valamivel jobban illik Petőfi virágjára, viszonylag legjobban azonban a 3. alatt hozott „(táj) Hérics” lenne. Az Ért. Szótár ez utóbbihoz ad egy szólás-hasonlatot: „Sárga[!], mint a kikerics” s egy Gárdonyi-idézetet, melyben a *kikerics* (ill. *hérics*) „virága sárgált [!] mindenfelé”, – méghozzá a nyíló ibolya idején és a pitypanggal együtt.

Lexikográfia és irodalomtörténet (monográfia) kölcsönös segítségére kitűnő példa lehet éppen a *kikircs*. A vers – mint ismeretes – Petőfi életében csak a Császár Ferenc szerkesztette Aradi Vészlapokban jelent meg (PÖM I. 387). Ez a kiadvány az Endrődi-féle *Petőfi napjai* . . . szerint (1911. 20) 1844. okt. 14-én jelent meg. Az akkori „átfutási idő” ismeretében a kiadvány anyagának összegyűjtése legkétsős az év *tavasán* megindulhatott, s mivel elég hihetően szóltam máshol arról, hogy a Petőfi verseiben előforduló tárgyi, természeti vonatkozások kronológiai hitelűek (Petőfi Irod. Múz. Évk. 1973. 11–55), ebből is nyilvánvaló, hogy az itt virításra hívogató *kikerics nem lehet őszi kikerics*. De nem lehet tavaszi sem, – különben is ez az elnevezés eléggé ritka. Ha ugyanis a régi magyar botanikai nomenklatúrákban vagy csak a szótárakban (mondjuk: Frankovics Gergely *Hasznos könyv* . . . -ében, 1588, Beythe András *Fives könyv* . . . -ében, 1595), de akár szépirodalmi alkotások között, továbbá a mai tájnyelvi anyagban szétnézünk, nagy meglepetéssel azt vesszük észre, hogy a *kikerics* (*kikircs*, *kikircs*, *kikircs*, *kivircs* [!]) meglehetősen szűk körben: a Tiszántúlon, a Székely- és Palócföldön közkeletű elnevezés, egyébként a *kököröcsin* (*kükircs*, *kököröcs*, *küköröcs*, *kükercs*) virágnév változataként szerepel, igen sok szótárunkban (így a

Nyelvtört. Szótárban, a Magyar Tájsszótárban, Comeniusnál, Kresznerics Magyar-Szótárában 1831–1832 stb.) egyszerűen nincs is *kikerics* címszó. Azt pedig már Beythe András megjegyezte, hogy „*kökörchyn* . . . nomine alias etiam stirpes insigniunt”. De még mennyire! Az eredeti *pulsatilla* mellett (egyik fajának, a magyar *kököröcsinnek* a virága belül sárga), van *anemone* („szellőrózsa”) a *boglárkafélék* nemzetsége (ahogy az egész *kököröcsin* nemzetség is a *boglárkafélék* közé tartozik), a nálunk legismertebb *régi boglárka* májusban a réteket szinte összefüggő sárga lepelbe öltözteti; de van *helleborinae* név is, ez a hunyorfélék családját jelöli, melybe bele tartozik – hogy csak a tavaszi, sárga virágúakat említsem – a *gölyahír* (!), a *téltemető*, a kora tavasz egyik sárga virága stb.

A *kikircs*-et (hosszú í-vel), mint palócföldi, persze gyermekkoromtól ismerem, – helyesebben a *szót* ismerem, valójában ugyanis *kikircs*-nek neveztünk minden *tavaszi réti-mezei sárga virágot*. Az én fülemnek teljesen ismerősen hangzanak „egy nagyságos elmének” (a Heves [!] megyei Orczy Lőrincnek) Révai Miklós által (1787-ben) kiadott „Költeményes Holmi”-jában ezek a sorok (108):

Ím a tavasz eljött, kikircs virágzik,
Szántók nótájokat vígan fityerészik,
Pacsirták magasról a napot köszöntik,
Darvak is elhagyott tántzokat már kezdik.

Rövidre fogva: Petőfi *kikircs*-e (*kikircs*-e) csakis az emlegetett *tavaszi sárga* virágok valamelyike lehetett. Egyenesen meglepő, hogy a vers 2. és 5. sorában ezt olvassuk: „Csak viríts, csak viríts”, illetve „Csak viríts, kikerics!”, ugyanakkor – láttuk – a M. Tájsszótárban (persze *kököröcs*, *kikircs* címszó alatt) a Bodrogközéből ilyen alak is szerepel: *kivircs*! A népetimológia ilyen találkozására nem lehet véletlen. Ezért is, de általában a mondottakkal egybehangzóan a *Virít a kikircs* . . . c. dal bizonyosan 1844 *tavasán* keletkezett. (Az érvelés idem per idem-je csak lát-szólagos.) . . . Hadd említsek meg egy apró, de azért meglepő tény: a kis dal címe az idézett kritikai kiadásban – az első sor nyomán! – „Virít a kikircs . . .”, Endrődinél azonban (ahogy a Főv. Szabó Ervin Könyvtár által kiadott, ellenőrzött és kiegészített fakszimile kiadásban is: Bp. 1972. 20) ez áll: az Aradi Vészlapok 294. lapon: „*Népdalok*”. (I. Mi folyott a mezőn, II. Virul[!] a kikircs.) . . . Valójában mi is hát a versike címe?

De térjünk vissza még egypár szó erejéig a Petőfi-Szótárhoz. Már az I. kötetet követő recen-

zióban is megpendítettem, most pedig hangsúlyozottan szeretném kiemelni, hogy a Szótár szerkesztői – amikor „Petőfi Sándor életművének szókészletét” állítják össze – még csak kísérletet sem tesznek arra, hogy Petőfi beszélt nyelvének (s általa a kor irodalmi és köznyelvének) valódi állapotát rekonstruálják, azaz dokumentálják azt: minden köz- és beszéltnyelvűsége ellenére Petőfi mikor, miért s milyen mértékben *tért el* az említett nyelvállapottól. A *miért*-re a felelet persze nagyon sokrétű lenne, de egy ponton: a *ritmika és a rím* – s némileg a műfaji és az irodalmiaskodási szándék – terén könnyen tetten lehetne érní Petőfi nyelvhasználatának (szókincsének, fonetikájának, alak- és mondattanának) funkcionálisát. Ám erre a szinte kötelező funkcionálisra a szerkesztők nincsenek tekintettel. A Szótár – mely természetesen első-sorban lexikai-jelentéstani funkciót tölt be – tele van megszámlálhatatlan, fölösleges és követhetetlenül differenciált ún. „stilisztikai” minősítésekkel, az első-sorban fontos *nyelvi* minősítés viszont hiányzik még akkor is, ha arra a statisztikai adatok, a ritmikai és rímhelyzet stb. feljogosítanak.

Itt van mindjárt a *kikíriscs*~*kikíriscs* változat. A versben mindkettő előfordul. Petőfi azonban – minden motiváció nélkül! – nyilván nem *két* kiejtés-változatot használt *egyidőben*. Ráadásul kézirat nincsen, hogy pedig Császár Ferenc milyen önkényesen változtatott ékezesen, ritmikán, sőt szövegen, arra V. Nyilassy Vilmának idevonatkozó tanulmányai ékes bizonyítékot szolgáltatottak. Abból kiindulva, hogy a nyomtatott vers alatt még a költő neve is „Petőfy” formában szerepel, meg merem kockáztatni azt az állítást, hogy a (sajtó alá rendezők adta) címben és a vele egyező első sorban *kikíriscs* lenne a helyes alak. Igaz, hogy a második (az 5. sorbeli) *kikíriscs* felelő rím a *virits*-ra, de – lévén az öt-soros strófák rímképlete: a b b a – az első sor ríme hívó rím, tehát a *virits*-ot „hívja”. Elképzelhetetlen, hogy Petőfi a *virits*-ot egyszer a rövid *i-s kikíriscs*-cselel, majd a hosszú *i-s kikíriscs*-cselel rímeltesse.

A *kikíriscs*~*kikíriscs* esetében azonban a kevés adat miatt nem dönthető el, hogy a köznyelvben melyik változat volt a szokottabb. (Én persze a hosszú *i-s kikíriscs*-re szavaznék.) Ha azonban – például! – a teljes tövű *kebel* és a hangkivetéses *kebl*-toldalékos alakjait néznénk meg, még akkor is, ha (a jelöletlen s alternatíva nélküli *kebel* alakokat leszámítva) maga a statisztika – kb. 95:210 a rövidült tő javára – világosan szól az

utóbbinak általános köznyelvi érvénye mellett, mégis érdemes lenne *esetenként* megnézni, hogy az Ért. Szótár (tehát mai nyelvérzékünk) által *választékosnak* minősített *kebelt, kebeleket, kebeléből* stb. formák viszonylag nagy számban vajon valóban a választékoság (irodalmisság) jogán kerültek-e Petőfi szövegeibe (és ha igen, milyen szövegekbe), avagy fontosabb a metrikai-ritmikai funkciójuk. A *Robin Hood*-fordításba nyilván az előbbi (vagy a prózaritmus?) igényével került be ez: „... minden *kebelt* remény és öröm töltte”, ám *minden versbeli* teljes alakot bizonyíthatóan a tirmus vagy a rím követelménye jogosít a helyére: „Ki most fejedet *kebelemre* tevéd le” az anapsz-tusi metrum miatt (U – IUU – UU – IUU – IU); „... a kis Túr siet *beléje*, / Mint a gyermek anyja *kebelére*”, itt a ritmika és rím együttesen provokálja e formát.

Már inkább csak a *vers* transzformáló igényei indokolják a választást – utolsó példaként! – a *megy* ige és három másik változata: *megyen, mégyen, mén* között. A statisztika ezúttal is világosan beszél: *megy* 110, *megyen* 17, *mégyen* 6, *mén* 9: vagyis a *megy* volt Petőfi nyelvében (s nyilván a magyar nyelvben) az általános, a köznyelvi forma. De hogyan kerülnek elő a többi formák, milyen okkal-móddal s milyen funkcióval? Sajnos, arra elég sok idő kellene, hogy a 142 előfordulás mindegyikének utánanézzon az ember, a (csak) *logikus jelentéscsoportok* on belül *esetlegesen* idézett szövegekből mégis egyértelműen kiderül, hogy a *megyen, mégyen, mén* csak ritmikai vagy rímhelyzeti okokból kerül Petőfi szókészletébe, illetőleg nyelvtanába. Így a *Fóti dal* híres s népszerű ritmikai képletére (4 | 4 | 3-as sorok, esetleg egy, két vagy három sorba tagolva) írt *Ivás közben* ezért alakul így: „Adjatok bort, | a malom jól | nem *megyen*” (felelő rím: „bőviben”). A *világ és én* 10/9-es rímes trochaikus soraiban megint a ritmus kívánja a hosszabb formát: „Lelkem rajta egyenest *megyen*” (hívó rím: „semmiben”). Hasonló a helyzet a 8 | 7 soros ütemhangsúlyos *Egri hangok* 7-es sorában: „Télen ez már | így *megyen*” (hívó rím: „legyen”). Még világosabb a *mégyen* és *mén* funkcionális felhasználása: az ötös és ötödféles rímes jambust váltogató *Jött a halálban* az utolsó szótág csakis felütő, emelkedő lejtésű lehet: „S könnyű | már an / nak, a(k) / ki völgy / be *mén*”. Hasonlóképp az ötös (x a x a b b rímképletű) A *székelyekben*: „Amin | más em | ber me | nyegző | re *mén*” ... Nyilvánvaló, hogy ezek nem nyelvtani, hanem verstani (esetleg poétikai) funkciójú változatai a *megy*-nek. Nagyon

beszédés az olyan *szomszédos* előfordulás, ahol a ritmikai követelmény két különböző alakváltozatot rak egymás tőszomszédságába: *A négy-ökrös szekérben* (nyolc ötös, ill. ötödfeles jambikus sorokból álló versszakok, x a x a x b x b rímképpel) ez olvasható: „Szeké / ren men / tek, de / ökrös / szeké / ren”, előtte pedig: „Szekér / re ül / tek és / azon / mené / nek”, bár mindkét sor ötödfeles jambus, a *mentek* és *menének* a ritmikai realizációban nem léphet egymás helyébe... Ha végig vizsgálnánk az ige egész paradigmarendszerét, meglepődve látnánk, hogy *prózában* is találkozunk ilyen formákkal: *menék, menénk, menendő* stb. Ám mindig *szépprózában*, melyben Petőfi az irodalmiasságot akarta érvényesíteni, illetve olyan nem határozottan szép-

próza írásokban, melyekben ezeket akarta parodizálni. Ezek funkcionális minősítése megint csak nagyon fontos információkat nyújtana Petőfi műfaji s tónusú illető ars poeticájáról, igazolva, hogy nagyon is tudatában volt: mi számít „irodalmi” műfajnak, tónusnak, és mi gyakorlati célú nyelvi közlésnek.

Hanem egy kissé messzire mentünk. De nem kötekedésből vagy eredeti becslő érzésem fogyta miatt tolódott el mondanivalóm a negatívumok felé. Nem: „Én a vidámság hangját keresem, És akaratlan ilyen fekete Lett gondolatjainnak menete”, de legközelebbi recenzióm (ha megérem) „több lesz és vidám”...

Martinkó András

BERTÓK LÁSZLÓ: ÍGY ÉLT VÖRÖSMARTY MIHÁLY

Bp. 1977. Móra K. 221 l.

Nagy izgalommal nyitottam ki, nagy csalódással, bosszankodva csuktam be a pécsi költő, Bertók László Vörösmarty-biográfiáját. Nagy izgalommal, mert a Móra Könyvkiadó *Így élt*... sorozatában megjelent kötet a legfiatalabb, 10–14 éves olvasókhöz szól elsősorban, s ismervé az első benyomások fontosságát, szinte egy életre szólóan meghatározó lehet az általa kialakított Vörösmarty-kép. Csalódásom legfőbb oka (sajnos!) mégsem az volt, hogy a szerzőnek az egyébként általa is kárhoztatott Gyulai-féle merev, szoborszerű, hatását máig érezhető Vörösmarty-beállítás helyett nem sikerült életszerűbbet kialakítania, hiszen e téren még a szakirodalomnak is bőven lenne tennivalója, melyet helyette nem végezhet el egy népszerűsítő jellegű életrajz. Sokkal jobban bosszantottak azok a kisebb-nagyobb elvi hibák, tárgyi tévedések, amelyek már nem írhatók a szakirodalom számlájára.

Baj van mindjárt néhány Vörösmarty-mű értelmezésével. Félreértés ne essék: nem a hiányzó elemzéseket kérem számon az *életrajzon* (ámbar azok sem válnának feltétlenül kárára!), hanem a közölt információk helyességét. Az *Előszó* befejezéséről például megállapítja a szerző a 202. lapon, hogy az „... éppen olyan 'istenkáromlás', mint az emlékvész” (ti. a *Setét eszmék*...), holott e nagy költemény utolsó részében az isten csupán egy hasonlat erejéig kerül elő, a Bertók László által bizonyítékul idézett sorokban pedig már csak a hasonlat másik fele, a *meg-*

özült föld szerepel. Más hol a *Szózat*ból idéz Vörösmarty 1849 utáni helyzetének szemléltetésére a következőképp: „A változást, a 'jobb kort' a költő soha nem éri meg, haláláig a sírt kell látnia, 'hol nemzet sülyed el'... (197. l.) A *Szózat* ilyen kontextusban való citálása azonban teljesen jogtalan; éppen az előbb más szempontból kritikusan emlegetett Gyulai Pál tudósít arról, hogy Vörösmarty a szabadságharc bukása után mindig felháborodva tiltakozott, amikor figyelmeztették: íme eljött a „nagyserű halál”, amelyet megjövendölt annak idején (Vörösmarty életrajza, Pest 1866. 179 l.). Sőt, fennmaradt műveinek egy olyan példánya, amelyből a *Szózat* ominózus versszakait saját kezűleg ki is húzta (VÖM. II. 624. l.). Felháborodása érthető, hiszen az általa történetfilozófiai látárból ábrázolt *teljes pusztulás* semmiképpen sem azonosítható (illetve csak megengedhetetlen vulgarizálással) a szabadságharc után kialakult helyzettel.

Ugyancsak a *Szózattal* kapcsolatban állapítja meg könyvének egy másik pontján (120. l.) Bertók, hogy a vers megírása után Vörösmarty „Talán most, az elkeseredésnek és elzántságnak ebben a pillanatában, ha serege volna, Zrínyiként, 'vezér költőként' vezetné harcba hazájáért. De a sereg még sehol. Hogy lesz majd, abban a *Szózat* szívhez és értelemhez szóló mozgósításának is része lesz.” Mondhatnánk erre egyszerűen azt, hogy itt Bertók túlságosan is szabadjára engedte fantáziáját, hogy Vörösmartynek aligha voltak

hadvezéri ambíciói, ám az idézet második része súlyosabb, elvi tévedést takar. Azt az iskolás-könyvek által sajnos már eddig is nemzedékek sorának tudatába táplált hamis elképzelést, hogy a reformkor emberei tudatosan a forradalmat készítették elő; vagy amint Bertók a 100. lapon világosan megfogalmazza „... a reformkor a magyar történelem egyik legszebb szakasza, amely az 1848–49-es polgári forradalmat és szabadságharcot előkészítette.” Holott a reformkor legnagyobb elméi (köztük Vörösmarty is) éppen a forradalom megelőzéséért dolgoztak; mindennél világosabb bizonyítéka ennek Teleki László egyik levele, amelyet 1848. március 14-én, a bécsi forradalom hírére hallva írt a pozsonyi országgyűlésről Vörösmarty-nak, kérve a költőt, hogy vesse latba minden befolyását egy esetleges magyar forradalom elkerüléséért, hiszen most igazán megnyílt az út a reformok előtt. S ugyan-csak sokatmondó Vörösmarty március 17-én írt válasza: „Még negyed napja én is oly véleményen voltam, mint te...” E levélváltást minden bizonnyal ismeri Bertók László is, hiszen az szerepel Lukácsy Sándor és Balassa László *Vörösmarty Mihály* c. alapvető forráskiadásában (Magvető 1955. 410–11. l. – továbbiakban L.–B.), melyet könyve írásakor alaposan kiaknázott; bizonyítja ezt többek között, hogy Lukácsy egyik bevezető szövegéből (L.–B. 409. l.) szinte szó szerint átvett egy hosszú részletet (182. l.), annak eredetére vonatkozó bármiféle célzás nélkül. Pedig máshol (132–33. l.) furcsamód idézőjelbe tesz egy olyan szöveget is, amely felismerhetően Bártfay László naplójából származik ugyan (L.–B. 244. l.), de amelyet ő egészen egyéni ízlésének, s könyve stílusának megfelelően alakított át.

A Lukácsy–Balassa féle forráskiadvány alapos kiaknázása Bertók esetében egyébként sem jelenti azt, hogy az adatokat-eseményeket pontosan kijegyezte volna belőle. Leírja például Sallay Imre nyomán, hogy a költő 1827-ben szinte éhezett, ám „... a bátyjánál elfogyasztott ebédeket majdnem mindig kifizette.” Sallay azonban jóval óvatosabban fogalmaz: „... nem merném nagyon tagadni, vajon Mihál nem fizette-e meg azokat.” Ez azonban még hagyján ahhoz képest, ami Bertók könyvében ezután következik. Idézzünk folyamatosan tovább! „Miből? Egy darabig egyetlen 'magyar ruhájának' az árából, amelyet néhány éve ... 300 forintért csináltatott. Most házalók negyvenet kínálnak érte. Végül Sallay veszi meg, mert 'elki barátilag megéri az árát',. A ruhát valóban Sallay vette meg,

árából azonban aligha fizetett Vörösmarty ebédét 1827-ben, hiszen az „adásvétel” két évvel később történt; amint Sallay világosan leírja: „... birtokomba juttatta azt 1829-ik évi november 30-iki jegyzetem szerint.” (L.–B. 96. l.) Vörösmarty akkor már egy éve a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője volt, s megszüntek legégetőbb anyagi gondjai; a ruhaeladás ténye így azt sejtetheti, hogy nem vigyázott ő annyira a pénzre, mint gondolnánk! Máshol Gyulai nyomán (Vörösmarty életrajza 16. l.) Bertók is alaposan kiszínezi azt az epizódot, amikor a diák Vörösmarty társai-val együtt megszőkik az iskolából (19–20. l.), holott a költő öccsének visszaemlékezése, mely minden bizonnyal Gyulainak is forrásul szolgált, sokkal egyszerűbben-szerényebben írja ezt le (L.–B. 19. l.).

Rendkívül zavaró néhány helyen az is, hogy az illusztráció s a rá vonatkozó szöveg nincsen összhangban. Megtudjuk például egy helyen, hogy a fiatal Vörösmarty milyen érdekes olvasmányokat talált Perczelék könyvtárában, közöttük a *Tudományos Gyűjteményt*. Mellette ugyanakkor egy olyan 1828-as *Tudományos Gyűjtemény* címlapja látható, melyen már Vörösmarty szerepel szerkesztőként. Igaz, a könyvből később kiderül, hogy Vörösmarty e folyóirat szerkesztője lett –, de a kamasz olvasót megzavarhatja az *itt* feloldatlan ellenmondás. Ugyancsak érthetetlen lehet számára az is, hogy az *Atheneum* szerkesztőit felsorolva Bertók *Toldyt*, Vörösmartyt és Bajzát említi, míg a lap fejlécét ábrázoló, az előző lapon található képen *Schedel*, Vörösmarty és Bajza olvasható. A *Fogytán van a napod* ... kezdetű verstörödedéket ábrázoló fotómásolat mellett pedig egyenesen hibás a felirat, a képen ugyanis, ellentétben a szöveg tájékoztatásával, a vers elkészült részének kézírata teljes egészében olvasható. E művet egyébként Bertók következetesen *Fogytán van napod* ... címmel emlegeti, azaz kihagyja az *a névelőt*, s így a verselés sántává válik.

Még néhány apró hiba, most már csak felsorolásszerűen. Bertók szerint a Somogyi rokonlátogatásra induló Perczelék Vörösmarty kérésére ejtették útba Mohácsot, Siklóst és Szigetvárt (40. l.); a forrásul szolgáló Perczel Mór emlékiratból azonban ez nem derül ki (L.–B. 37–39. l.). – Enyhén szólva furcsa ötlet a Perczelékhez *megérkező*, s Etelkát váratlanul ott találó Vörösmarty érzelmeinek illusztrálására *A búcsúzó* (!) c. versből idézni (68–69. l.), amint Széchenyi *Hitelét* sem merném én „könyvecskének” nevezni (99. l.). – Bertók szerint Vörösmarty és Deák 1845.

május 2-án indult Erdélybe Wesselényi látogatására (164. l.), holott május 1-én már biztosan úton volt, feleségéhez Vatról (Borsod megye) írt levele tanúbizonysága szerint (L.–B. 377. l.).

Végezetül meg kell állapítanunk tehát, hogy Bertók László könyve aligha fog hozzájárulni a köztudatban élő Vörösmarty-kép pozitív át-

formálásához. S ez az említett objektív akadályokon túl elsősorban annak tulajdonítható, hogy a szerző nem érezte át eléggé a tudománypszerűsítéssel járó felelőséget, amely különösen nagy egy gyermekekhez szóló könyv írása esetén.

Szajbely Mihály

VERESS DÁNIEL: SZERETTEM A SÖTÉTET ÉS SZÉLZÚGÁST

Kemény Zsigmond élete és műve. Kismonográfia. Kolozsvár 1977. Dacia K. 206 l. + 24 t.

Az életrajzi monográfia belső ellentmondásokkal terhelt műfaj. Az irodalmi szövegek taglalásában a logikai, az életrajzban az időbeli egymásután irányadó, tehát az egyike az értekező, a másikat viszont az epikai műnemhez sorolhatjuk. Mivel aligha lehetséges áthidalni a kettőt egymástól elválasztó távolságot, szinte nincs életrajzi monográfia, mely csorbíthatatlanul szerves egységet képezne. Veress Dániel könyve sem mentes a műnemkeverék jellegéből adódó fogyatékoságoktól. Az olvasó mesterkéltnek, nem eléggé indokoltan érzi az átmeneteket; valahányszor megbontódik az időrend, és a történetmondás oksági viszonyait a műértelmezés osztályozó szempontjai váltják fel. A könyv elején például Keménynek a harmincas évek második felében végzett munkásságáról esik szó, majd hirtelen Arany költészete iránt érzett vonzódása említődik. Óhatatlanul felvetődik a kérdés: nem lett volna-e szerencsésebb vagy az életrajz, vagy a műértelmezés törvényeihez igazodni, s akkor elkerülhető lett volna az efféle logikai törés.

Kérdésünk azonban nem jogos, mivel Veress Dániel nem annyira új életrajzi vagy műértelmező kutatások bemutatására, mint inkább az eddigiek összegezésére vállalkozott. Munkája hézagpótló, amennyiben tudomásunk szerint először ad teljes pályaképet Keményről a romániai közönség számára. A szakirodalom kitűnő ismeretéről tanuszkodik. Külön érdeme, hogy kiemeli Tóth Gyula érdemeit Kemény újrafelfedeztetésében, s fölhívja a figyelmet Kosztolányi 1914-ben írt, tehát korai cikkének a jelentőségére. Ez a látásmód igénytelen írás rendkívül éles megfogalmazás. Szerzője nyíltan kimondja, hogy Kemény művészetét meghamisítva dicsőítették. Ma, amikor tisztán látjuk, mennyire kevésbé lehet rányomni Kemény szépprózájára a nemzeti klasszicizmus címkéjét, különösen hasznosnak véljük ezt a figyelmeseztetést.

Veress Dániel a teljesség igényével vonultatja fel a Keményről írt szakmunkákat. Ennek mikéntjében van egy zavaró mozzanat. Könyve lapjain a legkülönbözőbb felfogások békésen megférnek egymás mellett. Az avatlan olvasó azt hiheti, hogy mindazok egyet értenek egymás nézeteivel, akik nyilatkoztak Keményről. Úgy tetszik, az idézett megállapítások mindig kiegészítik egymást, holott sokszor olyan vitának a részeit képezik, amelyben a résztvevők szinte mindent más és más módon ítélnék meg. Egyetlen-egyszer fordul elő, hogy Veress Dániel határozottan ellentmond az általa felhasznált szakmunkának – s ezt keveselljük. Ez a kivétel különben Trócsányi Zsoltnak *A két Wesselényi Miklósról* tett értékítéletére vonatkozik. Veress Dánieltől nehezen lehetne elvitatni az igazságot. Joggal veri el a port a kiváló történészen, amiért nem kellő súllyal vette figyelembe az esztétikai szempontot. Az viszont már helytelenítendő, hogy a szenvedély őt is elvakítja, s eszmetörténeti vonatkozásban ő sem téved kisebbet. Wesselényit a sérelmi ellenzék politikusi közé sorolja (45. l.), holott Trócsányinak Wesselényiről írott könyve óta már vitathatatlan, hogy a nagy erdélyi politikus a háromféle: sérelmi, merkantilista és liberális ellenzék közül e legutóbbit képviselte.

A magyarországi olvasó elsősorban azért találhatja hasznosnak Veress Dániel könyvét, mert közvetíti az újabb erdélyi kutatásnak – így Katona Ádám tanulmányainak – némely eredményét. Ezek a vizsgálódások szinte kizárólag Kemény fiatalkoráról Barla Gyula könyve alapján formált képünkön módosítottak. Talán annak a leszögezése a legfontosabb közülük, hogy Kemény nem hallgathatta Köteles Sámuel előadásait, mivel e bölcselő halála után került az enyedi kollégiumba. Ennek az adaléknak főként az értekező Kemény megítélése szempontjából lehet jelentősége. Ezután már csakis alapos

szövegszerű elemzéssel lehet majd bizonyítani az egyezményes bölcelet hatását Kemény eszmerendszerére.

Veress Dániel helyes kiinduló pontból lát hozzá Kemény értekező munkásságának a felméréséhez. Művelődésszociológiai érdeklődését méltatja, s valóban erre lehet visszavezetni Kemény újságírásának maradandó vonásait. Abban viszont már nem osztozunk a könyv szerzőjével, ahogyan az író bölceleti s politikai nézeteiről vélekedik. 1842-ben írt egyik cikkéből például ezt idézi: „Hiszen mi egyéb az elmélet, mint a tapasztalás által szabály alá vont gyakorlat? És a gyakorlat más-e mint alkalmazott elmélet?” (43. l.) Hiányoljuk, hogy monográfusa nem rója meg Keményt elmélet és gyakorlat viszonyának leegyszerűsítéséért, holott az idézett mondatok empirista-practicista korlátoltságra engednek következtetni. Általában az a benyomásunk, hogy e könyv alapján az olvasó túlértékelteti Kemény politikai felfogását. Nem szerencsés „realizmusnak” (109. l.) nevezni eszmerendszerét, ha nem számolunk eléggé azzal, hogy erősen vitatható: mi „tény” s mi „ábránd” a történelemben.

A magyarországi irodalomtörténetíráshoz képest két erénye van Veress Dániel munkájának: különös nyomatékkal szerepelnek benne Kemény nyelvi leleményei s a nemzetiségi kérdésre adott válasza. A monográfus meggyőzően ír *A rajongók* szombatos alakjainak jelenéses nyelvéről, s emlékeztet arra, hogy 1849-ben a Békepárt számottevő részben erdélyi politikusokból formálódott. Ez utóbbi megjegyzésével azt sejteti, hogy a nemzetiségi helyzet megítélése nemcsak eszméken, hanem tényleges, mindennapi tapasztalatokon is múlt. Mivel a románok képezték a történelmi Magyarország legszámosabb nemzetiségét, erdélyi politikusaink érthetően nagy fogékonyságot mutattak a nemzetiségi kérdés iránt.

Veress Dániel nem férhetett hozzá Keménynek Magyarországon található leveleihez. Ha végigolvashatta volna őket, megerősödhetett volna abban a hitében, hogy Kemény lényeges változást óhajtott a nemzetiségek és a magyarság viszonyában. Nem ment volna ugyan el annyira messze, mint a szabadságharcnak egy válságos pillanatában Wesselényi – ki hajlandónak látszott lemondani Erdélyről –, de önkormányzatot akart adni a legnagyobb nemzetiségnek. Veress Dániel idézi Falk Miksához írt levelét, melyben Kemény azt állítja, hogy még a magyarság törekvéseivel ellentétes nemzetiségi érdekeknek is kedvezni kell. (Mivel Papp Zsigmond nyomán kénytelen

hivatkozni rá, 1860. okt. 21-inek mondja e levelet, holott Papp tévesen két nappal korábbi keltezésűnek vélte az OSzK-ban található kéziratot.) Falk és Kemény levelezésének ránk maradt részéből világosan kiderül, hogy Kemény saját pártja több tagjával – így Falkkal is – azért tűzött össze, mert náluk jobban tiszteletben tartotta a románság nemzeti szempontjait.

Keményről sokan írtak úgy, hogy kevésbé vették figyelembe az általa írt szövegek műfaji különféleségét, a regényeket a vallomásszerű naplóhoz vagy az értekezésekhez közelítették. Ez a könyv sem mentes a szakirodalomnak ettől a betegségétől: helyenként túl közvetlen kapcsolatot tételez föl az író életrajza és a szépirói művek között. Az *Élet és ábránd*ról például azt olvassuk, hogy benne Kemény szerelmi csalódását „írta ki” (56. l.), Martinuzzi pedig Wesselényivel kerül párhuzamba, holott a XVI. és XIX. századi politikai merőben eltérő lelki alkatú volt, s egészen más korban élt. Veress Dániel kevésbé derít fényt a szépirói művek különös jelenszerűsére. Nemcsak a közvetlen életrajzi vonatkozások túlbecsülését vonja ez maga után, hanem azt is, hogy a könyv szerzője nem szakít Kemény regényeinek hagyományos felosztásával. Társadalmi s történelmi regényeket különböztet meg, s Németh László és Barta János nyomán csakis az utóbbiakat könyvelvi el művészi sikerként. Nem foglalkozik bővebben a romantikával; „kovász szerepet” (18. l.) tulajdonít neki, s nem méri meg, önmagában mennyit is nyom a latban. Már az *Élet és ábránd* tárgyalásakor azt állítja, hogy Kemény regényeiből „számúzi a romantikát” (59. l.). A romantika-ellenes alapállás okozza, hogy Veress Dániel nem mutat érzékenységet a *Ködképek* talányossá bonyolított romantikus szerkezete iránt.

Az elbeszélő művek taglalásában az önállóságot hiányoljuk. A *Gyulai Pál* méltatásakor a szerző némely elődei nyomán azt állítja, hogy ebben a regényben a bűn túlhajtott erény. Két dologra emlékeztetnénk. Egyrészt arra, hogy Gyulai Pál Sennot pusztán azért öleti meg, mert látni kívánja, vajon az olasz színtársulat szervezője mennyire fontos szerepet tölt be a Báthory Boldizsárt támogató politikai cselszövényben. A címszereplő számára pusztá eszköz a másik ember, s ez a regény világképe szerint alapvető jellemhiba. A „bűneink nagy része túlhajtott erény” mondat Villemont Florestantól származik. Egy regényalak kijelentése semmiképpen nem esik okvetlenül egybe a mű tanulságával. Florestan a *Ködképek* X. fejezetében a fele-

ségéhez intézi az idézett szavakat. Egyértelműen önmagát szeretné igazolni velük. Azt akarná feledtetni, hogy egykor ő küldte maga helyett szolgáját abba a hálószubába, hol a felesége tartózkodott, tehát ő felelős azért, hogy neje öntudatlanul hűtlenségbe esett. Végeredményben a *Gyulai Pál* és a *Ködképek* egyazon következtetésre jogosítja fel az olvasót: félreértés képezte alapját annak a föltevésnek, hogy Kemény túlhajtott erénnyel azonosítja a bűnt.

Azért szükséges leszámolni e tétellel, mivel Kemény világgképének a félreértéséhez vezet. A *Ködképek* nem „a túlzásba vitt jószándék bukásáról” (129. l.) írt példázatot, hiszen Jenő Eduárd rémuralma esetében nincs értelme jószándékról beszélni. Sem Turgovics, sem Laczkó István nem „akarata ellenére válik árulóvá” (161. l.), az előbbi csak a maga kicsiny érdekei fűtik, s végtelenül túlértékeli magát, az utóbbi szerfölött gyáva. Nem állíthatjuk, hogy Kemény szerint „az apróka tévedés, a pusztá botlás aránytalan és kiszámíthatatlan következményekkel jár” (161. l.). Kemény általában nem kicsiny ballépésekre, hanem alapvető emberi fogyatékoságokra vezet vissza a katasztrófát: Gyulai nem érzi, hogy az ártatlan ember halálát semmiféle magasabb politikai megfontolás nem igazolhatja; Jenő Eduárd gépnek tekinti az embert. Egyedül Kassai Elemér kivétel: ő viszont semmiféle vétékben nem marasztalható el. Halála teljesen indokolatlan. A *rajongókban*, de csakis ebben az egy művében, Kemény a létezés tragikumát ábrázolja.

Egy-egy regény jellemzésekor Veress Dániel a kutatást előre vivő ötletekkel szolgál. Így például párhuzamot von Gyulai és Sennoné sorsa között. Mindkettő hozzájuk képest értelmileg kevésbé fejlett személyiségnek – Báthory Zsigmondnak, illetve Sennonak – szolgáltatja ki magát, s ez idézi elő romlásukat. Az efféle találó megjegyzések azonban nem pótolják a regények elemzését. Veress Dániel alig kerít sort a szépírói szöveg behatóbb értelmezésére. Könyve nyelvtét tekintve ezt természetesnek vehetjük. Az alanyi, vallomások hangnem aligha fért volna meg a tárgyszerű műértelmezés szellemével. Egy hiányérzetünket mégis szóvá tennénk. A „tartalom-elmondás” hátrányait fölösleges pedzenni. Csak

MEZEI JÓZSEF: MADÁCH

Bp. 1977. Magvető K. 456 l. (Elvek és utak)

Egy olyan műről, mint *Az ember tragédiája*, amelyről csaknem mindent és mindennek az ellenkezőjét is elmondták már (I. Kántor Lajos:

azért idézzük fel őket, mivel a „tartalom-elmondó” hagyománynak a kísértése kárhozzáttható néhány félreértelmezésért. *A szív örvényei* méltatásában azt olvassuk, hogy Szeredy Anselm házasságot köt Mery Agathával (121. l.), holott a szöveg végszavai még nem tesznek említést ilyen eseményről. *A Férj és nőben* szereplő Zörény Iduna a „gőgös, önző, túlfűtötten érzi, nagyvilági” megjelölést kapja (127. l.), noha sokkal összetettebb jellem, belső ellentmondások gyötrik. A korszerű regényelméleti fogalmak hiánya legjobban a *Zord idő* tárgyalásánál vezet torzításhoz. A szerző figyelmen kívül hagyja az időszerkezetet, amidőn így ír: „A *Zord idő* cselekménye 1541 májusában kezdődik, és még ugyanannak az évnek őszutóján be is fejeződik” (174. l.). Az első fejezet eseménysora valóban 1541-ben játszódik, az utolsó viszont 1551-ben, s a visszatekintések – például Komjáti Elemér vagy Barnabás gyerekkorára – e tíz évnél is hosszabb időszakaszra tágitják a történetet. Mivel Veress Dániel nem tér ki az elbeszélő nézőpont és hangnem jelentőségére, könyve alapján az olvasó kevésbé alkothat fogalmat magának arról, miben különbözik Kemény jellemalkotása Jókaiétól. Komjáti Elemér és Barnabás „a felnagyított jószág” és „a zabolázhatatlan gonoszság” képviselőjének nevezetetik. Elsikkad az a tény, hogy Elemér nem tartja meg szavát, nem váltja ki Barnabást a török fogságból. Nem derül fény arra, hogy Kemény mélyen kételkedő alkat, s a világot nem bibliai egyszerűséggel mennyországra és pokolra osztja, nem ismer feltétlen jót s rosszat, minden értékkel szemben gyanakvós fogja el.

Tagadhatatlan, hogy bármiféle szöveg-értelmezés szükségképpen leegyszerűsít, következképpen torzít. Veress Dániel könyvének elolvasása után mégis úgy gondoljuk: Kemény szép-prózai műveinek megítélésében gyakran fordul elő olyan félreértelmezés, amely arra vezethető vissza, hogy kevésbé tudjuk emlékezetünkben tartani a szöveget. Szükség lenne a szövegek alaposabb elemzésére. A kutatások olyan szakaszhoz érkeztek, amikor a különféle magyarázatoknak már egyaránt a szövegekre kell hivatkozniuk bizonyítékként.

Szegedy-Maszák Mihály

Százéves harc Az ember tragédiájáért Bp. 1966.), nehéz vállalkozás monográfiát írni. Igaz, Mezei József a *Tragédia* elemzésénél többre törekszik,

amennyiben az egész drámaköltői életművet tárgyalja, kevesebbre viszont, amennyiben ki-
rekeszti a műmagyarázat közvetlen vizsgálódási
köréből Madách egyéb természetű megnyilat-
kozásait, alkotásait. Holott az előzménynek
számító ismert versek (*Pál öcsém sirjánál, Mária
testvérem emlékezte, Éjféli gondolatok, A halál
költészete*), sőt némely prózai mű (pl. *Duló
Zebdeus kalandjai*) tanulsága nagyon is beleillene
a könyv gondolatmenetébe. A korábbi kutatások
által valóban meglehetősen kizsákmányolt érte-
kező próza (*A nőről, különösen esztétikai szem-
pontból, Az esztétika és társadalom viszonyos be-
folyása*) háttérbe szorítása pedig nyomos érvektől
fosztja meg a szerzőt. A *nemzetiségek ügyében*
mondott országgyűlési beszédben például ez
olvasható: „Ha végigtekintünk a világtörténeten,
azt fogjuk találni, hogy minden kornak megvolt
sajátságos vezéreszméje, mely, hasonlatosan az
élesztőhöz, mozgásba hozta a rest anyag egész
világát, s az ízetlen keverékből kifejleszté a nemes
szeszt, az éltető szellemet, mely nem lehet egyéb,
mint a szabadság. Ez az egyetlen eszme, mely bár
oly régi, mint a világ, mégis oly ifjú, mint a
tavasz; mely bár oly elpusztíthatatlan, mint a
bazalt szikla, mégis oly érzékeny, mint a hím-
poros virágszál. Minden újonnan feltűnt eszmé-
nek megítélésében tehát vajjon a korszak vezér-
eszmeje-e az, s mi értelemben, egyedüli mértékül
annak képessége szolgálhat a szabadság ügye elő-
mozdításában.” Az idézett gondolat arról tanús-
kodik, hogy a *Tragédia* „hármasság jelentés”-ét,
szabadság, küzdés és ellentét kölcsönös feltétele-
zettségét (333) a szabadság-eszme határozza meg.

A drámaíró Madách képezi tehát a monográfia
témáját, középpontban természetesen *Az ember
tragédiájá*-val. Mezei József módszere, a tárgyalás
módja ezúttal is egyéni (részben Reviczky-könyve
és a regénytörténet eljárásait fejleszti tovább),
már-már szokatlan. A különböző filozófiai, tudomá-
nyos és irodalmi előzmények, hatótényezők
közül a csak legfontosabbakra szorítkozik. (A
szűkre szabott névsorból azonban legfeljebb
Lamennais-t hiányolhatjuk.) Őrizkedik a Madách-
irodalomban olykor túltengő pszichologizálástól
is. (A korai drámakísérleteknél viszont nagyobb
teret lehetett volna szentelni a fiatal Madách lelki
válságának.) Összefoglalóan úgy jellemezhető
módszere, hogy közelebből és távolabbról is nézi
a *Tragédiá*-t a szokásosnál. Távolabbról, mert igen
általános kategóriákat (harmónia, küzdés, ellen-
tét, sőt nagybetűs fogalmak: pl. Erő) alkalmaz.
Közelebből, mert tárgyalásmódja közvetlen
szövegmagyarázat, asszociatív interpretáció. Ered-

ményekhez vezethet ez az értelmezésben, de
lehetetlenné teszi bizonyos kérdéskörök (pl.
Lucifer, a nő-probléma stb.) összefoglaló le-
zárását. A megfigyelések, ötletek, egy-egy gon-
dolat-csírát tartalmazó kis fejezetek sajátos,
mozaikszerű felépítést idéznek elő, ami me-
nehezíti az olvasást, mert a gondolatmenet rekon-
struálását a részlemek összefűzésével kell el-
végeznünk. Ugyanakkor a színek relatív mű-
egésszé minősítése új nézőpontot biztosít.

A könyv előadásmódja lendületes. Fogalom-
készlete is betölti funkcióját, s csak ritkán
bizonytalan az azonosítása (pl. a Valami
100–102). Nehézséget az okoz, hogy állításainak
egyikéből következik ugyan a másik, de többféle
módon is. Az olvasó elindul a maga elképzelése
szerint, de nem lehet bizonyos benne, hogy jó
úton jár. Ez a szerzőnek arra a stiláris fogására
vezethető vissza, hogy egy-egy közbülső fogalmi
lépést, gondolati állomást kihagyva túlságosan
nagy ugrásra készíti az olvasóját. Feltehetően ez a
magyarázata annak, hogy távlatos mondatai nem
mindig egyértelműek. Így például nem egészen
világos, hogy a világirodalmi elődök konkrét
hatótényezőkként szerepelnek-e: Dante (a Szép-
ség), Milton (a Morál), Goethe (az Értelem),
Byron (a Heroizmus), Shelley (a Szeretet); vagy
csak általánosságban, összevetési alapul szolgálnak
(kiemelt specifikumukkal együtt) mint hasonló
vállalkozások szerzői, mintegy háttér gyanánt.

Nehezíti a gondolatmenet követését az a két-
szeres, sőt többszörös megterheltség is, amire egy-
egy műszó tett szert immár. Ősztönös tiltakozást
válthat ki például *Az ember tragédiájá*-nak
eposszá nyilvánítása (358, 368), ha nem „mítikus
összegezeként”, létezősköltevényként, hanem
műfajként gondolunk rá. Vagy amikor a szabad-
ság, küzdés, ellentét hármasságára alapozza a mű
summázó értékelését (334), akkor eszmei, etikai
és formai aspektust tulajdonít a szerző e három
(egyébként nem azonos szférából származó) alap-
kategóriának, hogy a mű szinte valamennyi
gondolati és művészi vonatkozását hozzájuk tár-
síthassa. Az ily módon sajátos jelentést és aspek-
tusokat nyerő szabadságfogalom viszont már
kevésé alkalmas arra, hogy bizonyos hagyomá-
nyos antinómiákat fejezzen ki, pl. szabadság és
egyenlőség szembekerülését, ami pedig kulcs-
kérdése a *Tragédia* ideológiai és politikai jelen-
tésének.

Mindegyik Madách-kutatót fenyegeti az a
veszély, hogy a gazdag jelentésű művet a maga
alkatához, elképzeléseihez „igazítja”, ellent-
mondásait feloldja vagy bizonyos céllal el-

hallgatja. Pedig Madách romantikus, nem számolva alkotó művész, aki bizonyos pontokat nem dolgoz ki, homályban hagy. Mezei József a szöveget veszi alapul, azt értelmezi. Mégis egy árnyalattal nagyobb hangsúly esik nála is a mű átgondolására, egységére, mint ellentmondásaira, végiggondolatlanságára. Arra a kérdésre például, hogy Ádám meghódolása a XV. színben visszatérést jelent-e a vallásos hit talajára, azért nehéz bármilyen egyértelmű választ adni, mert egyikre sem jogosít fel magának Madáchnak a szövege. Madách személyes világnézete valami dogmák nélküli katolicizmus volt, melyet neveztek már deizmusnak is, de mondhatjuk objektív idealizmusnak is. Legalábbis erről tanúskodik a Föld Szellemének nagy tirádája a XIII. színben („Ó, hogyha látnád árva lelkedet . . .”), mely üres és értelmetlen létezésnek tartja a lelket anyag nélkül. Több adat mutat arra is (nem ok nélkül beszélt Riedl romantikus pantheizmusáról), hogy a természetfölötti szférát költőileg is megközelíti Madách a természet áttelekésítésével, az élet- és életerőkultusszal. (Az élet „méltóságos tenger”, melynek nincsenek határai, a zsenialitás „sugar”-a is az égből szállt Kepler homlokára, s a nő- és szerelem-istenítésben is megvan a természetfölötti szférába való áttemelés.) Ha a XV. színben Ádám a hagyományos Isten-képhez térne vissza, nem gyötörnék kétségek, ha a romantika mindent betöltő istenségéhez, akkor nem éreznék úgy, hogy az Úr elrejtőzik előle. A deizmusra utal az, hogy az Úr nem válaszol Ádám kérdéseire, hanem saját erkölcsi autonómiájára bízta. A befejezés rideg kanti megoldását színezi, hogy Madách a férfi erkölcsi autonómiájához hozzátársítja a nő intuitív bizonyosságát. Tehát az irracionális intuitív istenélményének a révén Ádám mégsem tud teljesen elszakadni az Úrtól, szüksége van az Éva által közvetített sejtelemre, mely a küzdő embert valami természetfölöttihez kapcsolja.

Az asszociatív módszer segítségével Mezei új ötletekkel járul hozzá e sokak által „agyon elemzett”-nek nevezett mű értelmezéséhez. Összeköttetésbe kerül például a reformnemzedék színész-élménye Ádám paradox pozíciójával, aki egyszerre átéltje és közönsége önnön szerepének (151). A keretszínnek és a történelmi jelenetek kapcsolódásának, összefüggésének régi dilemmájához szolgáltat adalékot az a beállítás, amely szerint Ádám–Fáraó „természetes mozdulata az Isten utánzása, még élénk emlékei vannak az istenségről, a teremtésről. Fenséges úr, trónon ül, nyitott csarnokban, mint az Úr . . . Ő is szóval terem, neki is engedelmeskedik minden . . .”

(153) Az önálló tragédiává lebontott VI. színben, az „egyenlőség játékai”-ban a realitással nem számoló Miltiádész valóban a Kemény Zsigmond-i erkölcsi csapdába, a túlhajtott erény bűnébe esik (171).

Ami Ádám történelmi inkarnációinak magyarázatát illeti; kézenfekvő, hogy a társtalanságtól szenvedő, a hatalom és boldogság konfliktusát átélő Dantonban a fáraó-sors megismétlődését lássuk azzal a tanulással, hogy Madách előszeretettel szűkíti le a történelmet bizonyos elemi emberi problémákra. Mezei József ezzel szemben Keplerrel (233), majd Miltiádésszal (235) rokonítja Dantont, a fáraóval csak futólag, említésszerűen, s más szempontból (238). Néha ez az újszerű megközelítés azzal a következménnyel jár, hogy a hagyományos dilemmák megválaszolatlanul maradnak. A X. szín egyik alapkérdése az, hogy a felébredés visszatérést jelent-e Rudolf korába, vagy ez már a Szent-szövetség kora. (A szerkezeti fogás, a prágai udvarba való visszajutás esetleg célzás arra, hogy a restaurációs kor a nagy francia forradalom előtti állapotokra akart visszamenni.) Minderre csak közvetett feleletet kapunk azzal az okfejtéssel, hogy Kepler tanítása „a polgári gondolat különböző fázisaival esik egybe” (242–250). Az egyívélű, lendületes Mózes-elemzés azért is lehet a mongráfia legsikerültebb része, mert a jelenhez beszélő, parabolászerű történelmi dráma gondolatiságának kibontása egyúttal a részletkérdések tisztázását is jelenti.

A legújabb Madách-könyv gazdag vonatkozásrendszerrel kapcsolja *Az ember tragédiáját*-t a 40-es, 50-es évek magyar viszonyaihoz. Palágyi Menyhért óta sokaknál felmerült ez az igény, itt azonban az interpretáció állandó kísérője. A prágai „közöny”, s a XIX. századi kiégettség, byroni blázirtság összekapcsolása kétségeket ébreszthet (213–214), de *A civilizátor* valóban *Az új földesúr*-at, az *Egy régi udvarház*-at és társait juttatja eszünkbe a Bach-rendszer gúnyos, elutasító bírálatával (70) éppúgy, mint az „erőszakos népboldogítás”-t példázó bizánci szín (198) vagy Falanszter (292). (Továbbgondolható a VII. és XII. szín párhuzamosítása ebben a vonatkozásban: Dosztojevszkij néhány évvel később egyenlőségjelet tesz katolicizmus és szocializmus mint kerülendő s azonos lényegű végletek közé.) Tanulságos az, ahogyan a „szent tanok” önzése (Bizánc) a magyar reformkor politikai küzdelmeinek kisszerűségével magyarázható (203), s ennyiben *Az elveszett alkotmány az Éljen az egyenlőség, a Tisztújítás* irányzatába illeszthető.

A párizsi szín humanitásvágyában is okkal fedezhető fel az 50-es évek „jogi” érzékenysége (225), a tábornok morális kivégzésében pedig valóban ráismerni Görgey becsületének, érdemeinek beszennyezésére: „Párizs ifjúságának vádja egy szó: áruló. Akire rásütik, meghal. A szó kivégez, gyilkol.” (227) Az 1849 utáni években is megsokasodtak a rágalmozó pletykák, „az emberek lelkében, a szóbeszédben lezajló perek, vádak a szabadságharc árulóival szemben. Gyanúsítgatások, suttogó vélemények, vélt titkok ismerései veszik körül az embereket. Madách annak a veszélyét láttatja itt, hogy milyen végzetes bűnre vezet, ha nem egyszerű az igazság, de nem lehet megvizsgálni, mert egyetlen vonatkozási pontja, egyetlen törvénye van: a nép neve.” (226) A *Mózes*-ről szóló rész szinte minden főbb tézisést idézhetnénk ebből a szempontból: Mózes taktikája a deáki módszert tükrözi (380–381), az osztrák beolvasztási szándékokkal szembeszegülő magyarság allegorikus azonosítása az egyiptomi rabságban sínylődő zsidókkal (382), a „nemzeti érzelmek megosztása” (384) stb. A *Mózes*-ben nagy gondolati, erkölcsi súllyal tűnik fel Széchenyinek a századközepeket oly mélyen foglalkoztató alakja. Az ihletés kétségtelen, megfontolandó pusztán az lehet, hogy történelmi szerepének, politikájának megjelenítése-e a döntő (415–416), vagy az egyéniség belső küzdelmének, vívódásainak, magára maradásának, személyes tragédiájának végigkövetése.

Téves (és olcsó) eljárás volna felsorolni most mindazt, ami hiányzik az új Madách-monográfiákból. Ami viszont vitára serkenthet állításai közül, az a tisztázódást, a továbbgondolást segíti. A pályakezdő drámák vizsgálatok például mintha kevesebb szó érné ezek fogyatékoságait (65–66). Pedig nemcsak arról van szó, hogy Arany egy másik, népiesebb stílusesemény felől nézte (és javította) a *Tragédiá*-t, hanem arról is, hogy Madách költői nyelve csakugyan kezdetleges, almanachizú nemeszszer. Sok igazság van abban a beállításban, hogy *Az ember tragédiája* nem vég, hanem kezdet, s ezt bizonyítandó méltán kapnak nyomatékot a *Mózes* eszmei értékei (377). Figyelembe kell azonban venni, hogy a *Tragédia* nem egyszerűen Madách legjelentősebb műve, hanem minden korábbi költői, gondolkodói útkeresésének összefoglalása annyiban is, hogy költészetének és korábbi drámáinak legértékesebb elemeit emeli át bele. *Az ember tragédiája* tehát meg nem ismételtető és felül nem múlható remekmű Madách életművében.

Erre mutat az, hogy a *Mózes* éppen a leglényegesebb pontokon nemcsak eszmeileg, de nyelviileg is mintegy a *Tragédia* bizonyos helyeit ismétli meg, s az is, hogy Madáchnak a halála előtt közvetlenül elkezdett, vagy inkább eltervezett műve, a *Tündérlom* eléggé dilettáns ízű.

Mezei József a világtéremtés mítoszának harmóniavilágát tekinti az első színek meghatározó tényezőjének (93–107. és különösen 96.). Kétségtelen, hogy a mű egyik alapfogolata a világmindenség harmóniája, s ez benne rejlik már az első szín karénekeiben, hogy aztán az ellentmondások, küzdelmek végül ebben olvadjanak össze. Ennek a gondolatkörnek a kialakításához hozzájárulhatott a kor magyar „egyezmenyes” filozófiája (Hetényi János, Szontágh Gusztáv). Madáchnál a harmónia telt jelentésű, többretegű képzet. Van benne esztétikai elem is, s ennyiben az összhang a torznak, a rútznak az ellentéte. Metafizikai értelemben a harmónia nem más, mint a világegyetemben működő fizikai és biológiai erők célirányos és tervszerű volta. Mindennek morális megfelelője az a meggyőződés, hogy az erkölcsi parancsok nem összeegyeztethetetlenek az ember természetével, vágyaival, hajlamaival. Csatlakozik ehhez e kérdéskörnek egy régi, filozófiai jelentése is, ami már Leibniznél megtalálható. hogy ti. nincs is abszolút rossz, csak teremtésre készítő hiány, tehát magasabb szempontból a rossz is beleilleszkedik a világegyetem rendjébe.

S ezzel már a sokat emlegetett, gyakran túlértékelt, máskor lebecsült Hegel-kérdés közelébe jutottunk. Mezei József joggal beszél „csonka dialektiká”-ról az egymást követő színek vonatkozásában, hiszen tézis és antitézis, pl. a IV. és V. szín után valóban nem jelenthet szintézist Róma (353). Madách csakugyan nem fogadja el teljesen a hegeli képletet, s a triádszerű fejlődés inkább a keretszínekből vehető ki, ha a paradicsomi létformát, a passzív háládatosságot, ösztönös, nem emberi szintű harmóniát, a választás, a fejlődés esélyét nélkülöző, ezért morálisan semleges önállótlanágot tekintjük tézisnek (II. szín), a lázadást antitézisnek (III. szín), s a megoldást, az ember erkölcsi autonómiáját szintézisnek (XV. szín), amely valóban új és magasabb rendű minőségként egyesíti a függést és az önállóságot.

Lucifer, akinek alakja körül sokáig a leghevesebb viták dúltak, részben szintén a művet létrehozó kissé spontán alkotásmódnak (vagy annak is) köszönheti összetettségét. Bár a XIII. szín ennek ellene látszik mondani, mégis az az

értelmezés tűnik legmeggyőzőbbnek, mely szerint Lucifer nem kívánja pusztulásba hajszolni Ádámot, s nem is akar új világot alapítani, hanem az egyéniségének végső alapját képező rivalizálás szellemében le akarja leplezni az Úr teremtette világot, a történelemmel akarja bebizonyítani, hogy annak célszerűsége és harmóniája csak látszat (vö. a 145. lapon található gondolatmenettel). Elgondolkoztató Lucifer római színbeli viselkedésének kommentárja. Lucifer nem mulat, csak gyönyörködik a züllésben, segít tagadni, rombolni. De nem erkölcsbírói szerepből ítélkezik, mint Gyárfás Miklós véli (A tragikus irónia színháza *Színház* 1972. l.), hanem kívülálló és érzéketlen módon, s talán valóban azért, „mert gyönyöre nem testi, hanem lelki” (186). Egyoldalúsága abban van, hogy erkölcsileg a hitványban, esztétikailag a rútban, biológiailag a pusztulásban gyönyörködik. S talán még döntőbb, hogy az értelem sátánja ő, aki süket minden iránt, ami több vagy más az ésszerűségénél, nem ismeri az érzelmet, hangulatot, kedélyt. Egyéniségének és nézeteinek ez a végzetes egyoldalúsága előrevetíti utolsó színbeli elbukását, örökös kudarcra ítéltetését: nem érheti el az önálló létező rangját, nem is tud létezni anélkül, amit tagadna, csak antitézis, s ezzel a jónak az ösztönzője, így minden romboló törekvésével legádázabb ellenségét segíti.

Az ellenvetések, kiegészítések számát növelni lehetne, feladatunk azonban inkább a monográfia

bemutatása, jellemzése. Mezei József őrizkedik attól, hogy mondandóját „rövidre zárva” kapcsolja a mához. Alighanem az olvasóra bízta ezt. A bevezető fejezet végén, mintegy a *Tragédia* behangolásaként írja: Madách nemzedékének a látványos tettek (és bukások) után más képességekre van szüksége: „Gyakorlati ügyességre, hideg életismeretre, aprómunkára, nem világot rengető, egyéni tette . . . Az élet realitásokat követel, gyakorlati tevékenységet, szerény érzéseket, de valóságosakat, megvalósítható, egyszerű gondolatokat. A küzdelem egymás között emberi, és nem héroszi, a köznapiokért folyik, nem földöntúli eszményekért . . .” (88) Mintha *Az ember tragédiája* mai fiatal olvasóinak szólna a figyelmeztetés. Akik számára Madách üzenete különleges érvényességű. Kora, sorsa, tapasztalatai arra készítették, hogy ne higgyen az emberi természet rossz oldalainak, romlékonyságának, a földi élet hiányainak valamikori teljes megszűnésében. A nemzeti ügy melletti kitartása, erkölce, embersége viszont arra ösztönözte, hogy higgyen a jóságban, a küzdelemben, mint önmagáért megvalósulóban. Ezért nem ábrázolhatta az emberiség tartalmi haladását (mely szerint az emberiség szabadság, erkölcs stb. tekintetében előbbre jutott volna), hanem csak dinamikus fejlődését, ami azt jelenti, hogy az ember mindig talál új eszmét, amelyért küzdeni tud, s amelyért küzdeni érdemes.

Imre László

ZENEI ÍRÁSOK A NYUGATBAN

Szerkesztette: Breuer János Bp. 1978. Zeneműkiadó 516 l.

A reprezentatívnek szánt válogatás 516 oldalas, végén a Nyugat-beli zenekritikák teljes bibliográfiájával, a szerkesztő, *Breuer János* utószavával, valamint névmutatóval. A kötet nyolcvanegynéhány kritikát, esszét tartalmaz. Az első írás Füst Milántól, 1909. januári, az utolsó, Szabolcsi Bencétől, 1941. áprilisi. Utószavában a szerkesztő így ír a válogatás szempontjairól: „Gyűjteményünk . . . ízelítőt adhat csupán . . . A tallózás keserves szempontjai közül objektívnek tekinthető, hogy kötetünkben kimaradtak az új kiadásban, egybeült hozzáférhető cikkek. Értelemszerűen hiányzanak tehát Bartók, Kodály, Csáth Géza írásai . . . Céлом volt, hogy a zenéről író jelentős személyiségek a kötetből ne hiányozzanak. Végül . . . olyan írásokat választottam,

amelyek túlmutatnak közvetlen témájukon . . . elvi jelentőséggel bírnak mindmáig.” A szerkesztés mindazonáltal elég sok hiányosságával tűnik ki. A fentiekből is érezhető, hogy a válogatásnak nem voltak igazán határozott tartalmi szempontjai; mindenekelőtt egy olyan reprezentációra törekedett, amely nem mindig esik egybe a valódi reprezentativitással. Valóban elvi jelentőségű írások mellett teljesen esetleges, ingatag minőségű cikkek is bekerültek, néhányszor az irodalomtörténeti nagy nevek (*Kosztolányi, Karinthy, Kuncz, Gyergyai* stb.) bővülete érvényesült, holott egyáltalán nem törvényszerű, hogy egy alkalmilag zenei tárgyú cikket író literátus valóban jó zenekritikákat produkáljon; néha tehát a névsort, és nem a színvonalat érezzük

erősebbnek. Megemlítendő még, hogy a szerkesztői jegyzetapparátus elég szegényes, illetve szakolvasók tudására, műveltségére apellál, ami nem túl szerencsés akkor, amikor a kiadványt nyilvánvalóan szélesebb olvasóközönségnek szánták. E technikai gyarlóságok ellenére, egy bizonyos értelemben mégis reprezentatív a kötet, amennyiben tanulságos képet kapunk a progresszív zenekritika néhány, főként két háború közötti sajátosságáról, problémájáról, méghozzá azokról, amelyek mai köztudatunkban elhomályosultak, kevésbé ismertek vagy félreértettek. A leghelyesebb talán, ha ezeket próbáljuk most érinteni, annál is inkább, mert a zenei és a szélesebb köztudatba rögződött legendák felülvizsgálatát égetően fontosnak tartjuk. E kötet, pusztán azzal, hogy e feladat sürgősségére mutat, funkciót nyert.

Milyen fő vonások tárnak föl előttünk az itt közölték alapján, ebből a harminchárom évből? Az első évek vezető kritikusa *Molnár Antal*, *Bálint Aladár* és *Lányi Viktor*. Molnár rendkívül filozófiaigényes, de gondolatilag végül is kétes rendezettségű kritikái és esszéi – a legendával ellentétben – konzervativizmusukkal tűnnek ki. Schoenberg-ről írt cikkének érvei pl. még ma is érvényesek lehetnek a *Schoenberg-ellenesek* (ha vannak ilyenek) számára; meglepő pontossággal vonultatja föl a 19. századi, szinte riemann argumentumokat, az ún. szabad atonalitással szemben. Másik vonása (pl. Debussy-esszéjére gondolunk), a német zene technikai, eszmei, izlésbeli elveinek abszolutizálása. Ez a jellegzetesség egyébként – ismét a legendával ellentétben – a Nyugat összes zenekritikusára érvényes, beleértve Tóth Aladárt is! Szonáta-elv, fejlesztő variációs technikán alapuló bécsi kultúra, német Lied, és kamarazenei eszme és hangzásideál, szemben a „kontúrnélküli”, „formabomlasztó” latinizással és expresszionizmussal. „Debussy egyáltalán csakis könnyű zenét ír, legföljebb szokatlant, de mindazonáltal könnyű zenét, mert mi más volna az olyan zene, melyben nincs tematikus munka, melynek témái és színei a felületen mozognak, melynek végtelenül megragadó, szinte tolakodó az orkesztrációja, és melyre alig kell figyelni, mert a részek viszonya laza.” (Kiem. tölem–B. P.) A korai korszak legmegbízhatóbb kritikusa a félig-meddig elfeledett *Lányi Viktor*, aki azzal kerül közel hozzánk, hogy nincs doktrínája, nem ideológiusa, hanem kritikusa a kor zeneéletének. Mely problémaérzékenységeről tanúskodik Busoni zeneelméleti könyvéről írt bírálata, mert a magyar zeneéletben, Bartókon kívül,

egyedül vette észre a Busoni fölvetette kérdés roppant súlyát, hogy ti. a temperált hangrendszer történeti útjának végéhez közeledik, és e század zenéjének egyik földadata lesz a tizenkétfokúságon túlmutató lehetőségeket föltárni. Irodalomtörténészek számára is fontos *Egy Ady-est tanulmányai* (1927. febr. 16.) c. cikke, melyben a húszas évek néhol hamis Ady-kultuszának jegyében virágzó giccses Ady-zenésítéseket bírálja.

Mindez azonban súly, minőség és legenda tekintetében csak előjáték a legfontosabbakhoz, *Tóth Aladár*hoz, *Szabolcsi*hoz és *Keszi Imré*hez. Keszi a harmincas évek második felében a folyóirat vezető zeneírója. Tevékenysége megítélésünk szerint a két háború közötti zenekritika *előrejelzően* baljóslatú pillanata. Igen éleselméjű, nagy szaktudású, szellemes publicista, aggasztó gondolatmeneteivel együtt. Kritikái éppen a Nyugat lapjain és annak legutolsó korszakában, közvetlenül és kísértetiesen vetítik előre a 48–53. közötti kultúrpolitika ismeretes vonásait és lépéseit. Ebben az esetben is egy kevésbé feltárt jelenséggel kell szembeteláloznunk: a dogmatizmus korszakának arculatát és érveit nem mindig *akkor* és *ott*, és nem feltétlenül a hivatalos politikai vezetők dolgozták ki; történelmileg nem rögtönzött korszak volt ez, hanem gyökerei bizonyíthatóan visszanyúlnak a két háború közötti időszak nagyon is polgári kultúrájába, így pl. a húszas években Kodálytól meghirdetett zenei és kulturális program eszméibe, ideológiájába! A Keszi-írások nem stílusukkal, helyenként arrogáns hangvételükkel, hanem mondanivalóik türelmetlenségével mutatnak a 49-es–50-es Bartók-ügy és más, kisebb ügyek-elhallgattatások felé. *Tóth Aladár* (és bizonyos értelemben vele együtt említendő Szabolcsi Bence is, aki ritkábban írt a Nyugatban) vitathatatlanul századunk legnagyobb magyar zenekritikusa. Méltatása, mely joggal többszörösen elvzgett munkája zene-tudomány-történetünknek, nem e recenzió föladata. Valóban meggyőznek az itt közölt írásai arról, hogy az egyik legenda nem teljesen igaz. Arra gondolunk, mely szerint Tóth szűkkeblű kritikus lett volna, s más kortárs mesterek rovására csak Kodály és Bartókra irányította a közfigyelmet. A tények szerint valóban korán közvetelte Stravinsky *Ranard-ját* és Schoenberg *Erwartungját* az Operába, Hindemith-et a koncertterembe. Való igaz, hogy az egyetlen zenekritikus volt, akinek esszéista tehetsége és színvonala a kortárs esszéistákéval mérhető csupán. E helyen mégis, kiemelten a *másik* legenda eloszlátását sürgetnénk, annál is inkább, mert a

véleményünk szerint lezáratlan, feldolgozatlan „Kodály-kérdés” kulcsfigurája: Tóth Aladár. A másik legenda szerint a korszak legadekvátabb zenekritikája és zenetörténetírása, az egyedül lehetséges az volt, amit ők ketten tettek, hogy tehát Bartók és Kodály kettős-egy nevének jegyében küzdöttek az új magyar zenéért. Valójában a tények azt mutatják, hogy Tóth és Szabolcsi kritikáinak többségében a Kodály-program, vagyis egy militáns ideológia szellemében lépett föl, és nem a Bartók-művészet jegyében. Olyan ideológia ez, amelynek *elemző* kritikáját mindmáig senki nem tudta, nem akarta elvégezni, noha szakkörökben köztudott, hogy – elvégzendő. Amikor Tóth pl. Bartókról ír, akkor is a Kodály-i művészet és program elvei és premisszái *felől* közelíti meg őt. A szerintünk végzetes összekapcsolása a két névnek, mely még 1906-ból, Csáth Gézától származik, most, a harmincas években pecsételődik örök, megbonthatatlan szövetséggé, az *után* tehát, hogy az utak valójában már 1926. körül, a Hány idején elváltak. Az említett elemző kritika feladata lesz megmagyarázni, hogy miért volt *muszáj* – legtöbbször hamisan – klasszicizálni ideologikus érvekkel a klasszicizálhatatlan Bartókot együtt a klasszicizálható Kodállal? Miért kellett Kodály-i vonásokkal felruházni és leírni Bartókot, illetve amikor ez nem volt lehetséges, akkor akaratlanul is külön útját, magányosságát, távolságát, a 19. óta lappangó száműzetését jelezni finoman? „Mint Mozart és Bach, Kodály is sértetlenül veszi fel magába a kultúrák elemeit. Nem kell őket összetörnie, hogy rajtuk keresztül a lényeghez jusson. Ő nem romokból épít. Nem forradalmár, mint a legtöbb nagy kortársa, köztük a legnagyobb is: Bartók... Míg Bartók népén keresztül a primitív érzések pogány világába törekedik, addig Kodály magához öleli népét s népével együtt annak istenét is.” (Kodály

és Psalmus Hungaricus. 1923. december 20.) Bartók csak akkor illeszkedhetett a magyar kultúrába, ha annak hagyományos vonásait vetítették rá. Tanulságos az is, hogyan Kodály klasszicizmusa elvetendővé és tévúttá teszi Stravinsky neoklasszicizmusát, és ugyanígy utasítja el a francia Hatok „archaikus” neoprimitivizmusát, hiszen a valódi népiség – Kodályé már. A többször jelzett tudománytörténeti feladat fontosságát érzékeltetendő, álljon itt két idézet, az egyik Tóth Aladár A magyar zeneélet c. cikkéből, a másik Szabolcsi Kodály-esszéjéből. „A Hány János-sal a magyar paraszt megjelent az operaház színpadán, a maga roppant igazságában, és olyan hódítóan, hogy reménytelennek látszott unalmas díszoperákat kijátszani ellene.” „És nézd, szegényes szobád, már fényes palota, kopott ágyad aranyos nyoszolya s aki ebben a palotában trónol az te vagy, te magad! *S ha hiszel ebben a minden valóságnál valóságosabb dílomban*, akkor az, aki most csak éjszaka jár kísérteni hozzád, aki most csak dalban jár kísérteni hozzád, az valósággá lesz önmagadban.” (Kiem. tőlem – B. P.)

Összefoglalva: megkérdőjeleznénk a felszabadulás előtti progresszív zenekritika, és azon belül a tényleg magas színvonalú Nyugat-zenekritika legendás, mítizáló csodálatát. Talán nem szabad összekeverni a Nyugat zenekritikáját a folyóirat egész szellemiségével sem. Továbbgondolandó kérdés: volt-e köze a Nyugatnak egyáltalán az akkori zenekultúra problémáihoz, valóban társak és szövetségesek voltak-e ezek, vagy pedig mai, elnagyolt egységeket szerető tekintünk és a korabeli, elnagyolt egységeket-szövetségeket láttatni óhajtó tekintetek érzékelték-érezkelik azonosnak azt, ami talán különböző?

Balassa Péter

A KORTÁRSAINK NYOLC KÖTETÉRŐL

Rónay László: Thurzó Gábor, Bp. 1974. Akadémiai K. 162. I. Zappe László: Cseres Tibor, Bp. 1975. Akadémiai K. 115 I., Vasy Géza: Sánta Ferenc, Bp. 1975. Akadémiai K. 186 I., Borbély Sándor: Gellért Oszkár, Bp. 1976. Akadémiai K. 161 I., Kőháti Zsolt: Mesterházi Lajos, Bp. 1976. Akadémiai K. 223 I., Dersi Tamás: Illés Endre, Bp. 1977. Akadémiai K. 243 I., Fenyő István: Vas István, Bp. 1976. Akadémiai K. 282 I., Fülöp László: Pilinszky János, Bp. 1976. Akadémiai K. 243 I.

A *Kortársaink* sorozat nyolc kötete fekszik előttünk. Eltérő és közös jegyeik felmutatása feltárhatja egyéni sajátosságait, de alkalmat nyújt-hat tágabb általánosításokra is.

A véletlen hozta, mindegyik kismonográfia több műfajú író pályaképét adja. Tanulságos tehát megfigyelni, hogy az ebből eredő közös problémák hogyan tudatosulnak, illetve oldód-

nak meg az egyes művekben. A legegyszerűbb megoldással az Illés Endre monográfiában találkozunk. Dersi mereven szétválasztja a novellista, a kritikus, dráma- és portréíró Illés Endrét, olyan nyira, hogy az oeuvreön belül külön-külön összefoglalást, záróképet és áttekintést is ad. E statikus, invenciótlan, feldaraboló szerkesztés vitatható, mivel Illés Endre életművére éppen a műfajok egymás mellett élése, egyidejűsége a jellemző, s így eltorzítja a pályaképet. Így éppen a közös tartalmi, eszmei motívumok maradnak felátlátlanok. E könyv így torzó csupán, az adatgyűjtés és feldolgozás állapotában megrekedt majdani monográfia oldját adja.

Szerencsésebben választ meg feladatát a Gellért Oszkár pályakép szerzője. Igaz, neki könnyebb dolga is volt, hiszen Gellért Oszkár életművében meglehetősen különválnak a fiatalkori publicisztika, az egész pályán végigvonuló szerkesztői tevékenység és az egyes pályaszakaszokat lezáró, összefoglaló lírikusi teljesítmény. Borbély Sándor ezért a pályakép gerincének a lírát tekinti, s az életművet az egyes gyűjteményes verseskötetekkel szakaszolja.

Hasonló problémával került szembe Kőhát Zsolt a publicista, illetve a próza- és drámaíró Mesterházi munkásságának megrajzolásakor. A tartalmi, eszmei motívumokat előtérbe állítva, a megjelenési formát másodlagosnak tekinti – jól tükrözik ezt az egyes fejezetcímei is. „A szépirodalom állásfoglalása: novella, regény és dráma 1956-ról”, vagy „Korunk hősei regényben és színpadon”. Természetesen ez egységes szemlélet érvényesülését nagyban megkönnyíthette Mesterházi minden műfajon átsugárzó közírói, népművelői heve, de „funkcionális nyelve” is.

A Thurzó Gábor, Sánta Ferenc és a Cseres Tibor-monográfiák szerzői hasonló szerkezetű életművet dolgoztak fel. Mindhárom író nevéhez egy-egy kimagasló teljesítmény fűződik, így logikus, hogy Rónay elsősorban a *Szent-et*, Vasy az *Áruló-t*, Zappe pedig a *Hideg napok-at* állította könyvének középpontjába. Így a különböző műfajú műveket mindannyian a csúcsteljesítmények előzményeinek tekintették, ezek értelmezésének rendelték alá.

Dersi kivételével a többműfajúság problémáját tehát az egyes szerzők hasonlóan oldották meg, lényegében másodlagosnak tekintették, és dinamikus, tartalmi motívumok mögé helyezték. Ez az elvileg helyes megoldás azonban egyrészt a monográfiák felépítésének, szerkezetének lehangoló egyhangúságához, másrészt a poétikai, műfaji, esztétikai elemzés gyakori hiányához

vezet. Szinte mindegyik monográfia meghatározója a formális rendszerező elv. „Leginkább a mechanikus, az értékelő elemet csak spontán fel-színességgel hordozó tartalmi-leíró módszer veszélye kísért”. (Reményi József Tamás: *Kortársaink. Kritika, 1976/7.*) A monográfiák meghatározó szerkezeti elve az időrend. Az egyes művek időrendjét megtörő, más aspektusokba rendező műfaji vizsgálódások nemcsak tartalmilag, de formailag is változatosabbá tehetnék volna e monográfiákat. Ám poétikai, esztétikai elemzésekkel csak a legkritikább esetben találkozhattunk. Talán még leginkább Gellért lírájának formai elemeit ismerhetjük meg. Borbély érdekesen, bár röviden elemzi e bonyolult egyszerű költészet nominális jellegét, racionalizmusát, hasonlatait, a párbeszéd és a levélforma gyakoriságát. Azonban még ő is mentegetőzni kényesül: „Annak ellenére érdemes Gellért Oszkár formaművészetével külön és kissé behatóbban foglalkoznunk, hogy formai megoldásai és meg-gondolásai viszonylag másodlagosak társadalmi és erkölcsi mondanivalói mellett.” A dráma és epika helyzete azonban mostohább. S bár Dersi különös előszeretettel foglalkozik a drámaíró Illéssel, a részletező cselekmény és konfliktus-leírások mellett formai, dramaturgiai elemzésekkel szinte egyetlen esetben sem találkozunk. Ugyanígy, bár Rónay Thurzó kapcsán például többször említi Márai hatását, ennek bizonyítása, s egyáltalán a formai elemek vizsgálata elmarad. Sánta regényeinek tárgyalásakor Vasy is többször nekiütközik műfaji problémáknak – regény-e még az *Áruló* történet-filozófiai elmélkedése, vagy a *Hűz óra* krónikája – mégis nagyrészt kikerüli őket. S ugyanígy hiányoljuk például Cseres kapcsán a kisregény műfajának történeti és leíró meghatározását, vagy a Mesterházi-monográfiában „a magyar szocialista esszéregény” leírását.

A poétikai kérdések megkerülése azonban nemcsak szerkezeti egységiséget eredményez. Következményei sokkal súlyosabbak, és elsősorban az értékelés zavarai nyilvánulnak meg. Nemcsak arról van szó, hogy „az intenzív eszmei-etikai elemzést nemritkán a pusztá visszafordítás helyettesíti”. (Reményi József Tamás i. m.) Súlyosabb hiba az, hogy értékelő szempontjaik, mércéik gyakran konfúzusak, végig nem gondoltak. Jól bizonyítja ezt a Sánta-monográfia is, mely inkább morálfilozófiai elmélkedés, mint pályakép. Pedig az irodalomtörténet elsősorban nem etikai kérdésekben kompetens. Az ilyen szentenciák ugyanis: „Az emberi lényeg, az erkölcsi jó megvalósítására tör”, vagy hogy a

„társadalmat kell megváltoztatni, hogy az ember igazán jó lehessen” nem magyarázzák meg például azt a kérdést, hogy Sánta miért jelesebb író, mint mondjuk Berkési. Az ilyen kérdésre csak az esztétikai elemzés adhat választ, s nem az oly verifikálhatatlan megnevezések, mint az „igazán jó”, a „benső vezérlő elv”, a „jóság belső hangja” vagy a „megsértett világrend”. S bár a többi monográfia szerzői a művek és saját egyéniségük etikus tartalmát nem helyezik ennyire előtérbe, mégis az ő problémáik is nagyrészt morális, szociológiai, politikai megalapozottságúak, a tartalomra irányulnak tehát, s csak ritkán a formára. Pedig az esztétikai elemzés hiánya nemcsak a művek értelmezését nehezíti meg, és teszi lehetetlenné, végső soron, de az orientálás, az értékelés gátjává is válhat.

Napjainkban egyre növekszik azon művek száma, melyek az irodalomtörténeti feltárás, elemzés és az ismeretterjesztés feladatát egyszerre kívánják betölteni, mint a *Kortársaink* sorozat egyes darabjai is. Nyilván – hinnénk joggal – az ismeretterjesztés követelménye, hogy szerzőink itt az elvont esztétikai, stilisztikai apparátustól, fejtegetésektől óvakodjanak. E feltételezésünket a Sánta- vagy a Mesterházi-monográfia egyértelműen cáfolják. Ezekben a munkákban különösen megfigyelhető, hogyan helyettesítik az esztétikai megalapozottság biztonságát a pusztán felületi momentumok – az öregek öngyilkossága, a Prometheusz mítosz stb. – áltudományos körüljárásai. Ilyen tudományoskodó, filologizáló kulissza bizonyítékai gyakran a monográfiák jegyzetei is, melyek esetenként fölösleges eszefuttatásokat, illetve a szövegben elhelyezhető adatokat tartalmazznak. A közérthetőség éppen a szinte mindegyik műből hiányzó erudíciót, a személyes állásfoglalás hevét, a karaktert követelné meg. Jóllehet például Rónay György Kassák-könyve vagy Réz Pál Szomory-portréja már lezárt pályaképeket tárgyaltak, a *Kortársaink* sorozat pedig még alakuló, változó életműveket – s így nagyobb óvatosságra készítetnek – mégis, e két könyv szellemességét, fölülnyes biztonságát hiányoljuk, mikor elemzett kismonográfiáink tisztos unalmát fájlatjuk.

Mégis, ha az egyes munkákat külön szemléljük, sok értékre is bukkanunk. Érdekes, ahogy Dersi Illés korai írásait, s különösen tárca-novelláit kiemelve, azok meghatározó motívumait vizsgálja, kritikai realista igényüket hangsúlyozza, ahogy a Budapesti Hírlap irodalmi szerkesztőjének ideológiaellenességét tárgyalja, vagy ahogy később drámái kapcsán elhatárolja az egzisztenci-

alizmustól. Meggyőzően boncolja Illés leleményét, a dokumentum, a biográfia, a non fiction művészi módszereinek irodalmi portrékban való felhasználását. Vitánk legfeljebb néhány mellékmondatával lehet. Így Mikes utódjával, Földi Mihállyal nemcsak Illés nem tudott szót érteni. Közismert, hogy a „Mikes fiúk” Földi miatt hogyan válnak meg *Az Est*-lapoktól; Fodor Berlinbe megy, Gelléri, Pap a *Nyugat*-hoz. A *Pandora* folyóirat is megérdemelte volna, hogy legalább a lábjegyzetben vele kapcsolatban Kabdebó Lóránt Szabó Lőrinc könyvére utalás történjen. Legfajóbban azonban az irodalmi háttér felvázolását hiányolhatjuk. Dersi többször említi, hogy Illést a *Nyugat* második nemzedékéhez sorolja, e nemzedékről azonban egy szót sem ejt. Ennek okát elsősorban irodalomtörténetírásunk egyik legégetőbb mulasztásában, a korszak-, nemzedék-, folyóirat- és műfajmonográfiák hiányában látom. Ezek nélkül valóban nehéz a portrék szűkebb kereteiből kitekinteni. E probléma terhelő Borbély Gellért-könyvét is. Egy *Nyugat*-monográfia ma már nélkülözhetetlen. Birtokában nyilván ő is differenciáltabban motíválta volna Gellért hallgatását az Ady-revizió kapcsán, és az Ignotus-Gellért szerkesztői koncepció meghiúsulását sem értékelte volna ennyire a későbbi szerkesztők szemzőgéből. Ugyanakkor izgalmas és legendákat szolgáltató például az az először e kismonográfiában publikált levél is, melyet Borbély közöl. Gellértnek e Babits-hoz írt tájékoztatójából kitűnik, hogy Zilahy már 1932-ben, az Új Szellemi Front előtt is kísérletet tett irodalompolitikai tábor szervezésére, csak ekkor még az urbánusoknál kísérletezett.

Úgy hisszük, ma kevesen ismerik Rónay Lászlónál jobban a *Nyugat* harmadik nemzedékét, szép bizonyítéka ennek tanulmánykötetén (*Hűségés sáfárok*) kívül az *Ezüstkor nemzedéke* című monográfiája is. Ezért is szerencsés, hogy most a Thurzó-pályakép megrajzolására vállalkozott. Könyvének különösen érdekes oldalai azok, amelyeken neokatolikus irodalmunk eredőit, francia előzményeit vizsgálja, valamint azok, amelyeken a *Szenti*-et mint a keresztény megújulás, az aggrimento dokumentumaként tárgyalja. Termékeny gondolatsort indít meg, mikor Thurzó dramaturgiai munkájának hatását prózájának könnyed eleganciájában, ötletes cselekményvezetésében, de gyakori felszínes-ségében is keresi.

Utoljára hagyjuk Zappe Cseres könyvét, melyben mint cseppben a tenger tükröződnek vizsgált kötetek erényei és fogyatékságai. Feladatát

tisztesen megoldja, ám az átlagot nem haladja meg. Filológusi pontosságával mintha gondolatai erejét pótolná. Legutóbb Fenyő István hívta fel a figyelmünket Cseres költőiségére, szívesen olvastunk volna erről is. Mint ahogy megoldatlannak érezzük az egykönyvűség cselekedatát is.

Fentiekben a *Kortársaink* hat kötetét tekintettük át, hibáikban és erényeikben mutatva fel a közöset, a tipikusait. Fenyő és Fülöp könyvről külön kell szólnunk, mert kiemelkedve, reprezentálják a sorozat erényeit és hibáit.

Fenyő kismonográfiájában Vas István költészetét kapcsán mindenekelőtt a példát, a követendő magatartást, egy eszményt igyekezett felmutatni. Fenyő Király István Ady-könyvének bírálatában írta: „Nem nehéz észrevenni ugyanakkor, hogy monográfiája megalkotása közben Király Istvánt egy írói eszménykép megrajzolásának vágya is vezérli. Olyan alkotói magatartástípust kíván Adyban megörökíteni, melynek számos vonása élő ideálként legyen állítható korunk szocialista írónemzedéke elé. S e törekvással kapcsolatos első kritikai észrevételünk. Mert egyfelől ez a feladatvállalás csakugyan elősegíti Ady közéletiségének, társadalmi egyéniségének gondos átvilágítását. Másfelől viszont óhatatlanul kimerevíti az alakot, szoborszerűvé teszi, feloldja-elhalványítja némiképp ellentmondásait – glóriát fonva mintegy a feje fölé.” Ady nevét helyettesítsük be Vas Istvánéval, és a megállapítások Fenyő István kismonográfiájára is igazak lesznek. Egy eszménykép megrajzolására törekszik tehát Fenyő István, s nem most először, már a *Figyelő szemmel*-ben olvashattuk: „Az utóbbi néhány esztendőben mindenekelőtt olyan alkotások érdekeltek, amelyekből világosan kitetszett: alkotóik tudatosan elhúzódnak a hazai szellemi életet évtizedek óta megosztó-mérgező hamis ellentétektől. Nem hajlandók választani magyarság vagy európaiság, népi vagy urbánus, hagyományvédés vagy modernség, egyéniség vagy közösség, forradalmiság vagy humanizmus, politika vagy erkölcs, hit vagy szkepszis, racionalitás vagy szenvedély értelmetlenül szembefordított antinómiái között. Nem hajlandók választani ott, ahol ez a választás káros: korlátoz, lefokoz, csonkít – értékeket zár ki, értékek kifejlődését bénítja meg.” Fenyő István monográfiájának nagy érdeme és érdemének alapja, hogy a monográfus érdeklődése és igénye a Vas István pályaképben egyértelműen és joggal manifesztálódhatott. Nem véletlen tehát, hogy a *Figyelő szemmel* vallomása a Vas-monográfia bevezetésében már mint megvalósult és megtalált eszmény-

kép szinte szó szerint megismétlődhetett: „Vas István igazi művészi jelentősége az, hogy a szellemi élet különböző pólusait egységbe ötvöző költői formátum. Alkatát, műveinek matériáját éppen az teszi egyedivé, hogy minden időben fölébe tudott emelkedni a hazai kultúrát s benne irodalmunkat évtizedeken át megosztó, káros antinómiáknak. Nem volt hajlandó elfogadni oly ellentéteket, mint magyarság vagy európaiság, népi vagy urbánus, hagyományvédés vagy modernség, individualitás vagy közösség, politika vagy morál, forradalmiság vagy humanizmus, szabadság vagy rend, hit vagy szkepszis, racionalitás vagy szenvedély, intellektualitás vagy érzelmi erő, líraiság vagy életrajzi jelleg – ellenkezőleg, életműve jórészt a szóban forgó antinómiák elleni harcban formálódott.”

Fenyő István ezt az antinómiákon túljutó, minden dogmatizmust tagadó pályát elsősorban a verselemzésekben bontja ki. Monográfiájának határozott vázát verselemzései adják. A tartalmi és formai vizsgálódás, komplexitásának vélt ellentétét Fenyő kitűnően oldja fel. Megmutatja, hogy az eszmeiség hogyan testesül meg képen, rímekben, hangzásban.

Fenyő kismonográfiájának érdemei hátrányokkal is járnak. Így a Vas István költészetében felmutatott és követendő társadalmi magatartás – melyben a lírai én, a szerep s alkotója néha túl direkten azonosul – mintha e pálya másik értékét, létfilozófiáját borítaná árnyékba. S a komplex, funkcionális elemzések is elsősorban a lírai vonulatot tárják fel, s mellettük Vas kiemelkedő prózai és drámai teljesítményei háttérben maradnak. Hangsúlyozzuk azonban, hogy az előbbi kismonográfiákkal ellentétben e problémák Fenyő István művének eredményeiből fakadnak s egy tudatos kompromisszum vállalt következményei.

Utoljára hagyjuk Fülöp László Pilinszky-kismonográfiáját. Úgy véljük, súlya, komolysága önálló méltatást igényelne. Tartalmi megállapításaiban fenntartások nélkül osztozunk, értékeit kisebbítenők néhány mondatos méltatással. Az összemérhetőség s azonos szempontjaink érdekében pusztán formai elemekre térünk ki. Béládi Miklós írja: „Pilinszky lírájában nincs változás, minden befejezett és végleges, szomorú és tragikus.” És még egyszer: „A hallgató költészet” paradoxonából is következik, hogy Pilinszky líráját bajos lenne a fejlődés szerint tagolni, kisebb időegységre bontani.” (Béládi Miklós: Érintkezési pontok 1974. 501.) Fülöp, aki egyébként is elsősorban Béládi

Pilinszky-képére épít – e meggondolások alapján is szakít a fentiekben már többször kifogásolt invenciótlan, merev, gépies időrenddel. Igen helyesen ismeri fel, hogy egy monográfia alapvető meghatározója felépítésének, szakaszolásának rendje. Előszavának nagy részét annak magyarázatára szenteli, hogy miért szakít a megszokott külső eseménytörténettel és választja a történetiség helyett e nagyrészt statikus líra motívum-típusainak feltárását. Kismonográfiájának meghatározója a poetikatörténeti, esztétikai tájékozottság. Irodalomelméletünk egyik gyengéje szakszókincsének szegénysége, így csak üdvözölhetjük Fülöp nyelvi leleményét, ahogy hiányzó fogalmaink megnevezésére maga alkot pregnáns, pontos szó szerkezeteket, mint az „egymozzanatú reflexív ötletvers”, „szugorított lírai szótár”, vagy az „antipoetikus lakonizmus” eseteiben. Néha azonban túllírt, túlbonyolított terminusok is jelentkeznek. Mennyivel több például a „formanyelvi jellegzetesség”, mint a nyelvi jellegzetesség; a „jellegmeghatározó alkotórész” mint a meghatározó alkotórész; a „jellegadó sajátosság” mint a sajátosság, s mit jelent ez a megállapítás: „A fájdalomélmények szavai nem változtak meg oly módon, hogy az élethit és az életbizalom érveinek a kimondására is alkalmassá válhattak volna.”?

A *Kortársaink* portrémonográfiái szükséges kompromisszum eredményei. Kompromisszumé, mely az irodalomtörténeti, monografikus feltárás és az ismeretterjesztő népszerűsítés között feszül. E könyvecskék gyakran az úttörés munkáját is elvégzik, életműveket, pályavonulatokat tárnak fel és értékelnek minden komolyabb előzmény nélkül. Ám lehet-e még kialakulatlan, rendeződő

értékeket, ismereteket ilyen amorf állapotban terjeszteni? Az elemzés és népszerűsítés, tudományos és publicisztikus igény megférnek-e? Tárgyalt kismonográfiáink, ha különböző szinten is, de egybehangzóan bizonyítják, hogy igen. E két igény nemcsak megfér együtt, de feltételezi is egymást. E munkákban még a legelvontabb poétikai vizsgálódások sem maradhatnak belterjesek, széles olvasóközönség tudatában kell igazolódniuk. S másrésről, lehet-e magasabb rendű népszerűsítés annál, mint amely a feltárás, az együtt-felfedezés izgalmából és örömeiből fakad?

Természetesen ez egészséges egyensúly mértékét, arányát elsősorban a kismonográfiák tárgya szabja meg. A sorozat állandóan visszatérő buktatói például a műismertetések. Bár az olvasótól az oeuvre teljes ismeretét elvárni nem lehet, mégis úgy tűnik, a gyakran pusztán leíró s nem elemző funkciójú cselekményismertetések e pályaképek felesleges ballasztjai. Hozzá kell szoknunk, hogy e portrémonográfiák is megkövetelik – különösen lírikusoknál – az együttolvasást, az ellenőrzést. A vizsgált művek alapos ismeretét, párhuzamos olvasását.

De e kismonográfiák tárgya meghatározza az elemzés irányát és mélységét is. Míg például Sánta morálfilozófiai parabolái valóban megkövetelik az etikai szempontú feltárást is, addig Pilinszky elvont, absztrakt „alázatos töredékei” inkább az ontológia kulcsszavaira nyílnak. Ahány tárgy, annyi módszer. Ismertetés, elemzés és értékelés aránya az életműhöz simul. Az értékelés, értéketően, talán a legóvatosabban.

Nagy Sz. Péter

BALASSI BÁLINT ÖSSZES VERSEI

A versek helyreállított eredeti sorrendjében. Közzéteszi: Horváth Iván, Tanulmányok – Studije. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa, Újvidék 1976. 151 l.

Balassi Bálint verseinek legújabb kiadása, szemben a korábbi évek gyakorlatával, a költeményeket nem a többé-kevésbé hipotetikus kronológia szerint, hanem a forrásokban található sorrendjében közli, – ez legnagyobb újdonsága és erénye.

Meggyőző, textológiai és kompozíciós érvekkel egyaránt támogatott indokolását Horváth Iván már korábban (ItK 1976. 613–631.

l.) ismertette. Az ott leírtak újrafogalmazása nem lehet feladatunk: a szerző mondanójának lényegével egyetértünk, a kevésbé jelentős értelmezésbeli különbözőségek tárgyalásának – melyek további problémákat vetnek fel, anélkül, hogy azokra felelni tudnánk – pedig nem itt a helye. Egyetlen gondolatot ismételnénk csak meg, amelyet Horváth Iván is hangsúlyoz, és amelyet e kiadás olvasása közben mindig szem előtt kell

tartanunk: egy soha meg nem valósult, csak a költő elképzeléseiben létezett, kikövetkeztetett verseskötetről van szó!

A kiadásnak – minden közelmúltbeli elődjéhez képest – jelentős értékei a következők:

1. A versgyűjtemények tagjainak címében található számokat mint a ciklus egészének és a vers címének egyaránt szerves részét, *nem* hagyja el.

2. Kétes hitelű verset (Íme ez szívembe... kezdetűt) nem sorol a bizonyossággal Balassitól származók közé. Megjegyezzük, hogy más vers esetében is (Leikemnek hozzád való buzgó kiáltása...) fölvethető a hitelesség kérdése (Klanciczay Tibor, 1957. javaslata alapján), ill., hogy a már kiadott XVI. sz.-i versek némelyikénél (pl. ItK 1954. 437–439. 1. vagy legutóbb: ItK 1978. 83–94. 1.) erősen valószínűsíthető Balassi szerzősége, de nyilvánvaló, hogy ezeknek a problémáknak tisztázása nem lehetett a kiadás feladata.

3. A Valahány török beyt 2 x 9-es ciklusként, nem pedig egy versként nyomtatja, és – nagyon helyesen – *nem* sorolja a Júlia-ciklus tagjai közé.

4. Az alkalmazott elvhez következetesen, eredeti sorrendjükben közli a Céliához írt verseket, helyreállítva a költeményeknek az eddigi kiadóktól megbolygatott rendjét.

5. A költő Maga kezével írt könyve 54. versének szerzői variánsát, melyet más kutatók beépítettek a versszövegbe, külön versként közli. Sajnálatos azonban, hogy ehhez a mindenképpen követendő gyakorlathoz Horváth Iván sem ragaszkodik következetesen; más versek szerzői változatára nem fordít figyelmet, pedig pl. a Bocsásd meg Úristen... kezdetű versnél teljességgel tetszőlegesnek mondható a választás a két – igen különböző – szöveg között.

6. A szövegek közlésénél figyelembe veszi a prozódiai sajátosságokat: a ma már egybeforrott szavakat, szórészeket külön szóként írja, ha azok egybeolvadása a XVI. sz.-ban még nem következett be. Más kérdés, hogy ezt a dicséretes szándékot a sajtóhibák sokszor keresztülhúzzák (pl.: mint ha helyett mintha stb.), és hogy – akárcsak a hangalak pontos rekonstrukciója – némileg eleve illuzórikus ez a vállalkozás: a XVI. sz.-i szövegek írásmódja meglehetősen következtelen, bizonyos szóalakoknál pedig nyelvtörténeti logikánk sem adhat határozott választ. Az igazsághoz tartozik, hogy a sajtóhibákért tudtunkkal nem a versek kiadója, szöveg-gondozója, hanem a külföldön nyomtatás körül-

ményei a felelősek, melyek nem tették lehetővé korrektúra küldését.

Az értékek mellett eltörpülnek a hiányosságok, – egy kivételével: érthetetlen, hogy a kötetcskének miért nincs versmutatója? Még a Balassi életművében járatos olvasó is csak hosszas lapozgatás után találja meg a keresett verset, és ha magánszorgalomból nem készít hozzá mutatót, bizony annyiszor fog bosszankodni, ahányszor kézbe veszi a szóban forgó munkát... „Házi használatra” talán Horváth Iván idézett cikkének versjegyzékét lehetne legegyszerűbben az új kiadásba applikálni, vigyázva arra, hogy az ún. „gyűjteményen kívüli versek” esetében a verssorrend nem teljesen azonos.

Balassi Bálint verseinek ez a kiadása, mint már utaltunk rá, egy elegáns érveléssel bizonyított koncepció megvalósulása; példa a kikövetkeztetett elv sikeres átültetésére a gyakorlatba; a magyar klasszikusok kritikai kiadása szabályzatának – mely egyértelműen időrendhez köti a verssorrendet – megkérdőjelezése; – ez volt feladata, ennél többet, mást nem lenne jogos számon kérni tőle. De mint ahogy bízunk benne, hogy a későbbi kiadások hasznosítani fogják e kötetecske tanulságait, úgy attól is óva intünk minden kiadót, hogy az eddigi kronológiai kutatásokat (bármennyire is vitathatók azok eredményei!) figyelmen kívül hagyja, a feltételezett keletkezési időpontokat (időközöket) hasznos a versek után feltüntetni!

Figyelmetlenségre vall az *sz* és *zs* hangok alkalmanként következtelen jelölése. Vagy meg kellett volna tartani a XVI. sz.-i írásképet, vagy a megfelelő helyeken *minden esetben* átírni az *s*-eket *sz*-é, illetve *zs*-vé. Pl.: a 103. lapon a „Szerelem istene...” kezdetű vers szövegében „Sófi”, de címében „Zsófi”.

A kiadás a következő helyeken – többnyire sajtóhibákról van szó – *feltétlenül* javítandó: Az Szent Háromságnak első személe... 32/10 (Az első szám a verssornak a számát, amelyben a javítandó kifejezés előfordul, a második a megfelelő oldalszámot jelöli, erre a tartalomjegyzék hiánya miatt van szükség.)

esnek *jav.*: estek – Téves olvasat javítása, vö. ItK 1976. 718. 1. Leikemnek hozzád való... 22/18 meg értemet *jav.*: meg tértemet – Sajtóhiba, továbbiakban: Sh.

Segéll meg engemet... 31/20 téged *jav.*: tégedet Sh. Megjegyzendő, hogy a sor így a bártfai kiadásnak megfelelően alakul, ennél a kiadásnál a kolozsvári, lőcsei nyomtatványok általában hite-

leesebbek, és ebben az esetben is hibátlan változatot (*Ki téged keservesen régen kiáltott*) adnak. A bártfai kiadás szerinti közlést csupán a *keserven* szó régies, talán Balassira jellemző alakja indokolja, vö. ItK 1974. 458. l.

A szóban forgó vers utolsó sora hiányzik. Az elhagyást elsőként Komlovszki Tibor (ItK 1970. 671. l.) javasolta. Érvéleése figyelemre méltó, de nem olyan mértékben perdöntő, hogy a minden régi nyomtatványban meglevő sort legalább lapalji jegyzetben – mint az Ó te család világ... kezdetű ének egyik változatánál a kiadás erre példát is ad – ne kellett volna közölni.

10/18/45 (Azoknál a verseknél, melyek a versgyűjteményben szerepelnek, nem a kezdő sort, hanem a kiadásbeli sorszámot közöljük; ez az első szám.) szólt *jav.*: szólt – A sor egy szótaggal több a kelleténél, ezt már Szilády Áron is észrevette. A javítás Stoll Béla javaslata alapján történt, vö. ItK 1974. 456. l.

22/7/60 cselekszi *jav.*: cselekeszi – Sh.

23/41/61. ilyen *jav.*: ily – Sh.

25/28/63 Ka *jav.*: Ha – Sh.

34/1/73 édesebb *jav.*: édes – Sh.

37/8/75 kézi ijámat *jav.*: kéz ijámat – Sh.

40/18/79 Édes *jav.*: Édest – A kódexben ugyan *Édes* található, azonban ez egyértelmű tollhiba *Édest* helyett; a javítást már Szilády – s nyomán az összes szövegkiadó – elvégezte. (Vö. pl. *Édest keserűvel elegyítő gyermek*... 52/1/92.) Itt valószínűleg Sh.

44/17/84 tündököljék *jav.*: tündökljék Sh.

47/12/87 szerlemmemnek *jav.*: szerlemmemnek Sh.

47/13/87 voltál *jav.*: voltát Sh.

48/9/87 hívsz *jav.*: hisz – A kódexben a javított alakban, nincs ok ezen változtatni; Sh.?

51/10/91 Ki *jav.*: Kit – Sh.

52/1/792 áthatsz *jav.*: árthatsz – Sh.

Célia, 8/1/127 cselekszem *jav.*: cselekeszem – Sh.

Ó magas kősziklák... függelékben közölt variánsának utolsó előtti versszakában tördelési hiba: Ha Isten azt adja, lelkem viszont áldja nevé / minden időben; helyesen: Ha Isten azt adja, lelkem viszont áldja / nevé minden időben.

Jegyzékünkben nem térünk ki az egybe- és különírás tévesztéseire, a hangalaki kérdésekre, melyek különben is csak csekély biztonsággal rekonstruálhatók, az „s” kötőszó forrásonként különböző hiányának vagy meglétének a szövegromlás miatt majdhogynem eldönthetetlen problémájára, a központozás vitatható eseteire, ill. a prózai szövegek (utószó stb.) sajtóhibáira.

A következő lista azokat a helyeket tartalmazza, ahol *szerintünk* más a hiteles szöveg, más

forrás az autentikus. Javításaink általános szempontja: ha logikai érvekkel valószínűsíthető, hogy egy adott kiadás jobb szövegeket közöl, mint a másik, akkor valahányszor fakultatív a döntés két szövegrész között (mindegyik helyes szótagszámot, jó rímet stb. ad), mindannyiszor következetesen a hitelesebbnek vélhető kiadás szövegét kell választani. A kritikai kiadás készítője, Eckhardt Sándor még úgy gondolta, hogy a legkorábbi, az ún. rendezetlen (bécsi és bártfai) kiadásokban található a hiteles szövegek, ezeket kell alapul venni, és a többi forrás (főleg az első ránk maradt rendezett kiadvány, a lőcsei) felhasználásával javítani. Klaniczay Tibor bizonyította be, hogy épp az ellenkező szövegközlési elv a helyes: a rendezett (lőcsei) kiadás szövege többnyire jobb, a verseket é szerint kell közölni, természetesen figyelembe véve a bécsi és bártfai kiadásokat is, hiszen szövegromlás mindegyik nyomtatványnál elképzelhető. Elsődlegesen Klaniczay következtetéseire támaszkodva, Stoll Béla „teremtett rendet” a versszövegek kérdésében, kitűnő összefoglalása, szövegjavításai során (ItK 1974. 454–460. l.) azonban ő sem ragaszkodott elég következetesen a rendezett kiadások hagyományozta szöveghez. Majd előkerült egy idáig lappangó, nagyjából a lőcseivel egyidejű kolozsvári kiadás is, mely – mivel bizonyítható, hogy szövege a második váradi kiadáséra megy vissza, míg a lőcsei a negyedikre – Balassi istenes énekei egy részének leghitelesebb forrása. Ennek a nyomtatványtöredéknek a publikálása azonban Horváth Iván kiadásának nyomdába adása után történt (ItK 1976. 714–719. l.), így a belőle következő helyesbítéseket a szövegrendezőnek nem lehetett módjában hasznosítani.

Az Szent Háromságnak első személe... 26/9 szabaduláson *jav.*: szabadításodot – Vö. ItK 1976. 718. l.

Az Szent Háromságnak kinek imádkoznak... 1/10 Krisztus *jav.*: Jézus – Vö. ItK 1976. 718. l.

8/10 Észt és bátorságot *jav.*: Eszet, bátorságot – Vö. ItK 1976. 718. l.

20/11 s szívemnek *jav.*: én szívem – Vö. ItK 1976. 718. l.

23/11 Észt és bátorságot, szerencsés nagy sok jót *jav.*: Bátorságot, eszet, sok jó szerencsét – Vö. ItK 1976. 718. l.

Ó én Istenem... 17/15 szívemnek *jav.*: lelkemnek – A fentebb említett kolozsvári kiadás alapján, a lőcsei kiadáscsoportban is így; a javítandó szöveget a rendezetlen kiadásokban találjuk.

18/15 lelkemnek *jav.*: szívemnek – Ld.: mint fent.

19/15 meg *jav.*: még – Ld.: mint fent.

Bizonytal esmérem... 18/17 Nagy irgalmas-
ságod de biztat engemet *jav.*: Csak irgalmasságod
biztatja szívemet – Ld.: mint fent.

48/17 És ajánlja *jav.*: Ajánlja is Ld.: mint fent.

Lelekemnek hozzád való... 3/17 bűnöm *jav.*: két-
ség – Ld.: mint fent, a javítást a cím is támogatja.
5/18 erős *jav.*: kegyes – Ez a hely is a kolozsvári
és lőcsei kiadáscsoport alapján javítva, a javítást a
szakasz szövegösszefüggése is indokolja.

27/18 sok *jav.*: nagy – A kolozsvári és lőcsei
kiadásban található a javított alak.

Menyei seregek... 17/25 való *jav.*: úszó – A
javasolt változat egyedül Kassai András nyomtat-
ványában (1644, szövegkiadás ItK 1911.
357–365. l.) és az Erdődy-énekeskönyvben (ItK
1978. 84. l.) található. (Vö. még Stoll Béla: i. m.
457. l. és 460. l., de az utóbbi helyen Buchanan
helyett Bézát kell érteni.) A javítást az indokolja,
hogy a vers mintájában, Béza zsoltárparafrázi-
sában a megfelelő rész – traicitis: 'áthasít' –
inkább valószínűsíti az „úszó”, mint az ennél
szürkébb, mozdulatlanabb „való” jelentést. A két
alak a korabeli írásképen egyébként rendkívül
hasonlított, könnyen összetéveszthető volt.

21/25 nyárban fejező *jav.*: nyárban is felyhős –
Ezt a javítást is a Kassai féle szöveg alapján java-
soljuk, a forrással való összevetés – „Montes
aeris nubibus aemuli” – eldönti a kérdést.

26/25 kik lakoztok *jav.*: ti kik laktok – A lőcsei
és kolozsvári kiadás alapján. A rendezetlen kiadá-
sok e vers vitás helyeinél rendre romlott válto-
zatot adtak, semmi sem indokolja, hogy szöve-
gükhöz ennek ellenére ragaszkodjunk.

37/26 ez *jav.*: ő – Ld.: mint fent.

41/26 néki *jav.*: az ő – A vers szóhasználatában
nemigen figyelhető meg szabályszerűség az
istenre vonatkozó „az Úr”, „az ő”, „néki” ki-
fejezések előfordulásában. A fenti helyen a bécsi
kiadásban „néki”, a lőcseiben és a kolozsváriiban
„az Úr”, a Kassai András féleiben „az ő” változat
olvasható; közülük a választás azért esett az

utóbbira, mert egyrészt az előző példák alapján
feltételezhető, hogy Kassai nyomtatványa őrizte
meg a hiteles alakot, másrészt ez stilisztikailag
egy hajszállal jobban illik a szövegbe.

Ó én kegyelmes Istenem... 6/27 gyakran *jav.*:
sokszor – A javítás a lőcsei és a kolozsvári kiadás
alján történt.

8/27 im lám *jav.*: – Ld.: mint fent.

27/28 Vetél engem gyötrelmére *jav.*: Vetettél bút
én fejemre – Ld.: mint fent, a Bocskor kódexben
is így, és vö. a következő szakasszal!

Végtelen irgalmú... 6/29 vétkeket *jav.*: bűnö-
met – A kolozsvári és lőcsei kiadás alapján javítva.

14/29 te pedig *jav.*: pedig te – Ld.: mint fent.

20/29 Élemlis elmémet *jav.*: vigasztald lelkemet
– Ld.: mint fent.

30/30 töredelmességgel *jav.*: töredelmes szívvel –
Ld.: mint fent.

6/24/41 Most ha így vagyok, és az történnék *jav.*:
Most ha így volnék, az is történnék – Ezt a
javítást korábban Stoll Béla javasolta, vö. ItK
1974. 454. l.

10/28/45 Ez a sor a kódexben egy szótaggal több
a kelleténél, ezen a kiadó úgy segít, hogy Stoll
Béla javaslatának megfelelően elhagyja az *ő* szót.
Szerintem – Stoll idézett cikke ezt a változatot is
említi – célszerűbb az *e* kérdőszócska elhagyása,
azaz a sor így alakul: „Hát meggyek? ellene
vétek? *ő*, azt sem lehet, mert szánom.”

Végezetül egy harmadik jegyzéket is össze-
állíthatnánk, itt lehetne felsorolni azokat a
helyeket, ahol megállapítható, hogy a közölt
szöveg valószínűleg nem hiteles, viszont kellően
megindokolt szövegjavításokra nem tudunk javas-
latot tenni.

Értékes munka Horváth Iváné, csak sajnálni
lehet, hogy az alacsony példányszám miatt
kevesek juthattak hozzá. Balassi verseinek eddigi
legjobb kiadása ez, tanulmányi megszívlelendők.

Kőszeghy Péter

Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyház-
történeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiadás. Szerk.
Ladányi Sándor. Budapest, 1977, A Magyar-
országi Ref. Egyház Zsinati Irodájának Sajtó-
osztálya. 712 l.

Zoványi Jenő 1957-ben elfogadta a történet-
tudományok doktora címet a Tudományos
Minősítő Bizottságtól, mert amint egy levelében
írta, „kibőjtölte”. A magyar múlt kutatói is

ugyancsak kibőjtölték a „Zoványi Lexikon” meg-
jelenését. A most megjelent mű ugyan a címlap
szerint már a 3. kiadás. A valóságban azonban az
első kiadásnak tekintett előzmény még a század-
fordulón jelent meg, e Lexikonnak az elő-
munkálatait tartalmazta. A második kiadás
1940-ben, kézirat gyanánt csak 40 példányban
került a szakemberek kezébe. Még az Akadémia
Könyvtárába se jutott belőle példány. Révész
Imre szorgalmazta leginkább az új kiadás meg-

jelentetését. Ő ismerte ugyanis legjobban a szerző fáradhatatlan munkálkodását, a Zoványi haláláig (1958) naprakész kézirat nélkülözhetetlen tudományos értékét.

A szabatos cím pontosan tájékoztat a Lexikon anyagáról. A protestáns egyháztörténet és egyházszervezet ökonomiával válogatott és szerkesztett cikkei tartalmazza a kezdetektől Zoványi haláláig, 1958-ig. A szerző ugyanis élete végéig javíttatta, egészítette műve kéziratát. A cikkek tárgyi részéhez pontos irodalomjegyzék csatlakozik.

A történelmi Magyarország egész területére kiterjeszkedő földolgozás nélkülözhetetlen segéd-könyvét kapjuk itt, akár irodalomtörténeti, akár történettudományi kutatásaink során. A régi magyar irodalom kutatója méltányolja a fegyelmezett arányosságot, de ugyanakkor sóvárogva gondol arra, hogy ha Zoványi a tanulmányaiban és más műveiben föltárt adatait is bedolgozhatta volna a Lexikonba, akkor milyen egyszerű kézikönyvvel rendelkezünk. Részben elvégezte ugyan ezt a munkát az ezúttal valóban hálás utókor azzal, hogy a Lexikon kiadásával egyidőben jelentette meg Zoványi Egyháztörténetének kéziratban maradt második kötetét. (A magyarországi protestantizmus 1565–1600-ig. Bp. 1977. Humanizmus és Reformáció 6.)

Úgy hisszük, nagyon is Zoványi Jenő szellemében vetjük föl itt egy az elkövetkező években talán megvalósítható adattár tervét. Az utóbbi két évtized a régi magyar irodalom emlékeinek föltárásában nagyon sok eredményt hozott. Az új adatokat áttekinteni vagy föl kutatni nagyon nehéz dolog. A Régi Magyar Nyomtatványok anyaga, az RMKT új kötetei, a Herepei Adattár, a külföldi egyetemeket látogató magyar diákok adatai, mongráfiák, folyóiratok közleményei alapján lehetne talán egy igen sok kérdésre választ adó, rugalmas régi magyar adattárat létesíteni. A XV–XVI. században nálunk a kéziratos írásbeliségnek ritkán volt témája az irodalom. A magyarországi igen nagymértékű irat és könyvpusztulás következtében még nagyon sok a magányos, szórványos adat. Iróink ismert pályaképe hézagos. Szerző nélküli művek egész sorát ismerjük a XVI. századból. Egy pontos mutatórendszer a sok helyütt fölbukkant adatokat összehozná és mindenfajta társadalomtudományi kutatómunka alapjává, támaszává lehetne.

Visszatérve Zoványi Lexikonára, még a kiadás körülményeiről ejtünk szót. Révész Imre fáradozásáról már volt szó, az új kiadás előszavában erre illendően történik is hivatkozás. Ő írta az

előző kiadásról: „A református egyházi főhatóság, amely ennek a lexikonnak ügyét kezébe vette, bölcsen cselekedett, amikor Zoványinak 1938-óta kész kéziratát így, külön kiadta”. Ez ugyanígy áll a bővített, új kiadásra is. Áldozatos fáradozás a más szellemi munkáját közreadni. Nehéz megtalálni a helyes utat, amely a szerző kézírása iránti tisztelet és az időközben előrehaladt tudomány eredményei között föllelhető. Nehéz éppen ilyen önmagával szemben is igényes szerzőre tekintve, a törlő vagy pótló kéznek helyet adni. Mégis épp az óvó kegyelet készítet olykor simításokra. Úgy hisszük, a Zoványi kötetek közreadója, Ladányi Sándor megtalálta a helyes utat is, a beavatkozás mértékét is.

Ritoókné Szalay Ágnes

Gvadányi József: Egy falusi nótáriusnak budai utazása. — Rontó Pál. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Julow Viktor. A jegyzetszótár Deme Zoltán munkája. Bp. 1975. Szépirodalmi K. 434 l.

Az iskolai oktatásból kiszorult irodalomtörténeti értékeket a feledéstől alig lehet megmenteni. Gvadányi József is azok közé a szerzők közé tartozik, akiktől a fiatalabb korosztályok legjobb esetben is éppen csak hallottak. A Szépirodalmi Könyvkiadó hivatást teljesített tehát, amikor az író születésének 250-ik évfordulója alkalmából figyelmet érdemlő külső köntösből, kitérő bevezető tanulmánnyal és gazdag jegyzetszótárral olyan könyvet adott a mai olvasó kezébe, mint a szóban forgó Gvadányi-kötet.

Az irodalomtörténetírás figyelme a felszabadulást követő esztendőkből egy ízben összpontosult Gvadányira. Az újraértékelési törekvések során, 1951-ben született meg az első, meglehetősen szerencsétlenül sikerült hagyománymentés, Geréb László önkényes anyagkezelésre épülő írása *Gvadányi József halálának 150. évfordulójára*. (Csillag, 1951. 10.) Szauder József polemikus hozzászólása (Csillag, 1951. 12.) és Barta János vitázó cikke (Irodalomtörténet, 1951. 4.) korrigálta a hibás képet. Az eltelt negyedszázad történelmi és irodalomtörténeti kutatásai, valamint a műelemzés szempontjainak gazdagodása azonban indokoltá tették egy új Gvadányi-tanulmány létrejöttét. Nemcsak mint bevezetést a nagyközönség számára, hanem mint az eddigieknél pontosabb, korszerű irodalomtörténeti értékmeghatározást is.

Julow Viktor 65 oldalas tanulmánya mindkét említett követelménynek igen színvonalasan felel

meg. Tudományos igény és népszerűsítő szándék példás harmóniája jellemzi. Nincs gondolatmenetében semmi elnagyoltság, semmi „leereszkedés”, sőt! Úgy szól a szélesebb olvasóközönséghez, hogy a szakember kutatói szenvedélye átsüt a sorokon, s anélkül, hogy a régi szépirodalomhoz közeledni szándékozókat terhelné, élvezetes stílusban egész sor új megfigyeléssel gazdagítja, itt-ott meg is változtatja a Gvadányi-képet. Elemzéseinek alapját összefoglalja következő néhány mondata a 10. lapon: „... hirtelen fejlődésbe lendülő társadalmakban, s kivált ott, ahol ez a fejlődés gátolt és kusza is, mint nálunk, szándék és eredmény gyakran nem vág egybe. Gvadányihoz, a maradandóság emberéhez, sok minden hozzátapadt az újból, amely ellen eltökélten hádazott, s miközben szentül hitte, hogy a régít védelmezi, nem egy tekintetben az újnak tört utat...” Majd később: „A társadalmi fejlődés dialektikájában megvan a szerepe a fenntartóknak is. S Gvadányi a magyar hagyomány dohos kacatjai közt (amelyek végül úgyszemétre kerültek) fontos valódi értékeket tartott fenn.”

Azon az írói pályán, amely Gvadányi számára úri időtöltésből hivatássá csak 60-ik évén túl, az 1780-as évek vége felé vált, az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* messze a legkiemelkedőbb alkotás. Érthető és helyes tehát, hogy az egész életművet végigkísérő Bevezetésből a terjedelem felét Julow Viktor'ennek vizsgálatára szánta. Az irodalomtörténeti közérdeklődésre is azok az elemzések tarthatnak leginkább számot, amelyek erről a műről szólnak az eddigieknél árnyaltabban vagy éppen eltérően.

A Gvadányi művészi színvonalát érintő újszerű értékelés legfontosabb mozzanata az a nem éppen éles, mégis polemikus szembefordulás az Arany János tanulmánya óta elfogadott tétellel, hogy tudniillik a mű szerkezete mereven kettéválk. A nótárius – Arany szerint – Budán: „Élő alakból egy eszmévé párologott.” Julow természetesen hivatkozik erre a – szakirodalomban uralkodóvá vált – felfogásra, ő is vallja, hogy a nótárius „jellemvonásai elhalványodnak, humorából kivetkőzik, s az író szócsövévé személytelenedik”, azonban nem látja olyan fokúnak az írói következtelenséget, mint mások. Szerinte kiolvasható a szövegből – s erre idézeteket is mutat be –, hogy Zajtai uram Budán alapvetően *félénk* természetén *fokozatosan* lesz úrrá; le kell győznie önmagát, hogy igaza tudatában fellépjen. „A félénk jellem – írja – nagyon is emberi hősiességének példáját adja, és ennek van lélektani

hitele.” Nem durva törést lát tehát, hanem túl gyors és nem eléggé valószínűsített felnövést a feladathoz. S a mondanivaló szempontjából is értékesnek tekinti az így kifejezett írói szándékot (melyre eddig szintén nem figyeltek fel), azt ugyanis, hogy egy ilyen csetlő-botló ember fölébe kerülhet az előkelőknek és hatalmasoknak, ha azok idegenmajmolók, ő meg igaz magyar. „Zajtai uram a legmagyarabbá honosított változata a felvilágosodás kedvelt alakjának, a nemes vadembernek, aki az egyszerűség, a romlatlan lélek és ész nevében – birtokában kritizálja a civilizáció romlott társadalmát” – olvassuk e passzus záró-megállapítását. Úgy vélem, van ebben igazság, csak a fogalmazás – főként az észre való hivatkozás révén – pozitívabb figurára engedne következtetni, mint amilyen a Julow Viktor által is jellemzett nótárius alakja.

Gvadányi környezetet, jeleneteket érzékeltesen bemutató művészetét vizsgálva a tanulmány megállapítja, hogy a *felületi realizmus* a 18-ik század nemesi irodalmában itt emelkedik a legmagasabb színvonalra. Ennél a témánál foglalkozik a *rokoko*-iskola miniatűr-kultuszának hatásával is, amely hozzájárult ahhoz, hogy a teljesebb valóságigény a külsőségek meglevenítésében kibontakozzék. Olyannyira szenvedélyes leíró Gvadányi, hogy még a gyűlölt idegen öltözék díszreit is nagy élvezettel, részletezve festegeti. A *Nótárius* szerzőjének népiességét azonban nyomatékkal választja le Julow a rokokóról, s bizonyítja, hogy zsánertípusai meggyőzőek, élő, beszélő népi alakok. Új eredmény – senki nem említette korábban – a *szentimentalizmus* mégoly felszínes jelentkezésének számbavétele is. Zajtai uram strófákon keresztül zokogva búcsúzik az idegen házigazdától, és „számos helyen áztatják még itt és Gvadányi más műveiben bőven omló könnyek az irdatlan szittyba bajsokat.” – olvassuk a szellemesen-humorosan fogalmazott észrevételt. – Azon medítál a tanulmány szerzője, vajjon nem tudatos alkalmazkodás-e ez Gvadányinál a közönség ízléséhez, a magyarkodás mellé érzelmességet is adagolni? Nem az első bestsellerrel találkozunk-e? Hajlik e gondolatra annál is inkább, mivel Gvadányi volt akkoriban az egyetlen, aki versírással pénzt keresett, s akit az írás, mint a jövedelemszerzés lehetősége, másokkal kapcsolatban is foglalkoztatott.

A korban egymás mellett élő irodalmi irányok hatásának vizsgálata mellett vannak egyéb érdekességei is a Bevezetésnek. Ilyen az a megfigyelése, hogy a konzervatív Gvadányi művében

érvényesül egyfajta önkéntelen társadalomkritika is, mint például a nótárius tónusváltása a grófnő-bárónő-polgárnő kioktatása során; a nagyon udvarias, majd mérsékelten udvarias hangtól a durva sértésig ereszkedik. Szélesebbnek látja Julow a tudatos bírálatnak alávetett jelenségek körét is. A jozefinizmus egyes visszasságait művészileg is hitelesített íróniába foglalja ez az alapvetően lojális szerző.

A kötetben közreadott másik Gvadányi-mű a *Rontó Pálnak, egy magyar lovas közkatónának és gróf Benyovszki Móricnak életek* első része. Azért nem a teljes, mert a szerkezetileg itt egészen elkülönülő második rész művészi értéke semmiképpen sem állítható a *Nótárius* mellé. Arany tanúsága szerint az ő korában minden iskolásgyermek ismerte a *Rontó Pált*, de a későbbiekben szinte kihullott a köztudatból. Jó, hogy ismét hozzáférhetővé vált Gvadányi második legjelentősebb alkotása. A bevezető tanulmány a *Nótárius* és a *Rontó Pál* értékeit, fogatékosságait egyszerre szem előtt tartva összeveti a két munkát. Rokon jellemzőikre nem tér ki, a különbségeket veszi számba. Néhány fontosabb megállapítása: a hős itt jobbágyfiú, a Ludas Matyi előképe, annak tudatosan demokratikus iránya nélkül; a jellem nem egysíkú, szemben a klasszicista jellemekekkel; helyenként finomabb lélekrajz is megfigyelhető; a társadalomkritika a *Nótáriushoz*, de más pikareszk-jellegű művekhez képest is szinte teljesen hiányzik; a népiélet, népszokások sokoldalú bemutatásával viszont jelentős értékeket hordoz, e tekintetben, meg humorban is gazdagabb, mint a *Budai utazás*, amelyben inkább az írónia és a karikatúra dominál.

Hosszasan lehetne még foglalkozni e tanulmánnyal, de figyelemreméltó szempontjainak, vitára is készítő egy-egy gondolatának teljes sorát amúgy sem lehet néhány lapra sűríteni. Akit Gvadányi és a 18-ik század végének magyar irodalma érdekel, sokat nyer azzal, ha elolvassa Julow Viktor szép elemzését. Utána a kötetben szereplő művekhez bizonyára fokozott érdeklődéssel fog közelíteni.

Tamás Anna

Vitályos László: *Ady-Léda-Csinszka*. Visszaemlékezések és levelek a költő életrajzához. Bp. 1977. MTA Könyvtára. 163 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat. 4. sz.)

A három egységre tagolódó, számos fotóval és hasonmással illusztrált kötet első és második részé-

ben Vitályos László Lédának és Csinszkanak Adyról írt visszaemlékezéseit teszi közzé, a harmadik, az előbbi kettőhöz függeléként illeszkedő részben pedig kettejük Adyhoz intézett leveleinek pontos jegyzékén kívül publikálja leveleikből azok egy részét (Léda hat s Csinszka tizennyolc levelét, ill. táviratát), amelyek nyomtatásban még nem, vagy csak töredékes szöveggel láttak napvilágot. Fellapozva a kötetet, érdeklődésünket érthetően elsősorban a két visszaemlékezés kelti fel, hiszen olyan személyek írásairól van szó, akik mindenki másnál fontosabb szerepet játszottak Ady életében, s így okkal lehetünk kíváncsiak arra, amit Adyról, vele való kapcsolatukról feljegyeztek. Érdeklődésünket a visszaemlékezések iránt csak fokozza az a körülmény, hogy azok létezéséről hosszú ideig még az Ady életével avatottan foglalkozóknak is csak bizonytalan, egymásnak ellentmondó fogalmaik voltak. A két visszaemlékezés ugyanis hosszú évtizedekig lappangott, s Nádor Henrik orvostól nagyszámú egyéb Ady-dokumentummal együtt csak 1966-ban került az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárána a gyűjteményébe. Hogy Léda és Csinszka írásait közgyűjteménybe kerülésük után jó egy évtizeddel végre nyomtatásban is kézbe vehetjük, azt már önmagában is örömmel kell nyugtáznunk. Annál is inkább, mivel az Ady-kutatás 1966-ot követően sem figyelt fel a visszaemlékezésekre, holott aligha kell magyarázni, mennyire fontos lehet, hogy épp ezeknek az írásoknak az adatai, információi részévé váljanak Adyról felgyűlt ismereteinknek. Kérdés azonban, a visszaemlékezők mit s mennyit tudtak reprodukálni azokból az élményekből, eseményekből, melyeket Adyval együtt éltek át, ill. írásaik mennyiben rajzolnak új vonásokat eddig kialakult Ady-képünkre. Mielőtt a kérdésre válaszolnánk, jelezni kívánjuk, hogy a visszaemlékezések átlagos terjedelmével mérve meglehetősen rövid írásokkal állunk szemben. Különösen érvényes ez Léda visszaemlékezésére, amely kéziratban mindössze tizenhárom oldalra terjed, s nyomtatva csupán négy oldalt tesz ki. De a terjedelmesebb írás, Csinszkaé is csak negyvennyolc főlőből, nyomtatva huszonegy oldalból áll. Valójában inkább visszaemlékezés-vázlatokkal, mintsem ténylegesen megformált visszaemlékezésekkel van dolgunk. A vázlatosság, ha más-más okokból is, mindkét esetben szándékolt. Léda, aki, mint Vitályos László okkal tételezi fel, valószínűleg Révész Béla inspirálására jegyezte le emlékeit, tudatosan csak a legfontosabb mozzanatokra szorítkozott, s inkább eltemetni,

mintsem a világ elé tární igyekezett életének Adyhoz fűződő mozzanatait. Nem így Csinszka. Benne már közvetlenül Ady halála után megszületett a gondolat, hogy memoárt írjon az Adyval eltöltött évekről, s amit kötetében Vitályos László közzé tett, nem más, mint e tervezett memoár olykor csak vezérszavakat rögzítő vázlata az 1919 és 1923 közti időből. Ami mármint a visszaemlékezések tartalmi kérdéseit illeti, hangsúlyozandó, hogy ezzel kapcsolatban csak a visszaemlékezések vázlatosságának megfelelő várakozásokat szabad támasztani. Mindezekelőtt megállapíthatjuk, sem Léda, sem Csinszka írása nem módosítja lényegesen a kutatás által már korábban megformált Ady-képet, de a visszaemlékezésekben sorjázó adatok, adalékok nem egy ponton teszik határozottabbá vagy egészítik ki Adyra vonatkozó ismereteinket. Csak a legfontosabbakat véve számba ezekből: Léda visszaemlékezése, az Adyval való megismerkedés abban leírt története indirekt módon cáfolja az Ady-Léda-találkozást, ill. e találkozás előmenyének Révész Béla által szőtt s a szélesebb olvasói tudatban nem kevésbé még ma is élő legendáját. A visszaemlékezésből eléggé nyilvánvaló, amit időközben a kutatás (Dénes Zsófia, Hegedüs Nándor, Király István) megnyugtatóan tisztázott, hogy teljesen a képzelet szüleménye a romantikus „előtörténet”, a három és fél év, mely alatt Léda figyelemmel kísérte Ady írásainak „szépségét, varázsát” stb., s magában készült rá, hogy majd megismerje a költőt, akinek „kár . . . Váradon elpusztulni”. A kérdés körüli ellentétes nézetek miatt ugyancsak figyelemre méltóak a visszaemlékezésből azok a sorok, amelyekben Léda az első párizsi út vonatkozásában a maga szerepét írja le Adynak a francia irodalmi és politikai életben való tájékozódását illetően. Léda visszaemlékezéséből értesülünk ezen kívül – csupán ez egyetlen adalékra utalva még – Adynak egy olyan 1908-as kaposvári, ill. Kaposvár környéki útjáról, amiről eddig egyáltalán nem tudtunk. Már csak terjedelme okán is Lédánál jóval gazdagabb új információkban Csinszka visszaemlékezése. Ezek részletesebb felsorolására itt semmiképp sem vállalkozhatunk, egy-kettőt azonban kiragadunk közülük is. Csinszka visszaemlékezése alapján némileg másképp láthatjuk Csinszka és Lám Béla jegyeséget, Csinszka elfordulását az utóbbitól s döntését Ady mellett. Számos új adattal gazdagodunk továbbá a visszaemlékezésből Adyék házassági engedélyének megszerzése körül történetekre, valamint a házasságkötésüket követő pesti

tartózkodásaik eseményeire vonatkozóan. Úgy szintén több ismeretlen részlete tárul fel előttünk Ady katonai ügyeinek, s a katonai felmentések érdekében folytatott akcióknak. E tekintetben külön is ki kell emelnünk a szentesi sorozás tényét, amiről semmilyen más forrásból nem értesültünk eddig. Végül, mellőzve egyebeket, nem mulaszthatjuk el megemlíteni, hogy Csinszka visszaemlékezése több Ady-vers (Emlékezés egy nyár-éjszakára, Krónikás ének 1918-ból, Csinszka-versek stb.) keletkezéstörténetéhez is fontos adalékokat szolgáltat.

A visszaemlékezések felsorolt s fel nem sorolt életrajzi-filológiai hozadékaik mindenképp indokolták szövegeik közzétételét. Vitályos kötetében azonban mégsem pusztán a visszaemlékezések közlése folytán vált az Ady-kutatás egyik kevésbé nélkülözhető forrásmunkájává. Hogy ilyenként vehetjük kézbe, abban a visszaemlékezések szövegénél nem kisebb szerepe van Vitályos alapos, valóban minden részletkérdésre, vonatkozásra kiterjeszkedő kommentáló, jegyzet-írói munkájának. E munka nyomán a kötet három részében közölt dokumentumok terjedelmét meghaladó apparátus jött létre. Ebben Vitályos egyrészt tisztázza a visszaemlékezések keletkezésének körülményeit, megírásuk idejét, sorsukat közgyűjteménybe kerülésükig stb. (a kötet előszavában), másrészt, a jegyzetekben, úgyszólván maradéktalanul fejti meg a visszaemlékezések nemritkán előforduló időrendi s más tévedéseit. A kötet rendkívül széles ismeretanyagra épülő, sok új filológiai eredményt rögzítő jegyzetei részletes méltatást érdemelnének. E szűkre szabott terjedelmen belül erre nem térhetünk ki, de két jegyzetre külön is fel kell hívni a figyelmet. Mindkettő Léda visszaemlékezéséhez kapcsolódik. Az egyik a 14., a másik a több mint négy oldalra terjedő 47. sz. jegyzet. Az előbbi Ady Párizsból 1904. márc. 30-án Tisza Istvánhoz írt, eddig ismeretlen leveleinek közlésével szolgáltat új adalékot az Ady-Tisza-kapcsolat sokat vitatott kérdéséhez, ezen túlmenően pedig Ady Párizsból való hazatéréseinek indítékához, az utóbbi Szűts Dezső Ady körüli, ugyancsak sok ellentétes nézetet kiváltó szerepének megítélése szempontjából bír, véleményünk szerint, perdöntő jelentőséggel. A jegyzetben Vitályos közli Szűts 1912 augusztusa és 1914 májusa közt Lédához írt leveleinek Adyra vonatkozó részleteit, melyeknek megismerése után aligha hihetjük, hogy okunk lenne Szűtsöt felmenteni – legalábbis a tízes évekre nézve – a kortársak jórészt negatív ítélete alól.

A filológus sorsához tartozik, hogy mégoly megfeszített igyekezet, körültekintő alaposág sem feltétlen garancia a tévedés ellen. Néhány esetben téved Vitályos is.: Léda anyja halálának napja 1907. júl. és nem jún. 3. (37. l. 29. jegyzet); az Őszben a sziget c. verset 1909. okt. 16-án közölte a Nyugat, így annak keletkezése nem kapcsolódhat Ady és Léda egy okt. végi margitszigeti délutánjához, miként a 38. l. 42. jegyzetében áll, mivel Léda a jegyzet szerint is csak okt. végén jött Magyarországra; 1910-ben Ady nem „júli. 25. táján” utazott fel a Tátrába (38. l. 46. j. és 147. l. 9. j.), hiszen már júl. 18-án Csorba tórol ír Brüll Bertának (l. AEVL 323. l.); Bárczy István nem 1912-ig, hanem 1917-ig volt Budapest polgármestere (vö. 91. l. 43. j.), csak így eskezhette e minőségben Adyékát 1915 tavaszán; Borbély Lili színésznőt Ady nem ismerhette debreceni éveiből (93. l. 86. j.), mivel a színésznő akkor még gyermek volt, s pályája csak később, 1908-ban kezdődött (l. Színművészeti lexikon. Szerk. Schöpflin Aladár); a 96. l. 133. jegyzete előbb 1917-ben, majd 1915-ben készült műként említi Rippl-Rónai Csinszka-portréját: a helyes dátum, mely a képről is leolvasható, 1915; A halottak élén megjelenése a Pesti Napló 1918. aug. 4-i és 6-i számainak hírcikkei alapján a 104. l. 205. jegyzeténél pontosabban is datálható: a kötet júl. utolsó vagy aug. első napjaiban jelent meg; ha 1915 novemberében Ady 12-én utazott el először Csucsáról (l. 149. l. 38. j.), akkor a 134. oldalon közölt levél keltezése, annak első mondatából következően, csak nov. 12 lehet; Lányi Sarolta és Czobel Ernő házasságkötésének napja nem lehetett 1915. márc. 31. (149. l. 42. j.), mivel arra, a 141. oldalon olvasható Csinszka-levélből következően, már Adyék márc. 27-i esküvője előtt sor került. A Csinszka visszaemlékezésében szereplő Lantherné neve helyesen Landherrné. Így kellett volna írni a megfelelő jegyzetben (92. l.) s a névmutatóban (157. és 158. l.) is. E tévedéseken kívül egypár jegyzetet szerencsés lett volna további adatokkal kiegészíteni. Főleg vonatkozó Ady-írások felemlítését hiányoljuk néhány kérdés kapcsán: Ady szerencsejáték-szenvedélyére és monte-carlói útjaira (37. l. 26. j.) a Portus Herculis Monoeci c. cikkét, Léda mindszei látogatására (93. l. 83. j.) a Séta bölcső-helyem körül c. versét, Rippl-Rónai 1915. évi tárlata vonatkozásában (94. l. 100. j.) a Rippl-Rónai háborús kiállítására, a lipótmezei ápolók iránti érdeklődésre (101. l. 163. j.) pedig a Lipótmezei vizsgálati séta c. cikkét, végül Justh Gyula halála kapcsán (104. l. 217. j.) Az utolsó

hídfő c. versét, Vitályos kiterjedt jegyzetapparátusa ellenére is találtunk egy-két olyan szöveghe-lyet, amely ugyancsak jegyzetet kívánt volna: a csucsai csendőrök Csinszka által leírt kísérletére, hogy katonaszökevényként előállítsák Adyt (62. l.), megemlíthető lett volna Ady erről is szóló A névtelen levél c. 1915. okt. 17-i cikke, továbbá feltétlenül magyarázni kellett volna Boncza Miklós pestszentlőrinci kapcsolatát (66. l.). Ugyanakkor teljesen feleslegesnek érezzük Ignótus (91. l. 42. j.), Szép Ernő (uo. 55. j.), Lengyel Menyhért (92. l. 61. j.), valamint Nagy Endre (uo. 64. j.) kilétének magyarázását.

Bármily hosszú is nyújthatunk kritikai észre-vételeink listáját, tudnivaló, hogy a felsorolt tévedések és hiányosságok, mert jórészt viszonylag kevésbé jelentős kérdésekhez kapcsolódnak, csak keveset vonnak le Vitályos kötetének érté-keiből, melyet egészében nemcsak hasznos, de a fentiek ellenére is megbízható filológiai munká-nak tarthatunk.

Láng József

Endre Ady 1877–1919. Esee i studia o poeziji i publicystyce Endre Adyego. Szerk.: Csapláros István. Warszawa 1978. Wydawnictwo Wegierskiego Instytutu Kultury w Warszawie. 184 l.

Hírünk a világban: állandóan vitatott, újult erővel jelentkező gondolat, téma. Az Ady-évforduló külföldi rendezvényei és kiadványai újabb adalékokat szolgáltatott ehhez a nyug-talanító és minden alkalommal érveket és ellen-érveket kínáló vitához. Ahol néhány áldozatkész vállalkozó, költő, fordító fogott össze, ott többnyire érdemes mű jött létre; hivatkozzunk J. Hradil és K. Kovič szlovén Adyjára. Ahol meg-előző – tekintélyes – hagyományokba kap-csolódott az ünnepi megemlékezés, ott meg-bízható értékek újrafelfedezésének vagyunk tanúi. Legyen erre példa E. B. Lukáč fáradozása Ady szlovákiai népszerűsítésében. A lengyel Ady-kép nem oly megnyugtatóan részletező, mint a szlovák; nem oly izgalmasan ellentmondá-sos, mint a horvát; s ritkán nyújt oly elemzés számára lehetőséget, mint az épp előbb említett szlovén. Még a háború alatt, a budapesti len-gyelek tolmácsolásában ismerkedhetett meg a lengyel olvasó (már akinek módja volt rá) Ady kötetbe gyűjtött verseivel, s azóta – mint azt e szerény kötet több dolgozata tanúsítja – nem ismeretlen Ady a lengyelek előtt sem. Éppen ezért jelentős a varsói Magyar Kulturális Intézet és a varsói Bölcsészettudományi Kar Magyar

Filológiai Tanszékének ülészaka, amely – egybeesve a varsói Ady-kiállítással és a lengyel Ady-fordítók érdekes vita-tanácskozásával – tudományos igénnyel közelítette meg az Ady-problémát. Az ülészak természetéből kifolyólag a hangsúly ezúttal nem annyira Ady költészetére, mint inkább költészete kapcsolódásainak és szomszéd népi hatásának jellegére vetődött. Bori Imre, Csukás István, Kemény G. Gábor e szomszéd népi vonatkozásokat mutatta be, míg Molnár István, J. R. Nowak és Csapláros István az Ady-életmű lengyel vonatkozásairól szólt. Radó György az Adyt-fordítók dilemmáit elemezte, Lagzi István a lengyel Ady-ünnepségeket mutatta be. Ha a lengyel olvasó azonban kézbe veszi ezt a könyvet, eligazodását mégis jobban szolgálja a két bevezető dolgozat: Király István rövidre fogott Ady-pályakepe és Czine Mihály összehasonlító szempontokat is érvényesítő előadása. Általában, a konkrét kapcsolatok és érintkezések az összehasonlításnál nagyobb súllyal jutnak szóhoz, és a lengyel olvasó joggal kérheti számon a magyar és a lengyel szimbolizmus bármily vázlatos összevetését.

A végső szó azonban az elismerésé: a fényképek reprodukcióival illusztrált kis kötet jó szolgálatot tesz a lengyel–magyar kulturális kapcsolatoknak, és elmélyíti Ady lengyelországi ismertségét.

Fried István

Pomogáts Béla: Radnóti Miklós. Bp. 1977. Gondolat K. 229 l.

Radnóti Miklós első verseskönyvei szűkebb baráti körén túl alig váltottak ki megértést; aki foglalkozott is velük, netán méltatta, leginkább keresettség, modorosságot és eredetiségkedést látott bennük. Tényként kell elfogadnunk, hogy az akkori hagyományosabb ízlés szempontjából meghökkentőek voltak az olyan szókötések, mint a „lábadozó szél”, s az olyan képek, mint „hasrafeküdt utakon itt a napfény” és „nagyokat melázva vakarja farát”. A pályakezde versein felismerhető vonásokban – idill, népieskedés, szabad vers, „kötöttségei” – sokan utánérzést, önállótlanúságot láttak, s olyan alacsony lírai szintet, ahonnan képtelenség nagy költészetig emelkedni.

Ugyanakkor barátai kiálltak mellette, figyelemmel kísérték fejlődését, megmutatták lírájának változásait, gazdagodását, a belsőbb körökre húzódat, s az eszközeinek sokszínűségét. Úgy tűnik mégis, hogy az irodalomtörténészekre az előbbi nézetek erősebben hatottak, mert Bori Imre: Radnóti Miklós költészete című (Újvidék,

1965.) könyvét leszámítva, csak rövidebb-hosszabb részlettanulmányok előzték meg Pomogáts könyvét.

A szerző a fentebb említett nézetek tanulságain okulva vizsgálta az életmű egészét, és többek között annak a szerves összefüggésnek a minél teljesebb feltárására helyezte a hangsúlyt, hogy a korai kötetek merész képelete, ötletes mozgékonyága és gazdag élményfedezete miként teremtett biztos alapot, háterszágot a későbbi eredményekhez. Pomogáts alkalmazza azt az irodalomtörténeti igazságot, hogy ami első megjelenésekor ellenérzést vált ki vagy esetleg közömbös, abban csírázhat az új, a más, az addig szokottól eltérő. Többen foglalkoztak már azzal, hogy Radnóti idillje mennyire másféle, mint az évezredek régi, az antikvitásból ismert. Az életrajzíró találó elemzésekkel bizonyítja, hogy nála nem a természetben való feloldódásról, sokkal inkább ahhoz menekülésről van. E megállapítást persze némileg finomítani kell. Mert költői valloások és versek egyaránt mutatják, hogy a visszatérésnél a természet világába több történt; egyes motívumai mintegy beépültek a lírikusi énbé; szinte a lélek tartozékaivá váltak.

S ennek szerepe volt abban, hogy Radnóti költészetében „összebékült” az idill és a haláltudat (számos példa közül szinte látélet hiteleségű, ahogyan az *Októberi erdőben* az őszi enyészet támad a nyári öröme). Pomogáts a versek vizsgálata és magyarázata alapján meggyőzően szól arról, hogy a természetben keresett harmónia miként készítette egyre jobban elő az utat a haláltudat megnövekedéséhez. A költő szüntelenül foglalkozik a virágok, fák, növények belső életével, helyzetükbe képzelettel magát, hogy minél pontosabban, szebben és megragadóbban eleveníthesse meg a jelenségeket. Megfigyeléseinek alaposságáról az ekkori szókészlet árulkodik (gyakoriak a mozzanatos igék), s kezdeti impresszionizmusa épp ezek által lesz beleélésé. A szerző arról is ír, hogy ez az idilli és panteisztikus játék több annál, mint aminek első pillantásra vélnénk: bennük van a költő állásfoglalása a fenyegetettséggel és – azon át – a korával szemben.

A lírikusi világ feltérképezése és megértése szempontjából elengedhetetlen, hogy ne elégedjünk meg a szavak általános tartalmával, hanem a sajátost, az egyedit is próbáljuk megelni bennük. Radnóti esetében a belső – vagyis a mindenki mástól eltérő – alkat megrajzolásának különösen nagy a jelentősége. Egyetlen poétát sem lehet (Radnótit a legkevésbé) megérteni kora reális

irodalmi környezete nélkül, de úgy sem, ha nem találjuk meg a kellő egyensúlyt a külső és belső jegyek között. Egyetlen példát említve csupán, a költő sokat foglalkozott a félálomban jelentkező érzésekkel és az ébredés titokzatos és szorongató percével. Szinte kínálja magát a lehetőség, hogy ezt kapcsolatba hozzuk a környezet, a kor nyomasztó voltával. De Radnóti versein az ébredés válik úrrá, ragaszkodik álmaihoz, de ezzel éberebbé tudja tenni magát, – ahogy Lesznai Anna írja – „éberebbé az átlagember ébredésénél.” Az összetettség máshol is jelentkezik. Rónay György figyelmeztetett arra, hogy a „halál” megjelenésének van konkrétan meghatározható pillanata, az a jugoszláv–magyar konfliktus, amelyik sokkhatást idézett elő az akkori fiatalok között. Ugyanő hivatkozik Bálint Györgyre, aki halálra ítéletéről beszél, ami azonban nem kedvetleníthet el, sőt, inkább erőt ad. Radnóti kifejezte így „egész nemzedékének akkori hangulatát”.

Az összefüggések a lírai világ belső körein túl olyan „külső” relációban is feltáruhatnak, amilyen a nemzedéki együvértartozás. Egyértelműnek veszi ma már az irodalomtudomány, hogy Radnóti és kortársai a *Nyugat* „harmadik” költőnemzedékéhez tartoznak. Meg kell azonban jegyezni – a szerző is utal rá –, hogy itt tulajdonképpen már a kezdetektől egybemosódik a generáció (mint korosztály) és a nemzedék (mint szellemi együttes) fogalma. Babits, amikor ítéletet mondott róluk, generációs oldalról fejtette ki nézeteit: „Egészen természetesnek találom, hogy a generációs probléma éppen annak a nemzedéknek irodalmi gondolkodásában jut különös jelentőségre, amely többé kevésbé tudatosan érzi, hogy alkothat ugyan kitűnő műveket, de lényegi megújulást az előbbi nemzedékhez képest, forradalmat, mint az, nem remélhet hozni.” Hozzáteszi még, hogy a fiatalabbak érvényesülési harca számára érthetetlen, mert mindenhol csak segítséget kaptak. Ha most a fiatalabb korosztály tartalmából indulunk el, akkor a szerző által a Harmadik nemzedék címszó alatt lejegyzett névsor szakadozottá válik, mert pl. amikor Csorba Győző pályakezdő kötetét megjelent, akkor Radnóti már hatot tudhatott magáénak (nem számítva önálló költeményét, illetve tanulmányát). Hét év időkülönbség jelentős eltéréseket sejtet. Hasonlatos eredményre jutunk akkor is, ha a *Nyugathoz* való viszonyt jelöljük meg magyarázó pontként, mert a korosztály egyik-másik tagjával (Csorba, Hajnal Gábor) kezdetben kifejezetten elutasító volt a folyóirat magatartása. S az ide sorolt költők közül többen (Weöres, Takáts

Gyula) akkor egyértelműen kifogásolták a „nemzedéki” egybesorolás gondolatát.

Mindez arra figyelmeztet, hogy a szerzőnek „a harmadik generáció költői tudata és esztétikája” (119. l.) mibenlétét taglalva hangsúlyosabban kellett volna foglalkozni a *különbségekkel*, az elterő, még csak távolról sem hasonló vonásokkal (Weöres Sándor írja *Harmadik nemzedék* című versében, hogy néhányuk úgy illik össze, „mint sárgadinnye sóval és tubákkal”).

Babits Mihály írta egyik jegyzetében, hogy a lázadás akkor indokolt, ha egyrészt van mi ellen fellépni, másfelől pedig, ha eredménye nem könnyebbség és hanyagság, hanem merészség és művészet. Pomogáts a kismonográfiában a lehetőségekhez mért részletességgel követi az ehhez – mármint a szembeszegüléshez – vezető utat, illetve annak egyes állomásait. Radnóti otthoni élményeitől a reichenbergi politikai tájékozódáson át a Szegei Fialok Művészi Kollégiumáig és a tovább ívelő pálya fordulópontjairól szólva. Aláhúzza annak jelentőségét, hogy második kötetét az ügyesség elkoboztatta, mondván, ez nem csökkentette, inkább növelte a költő harc-készségét: az ösztönös lázadás tudatos tájékozódássá nemesült. Kevesebb teret kap ugyanakkor a Radnóti kortársaktól emlegetett „szemérmes hazaszeretet”, amely különösen az utolsó versekben lett példaadóvá.

A három nagyobb szerkezeti egységre tagolt könyv középső, *Meredek út* című fejezete szerint akkor tárhatók fel teljes mélységükben a lírát tápláló források, ha azokat történelmi-társadalmi összefüggéseikkel és az európai események viszonylatában vizsgáljuk. A szerző jó arányosítással oldotta meg, hogy az olvasó képet kapjon azokról a lényeges történekekről, amelyek a harmincas években és a negyvenesek elején tág horizontú költő számára fontosak voltak. Már a kortárs kritika felfigyelt arra, hogy Radnóti mily gazdagsággal és elmélyülten fejezte ki mindazt, amit tapasztalt, ami foglalkoztatta. Így jutott el Pomogáts a *Hispania*, *Hispania* című alfejezetben ahhoz, hogy lírájának rangos helye van az európai antifasiszta költészetben: a haladó értelmiség félelmének és reményének és harcának meg-rajzolása által.

A szerző kötet-, illetve verscímekeket írt könyvének részei fölé. Ekként is kifejezve azt, hogy nem kívülről, hanem a belső értékek feltárásának szándékával vizsgálta az élet és a művek egységét. Feladatát – vitára készítő lapjaival együtt – tárgyilagos, pontosságra törő elemzéssel oldotta meg.

Laczkó András

Búvópatakok. A két világháború közötti baloldali folyóiratok szerkesztőinek, munkatársainak emlékezései. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte: M. Pásztor József. A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda kiadványa. Bp. 1977. 226 l. (Irodalmi múzeum)

Elismerésre méltó feladatra vállalkozott a kötet szerkesztője és a Kiadó, amikor összegyűjtötte, sajtó alá rendezte és megjelentette a két világháború közötti hazai baloldali folyóirat-irodalomról szóló visszaemlékezéseket. A kis kötet szerény külsejével és mérsékelt terjedelmével első pillantásra talán nem is érzékelteti kellően a reá fordított fáradságot és a benne rejlő értéket. M. Pásztor József munkatársaival 1974–1975-ben másfél évig vette hangszalagra a visszaemlékezéseket. Ötven egykori szerkesztő és munkatárs idézi fel az ellenforradalmi korszak baloldali sajtójának sok fontos és érdekes mozzanatát. S elegendő átfutni a nyilatkozók névsorát, hogy megállapítsuk, mily fájdalmasan időszerű, sőt sürgető volt a feladat elvégzése, hisz alig négyöt esztendővel az interjúk elhangzása óta hányan némultak el már végleg a múltat ismerők és felelevenítők közül. Egyetértünk tehát a bevezetőnek azzal a kitételével, hogy a Búvópatakokban összegyűjtött visszaemlékezések fontos és nélkülözhetetlen forrásanyagát alkotják a korszak megírandó sajtótörténetének.

Külön ki kell emelni, hogy a szerkesztő általában nagyvonalúan, valóban „népfrontos” szellemben, elfogultságoktól mentesen választotta ki magnóbeszélgetései alanyait. A „baloldal” alatt értette mindazt, ami beilleszthető az antifaszizmus keretébe. Helyes történelmi szemlélettel vezérelve igyekezett a maga teljes, tarka gazdagságában, minden árnyalatában megörökíteni azt, ami akkor, az adott történelmi helyzetben a haladó gondolatot szolgálta. Mint forrásanyag gyűjtő, helyesen, ezt tekintette hivatásának. Nem diszkriminált szerzők és orgánmok között aszerint, hogy korábban milyen nézeteket hirdettek, vagy később miképpen alakult pályájuk. De éppen a vállalkozás jelentősége és rendkívüli jellege elkerülhetetlen módszertani kérdéseket vet fel. Ezt annál lényegesebbnek véljük, mivel ezt a munkáját maga a szerző is nyilván anyaggyűjtésnek, forrásfeltárásnak szánta az e téren folytatandó későbbi alkotómunkához, a kor folyóirat irodalmának feldolgozásához.

A kötet ugyanis inkább azt nyújtja az olvasónak és főleg a kutatóknak, amit alcíme jelez: „A két világháború közötti baloldali folyóiratok szer-

kesztőinek, munkatársainak visszaemlékezései”, mint amit főcíme ígér. Vagy legalábbis a hangsúly eltolódik az önéletrajzi vallomások irányába. Igaz, ezekben a visszaemlékezésekben dominálnak a sajtótörténeti vonatkozások, vagyis elsősorban arról nyerünk információkat, hogy egy-egy nyilatkozó miképpen kötődött általában a baloldali sajtóhoz. Ám a nevek, adatok, tények sokaságában elsikkad az egyes folyóiratok sorsa. Pedig figyelmesen olvasva a visszaemlékezéseket megállapíthatjuk, hogy a megszólaltatottak nagy többsége ugyan sok lapnál dolgozott (s mivel a kör szűk volt, sűrűn találkoztunk majd mindenkinél ugyanazon nevekkel), de működésük lényege egy vagy két folyóiraatra koncentrált. Az egybegyűjtött anyag forrásértéke nagyobb lenne, ha a visszaemlékezők életpályájuk vázlatos áttekintése helyett mondanivalójukat ezekre összpontosítanák, mint például Tamás Aladár emlékei a 100%-ról, Gál Istváné az Apollóról vagy Bajomi Lázár Endréé a Mi Útunkról. A szerkesztő előszavában ugyan azt vallja, hogy: „A közzétett emlékezések összképe ugyan azt mutatja, hogy az adatszerű közléseknel értékesebb az ellenforradalmi érában perifériára szorított alkotóerők és egyéniségek küzdelmének bemutatása. Az egyes lapok emléke... elhalványulhatott az emlékezetben, de megmaradt a meg nem alkuvo küzdelem érzése és tudata; az a belső erő és küldetéstudat, amely ma is hevíti mindnyájukat...”, de nem tagadva e nemes célkitűzés didaktikus és morális jelentőségét, a feladat értelmezése mégis kissé egyoldalúnak tűnik. A szerző ezen szándékának megvalósítása – amint ezt több sikerült interjú bizonyítja – nem zárja ki ugyanis eleve a nem kevésbé fontos tudományos feladat teljesítését, egyes lapok történetének rekonstrukcióját.

A kötet címe egyébként szembeötlő és frappáns ugyan, de valójában nem tükrözi híven tartalmát. Mert a Búvópatakok, mint gyűjtőfogalom akaratlanul is egy kategóriába sorol olyan jelentős, sok évfolyamot felmutató folyóiratokat, mint például a Szép Szó, A Toll, Szocializmus, Társadalmi Szemle stb., valóban épp csak felbukkanó és alapítóik minden hősiessé ellenére csupán kérész életű diáklapokat, irodalmi, művészi kísérletet. S mivel a forráskiadvány alcíme a teljesség igényét sugallja, meg kell kockáztatnom még két észrevételt. Nem látom indokoltnak a periodizációt, amely az áttekintést a két világháború közötti húsz évre (1919–1939) korlátozza, és nem terjeszti ki az egész ellenforradalmi korszakra (1919–1945). A

kötetben egyébként szerepel olyan lap is, amely 1940-ig élt: az Apolló, de a Benjámín László és Vészi Endre által említett kiadványok is 1944-ig jelentek meg. Ugyancsak nem érthető, miért maradtak ki a gyűjteményből olyan jelentős orgánumok, mint a Nyugat, a Magyar Csillag, a debreceni Tovább, a Literatura, a haladó katolikus sajtó, szakszervezeti kiadványok.

E kritika nem kívánja kisebbiteni az elvégzett munka értékét, csupán a folytatásra gondolva véltem szükségesnek felhívni a figyelmet az ilyen első kezdeményezéseknél elkerülhetetlen és kiküszöbölhető hiányosságokra. Végezetül még egy megjegyzést. A szerző is hangsúlyozza, hogy „a hangszalagra vett emlékezések szubjektív vallomások”. Nem tévedünk azt állítva, hogy e szubjektív visszaemlékezések kritikus elemzése, tudományos feldolgozása, egységes sajtótörténeti koncepcióba való beillesztése nyilván még több erőfeszítést és gondot kíván, mint az értékes és érdekes forrásanyag összegyűjtése. Hogy csak egyet említsünk a szövegekből ismételtelen kicsendülő kérdőjelek, problémák közül. Többen, nagyon is különböző szemléletű kortársak, például Fábíán Dániel, Vas István és az akkor fiatal munkásírók, Benjámín, Vészi, egyaránt kritikusan emlékeznek vissza a Szociáldemokrata Pártnak a korabeli Népszavában kifejezésre jutó kultúr, illetve irodalompolitikájára. Az elmarasztaló ítéletek többnyire egy-egy megjegyzésre, célzásra szorítkoznak. Nem ismerjük viszont a megbírált Népszava álláspontját. Pedig a korszak sajtótörténetének egyik igen lényeges problémája, hogyan is alakult valójában az ország legjelentősebb legális baloldali pártjának és lapjának viszonya más antifasiszta irányzatokhoz, meddig terjedt együttműködési készségük, vagy kit, s mennyiben terhel politikai felelősség az ellentétekért, feszültségekért.

Vásárhelyi Miklós

Juhász Géza – emlékkönyv. Sajtó alá rendezte, bevezető életrajzzal, jegyzetekkel ellátta: Juhász Izabella. Bevezető tanulmányok: Bán Imre, Balogh László. Debrecen 1975. KLTE 595 1.

Impozáns kötetben jelentette meg Juhász Géza válogatott műveit a Kossuth Lajos Tudományegyetem. A 49 íves könyv terjedelme ellenére sem tartalmazza az egész életművet, jó néhány munkára s így az oeuvre nagyságára is csak rövid szemelvények figyelmeztetnek. De a hézagos antológia is meggyőz arról, hogy e jelen-

tekeny egyéniség számottevő munkásságot alkotott.

Ifjúságától kezdve az irodalom áramkörében élt: 15 éves, mikor az első verse nyomdafestéket lát, de sorsa és jelleme úgy hozta, hogy a szépirodalmi alkotások mellett és helyett más mezőkön is tevékenykedjék, sőt olykor egyenesen a mindenes szerepét töltse be szülővárosában, Debrecenben. Pedig eredendően és igazában költői lélek volt; írásai azt mutatják, hogy valami belső forrásból, szenvedélyes líraiság izzott benne. Életpályája ívelésébe azonban a körülmények többszörösen beleszóltak.

Energiaja jókora részét a tanítás és a nevelés kötötte le. Középiszokolás tanítványai kedvéért dolgozta át a magyar irodalomtörténetet, s e pedagógiai-esztétikai koncepcióból született a sajátos szemléletű és némileg regényszerű könyve, a két kiadást megért *A magyar szellem vándorútja* (1938). De még a műfordításainak is egy része is tanári működésének járuléka volt: többnyire a világirodalmi horizont megteremtésének célzata szólította munkára. Élete végéig izig-vérig tanár maradt, akkor is, mikor 1945-ben tankerületi főigazgatónak, majd röviddel ezután professzornak nevezték ki. Ily minőségben is vonzotta az ifjakat: áldozatos gesztusaival, irodalomrajongásával, fiatalos hevületével a hozzá szegődött tanítványoknak valóban mesterévé vált. Az egyik emlékezés szerint a messzelátó emberek egyensúlyával igézett mindenkit, sokakba belevészte magát, hozzáértéssel és szeretettel pedig nemzedékeket indított el a kutatói, a publicisztikai, írói vagy a tanári pályán.

Hogy Debrecenben tanított, azzal együtt újabb feladat is kijelölődött számára: az álmos, lomha város szellemét kellett felrázni, megpezsdíteni. S ez bizony nem kevés kitartást, elszánást, sőt bátorságot kívánt. Hosszú időn át buzgó szervezője, mozgatója lett az Ady-társaságnak, fáradhatatlan előkészítője a társaság és a legújabb magyar írók nagysikerű szerepléseinek, majd bővítve a kört: társszerkesztője az *Új írók* c. sorozatnak, szerzője a *Népi írók* (1943) c. kedvelt kötetnek, egyik alapító tagja a *Válasznak*, s a felszabadulás után egy ideig szerkesztője a *Magyarok* c. folyóiratnak.

A felszabadulással a politikai életbe is bekapcsolódott, tisztség tisztség után hullott rá, szinte önmagát megkoszorozva kellett dolgoznia, s a törékeny test bírta a nehéz szerepet, amit az idő szabott rá.

Hátra volt még, hogy a tudományban is mélyre ássa magát: szeretett költője életművét

akarta rendbe rakni; megtisztogatni és összeilleszteni a töredékeket, kibányászni a lappangó költeményeket, összegyűjteni a variánsokat, megállapítani az időrendet s a végleges, hiteles szöveget. A nagy művet azonban már nem tudta befejezni, de az elmélyült Csokonai-kutatások nevezetes eredményei a tudós címet megszerezték számára.

A Debrecenért annyira rajongó férfi ellobogó életét korszakos tettek ékesítik. Ám, hogy a folytonos megterhelés és szárnyalás bírja, az optimizmus és az emberszeretet dúsz tartalékainak kellett benne rejtőznie. E belső tartományról vallanak költeményei, melyeket nagyobbrészt a maga számára írt. Oly sorai is, mint hogy *ő élébe lobogtat jövendő napoknak*, vagy: *Kiapadhatatlan ígéret s gyönyörű Nagy Kaland az élet*, vagy: *Álmodom külön időről bevilágítanak a lelkébe*, de egyéniségét, álmait leginkább feltárja *A Garabontzás* (1917–1968) c. verses regénye. A folyton csiszolt költemény szerint lelke mindig boldog sámán-útra kíváncszott, magasságokba vágyott, úszni akart a csillag sugaron, gyönyörködni a rátáruuló csillagtoronyban, ezért írja öniróniával: *Holdkórosként lengtem én át / e kalandor földi sétát*. Ám látomásos életét a tettvágy is szüntelenül gyötörte, s egyeztetve a két ellentétes vonzást, álomvilágából nem kibontakozva, hanem attól ihletve indult, hogy betöltse küldetéses végzetét. Költészetének megvan a sajátos értéke: nemcsak az egyéniség, nemcsak a képzelet szeszélyes és olykor nagyívű csapongása, valamint a merész és expresszív szókincs ragadja meg az olvasót, hanem a sűrűn előbukkanó nehéz veretű sorok és a felvillanó mágikus szféra is.

Megragadó és jelentős életműről tanuskodik e kötetnyi válogatás, mely voltaképpen három részre oszlik: a Szépirodalom (17–286) és A publicisztikától az irodalomtörténetig (287–449) c. fejezetekre, végül a Dokumentumokra (451–590), azaz a kortársak írásaira Juhász Gézárról, a levelekre és a bibliográfiára. Ez utóbbit a kötet összeállítója és a jegyzetek írója: Juhász Izabella készítette kellő gondossággal. Kár, hogy az olvasást néhány kusza lap (453., 456., 457.), hibás kötés (434. után a 437., a 444. után a 435. következik), üres oldal (459.) valamint sok, a Hibaigazítóban sem szereplő helyesírási hiba (145., 313., 360., 363., 388., 409. stb.) zavarja.

Az Emlékkönyvet, melyet bizonyára más Juhász Géza-írások is fognak követni, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Hajdú-Bihar megye és Debrecen város támogatásával adta ki.

Barla Gyula

Tüskés Tibor: *Pannóniai változatok*. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 416 l.

Tüskés Tibor esszéi és tanulmányai nem rejtetik távlatosabb céljukat: a Dunántúli, mindenekelőtt Pécs irodalmi és művészeti életéről próbálnak körképet festeni. A felületes olvasó ilyenkor lokálpatrióta szándékokra gyanakszik, a beavatottabb meg egyenesen a szellemtörténet indítására, hiszen a „tájjellegű” kultúra elméletét a német szellemtörténeti irány képviselői (Josef Nadler és August Sauer) dolgozták ki, a magyar tudományosság körében megéppenséggel Farkas Gyula népszerűsítette e „Landschaftstheorie” gondolatmenetét. Holott az a gondolat, hogy egy jellegzetes természeti és történelmi tájnak sajátos kulturális arculata lehet, sokkal régebbi, mint a szellemtörténeti iskola. A természet formái, a kialakult városképek, a meggyökeresedett építészeti stílusok nyilvánvalóan éppúgy hatnak a művelődési, akár költői hagyományokra, mint a tájban élő nép történeti sorsa és folklorisztikus világa. Ezeknek a hatásoknak a szerves és bonyolult rendjében a dunántúli magyar „kultúrtáj” arculata bizonyára egyedi vonásokkal gazdagodott, akárcsak az alföldi vagy az erdélyi magyar „kultúrtáj” arculata. A szellemtörténeti iskola ebben az összefüggésben csak ott tévedett, hogy megváltoztatta a valóságos összefüggéseket, és a mítosz nyelvezetével „verbalizálta” a valóságos jelenségeket. A mai irodalom- és művészettörténészek tehát bizonyára nem az a feladata, hogy radikálisan tagadja a táj és a kultúra között feltételezett összefüggéseket, hanem az, hogy a valóságos (a szellemtörténet által feltételezettnél bonyolultabb és összetettebb) összefüggérendszer írja le, olyan rendszert, amely számításba veszi a táji jellegzetességek történeti, kultúr-történeti és szociológiai eredőit is.

Egy irodalmi és művészeti esszégyűjteménynek nyilván nem lehet feladata az, hogy ezt a rendszert kidolgozza, vagy akárcsak felvázolja. Tüskés Tibor esszéinek szerepe és jelentősége is abban áll, hogy felismerte a táji hagyományok és a jelenkori műveltség között levő szerves kapcsolatot, s kísérletet tett arra, hogy megragadja ennek a kapcsolatnak a valóságos jelentkezési módját néhány dunántúli költő, mint Takács Gyula, Bárdosi Németh János, Csorba Győző, Pákolitz István, Fodor András, Takács Imre, Kalász Márton; író, mint Várkonyi Nándor, Fülep Lajos, Szántó Tibor, Bertha Bulcsú, Lázár Ervin; és művész, mint Rippl-Rónai József, Egy József, Martyn Ferenc, Borsos Miklós (aki csak félig-

-meddig, tihanyi lakhelye következtében számít Pannónia képviselőjének) munkásságában.

A „dunántúliség” fogalmának jeles irodalma van, erre az irodalomra, például Vahot Imre 1844-es tanulmányára (*A tiszai és dunai költők hazánkban s Kazinczy Ferenc műiskolája*) vagy Cholnoky Viktor *Pannonizmus* című esszéjére, Sárkány Oszkár 1935-ös doktori értekezésére (*A tájzsmény változásai a magyar költészetben Petőfiig*), Várkonyi Nándor nemrég új kiadásban is megjelent kötetére (*Magyar Dunántúl*) vagy Rónay Györgynek a Sorsunk 1946-os évfolyamában közölt tanulmányára (*Pannonizmus*) Tüskés Tibor is hivatkozik. S két sikerült tanulmányban maga is állást foglal a „pannonizmus”, a „dunántúliség” oly sokszor vitatott kérdéseiben. A *Táj és költészet* (a dunántúli költők antológiájához írt bevezetés), valamint a *Dunántúl és mai líránk* (az 1972-es győri költőtalálkozón tartott vitaindító előadás) című tanulmányok összetett módon: a táj természeti képének, történelmének, folklorisztikus és kulturális hagyományainak ihlető hatásában ragadják meg azt a művelődéstörténeti jelentőséget, amelyet „dunántúliségnak” mondhatunk. E tanulmányok részben polémiák lázában születtek, Tüskés Tibornak azokkal a nézetekkel kellett vitába szállnia, amelyek a „dunántúliséget” egyszerűen idillizáló magatartásnak, provinciálisan „nemesi” életszemléletnek tekintették, amely a régi kúriák, préházak és várromok történelmi hangulatára támaszkodik. A pannóniai műveltség bírálói ennyiben a Himfy dalok idillteremtő romantikáját abszolútizálták, s ezzel a kisnemesi romantikával azonosították a dunántúli tradíciót, amelyet azután szembeállítottak az alföldi–tiszai műveltség függetlenségi és osztályharcos hagyományaival. Tüskés most jogosan figyelmeztet arra, hogy az igazabb, súlyosabb dunántúli hagyományt Zrínyi Miklós, Széchenyi István, Berzsenyi Dániel, Vörösmarty Mihály és Babits Mihály képviseli. Ezt a hagyományt folytatják Illyés és Weöres, Keresztúry és Csanádi Imre, Simon István és Nagy László, Fodor András és Csoóri Sándor, vagy éppen Egry József és Martyn Ferenc művei. „Az érték mindig egyetemes – olvassuk. – De ha jelzővel illetünk valamit, nézzünk a szavak mögé.” S a „dunán-

túli” jelző mögül Tüskés ilyen fogalmakat bont ki: „Világosság, tisztaság, racionális biztonság, arányérzék [...] emberi méretű valóság”. Ezeket a fogalmakat keresi és igazolja költőinek vagy festőművészeinek munkásságát ismertetve, a pályaképek felrajzolása és a művek elemzése során.

Tüskés pályaképei és műelemzései alaposággal, biztosságukkal tűnnek ki. Nem bocsátoknak kockázatos feltételezésekbe, elkerülik a merész következtetéseket, elemző módszerüket és írásmódjukat is a szolid mértéktartás határozza meg. „Irodalomtörténeti esszék” – ha műfajukat próbáljuk megállapítani, olyan tanulmányok, amelyek szinte kézikönyvszerű pontossággal és teljességgel vetnek számot az ismertetett írók és művészek tevékenységével. Esszészerű hangoltságukat személyességük adja, minthogy Tüskés, mint a dunántúli, a pécsi irodalmi élet neves szervező egyénisége (egy időben a Jelenkor című folyóirat főszerkesztője) sorra személyes, sőt baráti kapcsolatba került azokkal a költőkkel, írókkal és festőművészekkel, akiket most bemutat. A személyes kapcsolat időnként érdekes irodalmi (mondhatnám: irodalomtörténeti) dokumentumokat eredményez, mint a Kassák Lajossal, Németh Lászlóval és Veres Péterrel folytatott (és e kötetben megörökített) beszélgetéseket. Az is a kötet irodalomtörténeti képének értékét növeli, ahogy Tüskés Tibor a dunántúli irodalmi élet korábbi műhelyeiről: a pécsi szellemtörténészek (Kerényi Károly, Várkonyi Nándor) 1925–1926-os *Symposion* című folyóiratáról, az ugyancsak Várkonyi szerkesztésében megjelent *Sorsunk*ról, a Bárdosi Németh János-féle kőszegi *Irott Kőről*, a Szántó Tibor-féle *Dunántúlról*, vagy a Janus Pannonius- és Batsányi-Társaságról, valamint az ötvenes évek közepén szervezett pécsi írócsoportról megemlékezik. Ennek során további kutatásra érdemes témákra is felhívja figyelmünket, például Várkonyi hatalmas irodalmi levelezésére (amely terjedelemben és gazdagságban a Kazinczy-levelezéssel vetekedhetik), valamint a pécsi művelődéstörténész hagyatékban rejlő műveire.

Pomogáts Béla

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. III. 8. – Terjedelem: 9,8 (A/5 ív)

79.6928 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Твердота, Д.</i> : Космология в поэзии Аттилы Йожефа	121
<i>Варга, Я.</i> : «Счастливым певец низменных радостей» (Начало творческого пути Йожефа Берды)	134

Краткие сообщения

<i>Чаподине Гардонн, К.</i> : Неизвестное первое издание нескольких эпиграмм Януса Паннониуса	155
<i>Вёрёш, И.</i> : Неизвестные переводы Берната Беняка из Вольтера	159
<i>Гардон, Л. старш.</i> : Исторические прототипы двух героев двух романов Мора Йокаи	162
<i>Пастор, Э.</i> : Жигмонд Мориц, дебреценская битва и Артур Гёргей	164
<i>Петер, Л.</i> : Передовые статьи Дюлы Юхаса, приписываемые Ференцу Море	170

Анализ произведений

<i>Ач, П.</i> : «Благословенный соловей» Ференца Ватаи	173
--	-----

Дискуссия

<i>Шойом, К.</i> : Заметки о двух статьях Дьёрдя Дьёрфи об Анонимусе	187
--	-----

Мастерская

<i>Радноти, Ш.</i> : Рассказ или описание?	195
--	-----

Обзор

Словарь языка Петёфи (<i>Мартинко, А.</i>)	200
Берток Ласло: Так жил Михай Вёрёшмарти (<i>Сайбели, М.</i>)	204
Верешш Даниель: «Я любил темноту и шум ветра» (Жизнь и творчество Жигмонда Кеменя) (<i>Сегеди-Масак, М.</i>)	206
Мезеи Йожеф: Мадач (<i>Имре, Л.</i>)	208
Статьи о музыке в журнале «Ньюгат» (<i>Балашиш, П.</i>)	212
Восемь томов серии монографий «Наши современники» (<i>Надь С., П.</i>)	214
Полное собрание стихотворений Балинта Балашиши (<i>Кёсеге, П.</i>)	218

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postai utalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmal. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányoként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 15 Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

- Tverdota, Gy.*: Les rapports cosmologiques de la poésie d'Attila József 121
Vargha, K.: «Chanteur heureux des plaisirs médiocres». (Le début de József Berda) 134

Bulletin

- Mme Csapodi-Gárdonyi, K.*: Une editio princeps inconnue de quelques épigrammes de Janus Pannonius 155
Vörös, I.: Les traductions de Voltaire inconnues de Bernát Benyák 159
Gárdon, L. aîné: La figure historique de deux héros de deux romans de Jókai 162
Pásztor, E.: Zsigmond Móricz, la bataille de Debrecen et Artur Görgey 164
Péter, L.: Les articles de fonds de Gyula Juhász, attribués à Ferenc Móra 170

Analyse d'oeuvre

- Ács, P.*: Ferenc Wathay: Rossignol béni. ... 173

Discussion

- Sólyom, K.*: Quelques remarques sur deux études sur Anonymus de György Györffy 187

Atelier

- Radnóti, S.*: Récit ou description? 195

Revue

- Petőfi-szótár. (Le vocabulaire de Petőfi) (*Martinkó, A.*) 200
Bertók, L.: Így élt Vörösmarty Mihály. (La vie de Mihály Vörösmarty.) (*Szajbély, M.*) 204
Veress, Dániel: Szerettem a sötétet és a szélzúgást. (Kemény Zsigmond élete és műve.) (J'aimais l'obscurité et le mugissement du vent. — La vie et l'oeuvre de Zsigmond Kemény.) (*Szegedy-Maszák, M.*) 206
Mezei, József: Madách. (*Imre, L.*) 208
Zenei írások a Nyugathban. (Écrits sur la musique dans la revue Nyugat (Occident)) (*Balassa, P.*) 212
Sur les huit volumes de la série Kortársaink (Nos Contemporains) (*Nagy Sz., P.*) 214
Les poésies complètes de Bálint Balassi (*Kőszeghy, P.*) 218

